

ՆԱԿԱՅՐԵՐ

24

135

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վաստուրականի — Վանայ նահանգի պիտուր
եկեղեցեաց վանորէից և ուսումնարանաց

167

ԵՐԿՏՈՒՐԵՆ

ԳԵՈՐԳ ՇԷՐԵՆՆ

Գրե՛ն Է 40 հ.

Թ Ի Փ Լ Ի Ո

Типография г-на «Вереинчевъ
и Каменмахеръ»

Михайловск. пр., № 82. Тел. № 852.

1902

Տպարան «Վեբեփսե և
Կամենմախեր»

Յ10.4
Շ-51

7
51

ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Տեղագրութիւն վաստորականի—վանայ նահանգի գլխա-
ւոր եկեղեցեաց վանօրէից եւ ուսումնարանաց

1242

ՆԵՐԱՏԱՐԵՑ

ԳԵՈՐԳ ՇԵՐԵՆՑ

Թ Ի Ք Լ Ի Ս

Типография Т-ва «Вережчевъ и Каменмахеръ» * Сагаринъ рѣк. «Վերիչի և Կամենախեր»
Михайловск. пр., № 81. Կապ. № 852.

Մեծ. Գ. Խ. ՏԷՐ ՄԱՐԴԱՐԵԱՆՅ

Բարեգան երեցփոխան Քանդոյեան Ս. Ասուածա-
ծին եկեղեցւոյ:

Տ Փ Խ Ի Ս

Գրքոյկիս տղագրութեան համար մասնատրտալէս Ձեր
արած օժանդակութեամբն՝ պարտաւորացրիք ինձ, հրապա-
րակային շնորհակալութեամբ շնորհակալ լինել Ձեզ:

Դուք՝ որ օրինակելի գործովն կրկին քաջալերեցիք
ինձ, ցանկալի էք հետեւողներ ոմննայիք՝ նպաստելու հայ
զրազաներին իրանց ընտրած գործն շարունակելու:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԿ ԵՄ ՁԵԶ ԵՒ ԲԱՐԵԱՅԱՊԱՐՏ

Գ. Ծ.

Զ Ո Ն Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ց

Վանայ «Ա.Սանդխատեան» օրիորդաց ուսումնարանի և նորա Սանուհի օր. Աննա ուսուցչուհոյ Գ. Մունետիկեանցի որն ծնաւ ի Վան և Տանգուստ 'ի Տփլիս 'ի 22 ղեկտ. 1896 ամի:

«Ա. Սանդխատեան» օրիորդաց ուսումնարանի գոյութիւնը Վանուս սկսուել է 1870—71 թուականներին, մտածուած նախ՝ Կ. Պօլիս և ապա գործադրուած Վան, ներկայ Վեհափառի պատրիարքութեան օրով: Բայց ևս սկսուս էս նախ հանդուցեալ օրիորդի կենսագրութիւնից մի քանի հարեանցի զծեր և ապա միւսի հաստատութիւնից:

Օրիորդ Աննա Գասպարեան Մունետիկեանց ծնուել ու ապրել է Վան քաղաքի այդեօտանեայց հռչակաւոր Խաչ-փողոցի իրանց սեպհական տան. հինգերորդ որդի Գասպարի: Նոցա բուն տոհմական անունն է եղել Քլասօեանց, մի ճոխ և հարուստ գերտաստուն, դարոյս սկզբից զաղթուած անձաւացեաց դաւառի խօշապ աւանից, մի ինչ որ քուրտ ցեղապետի և նոցա մէջ մտած սպառնական վարմունքի պատճառաւ: Գասպարը երիտասարդ հասակում մեռնելով, նորա այրին, Խանումը ենթարկուս է հինգ անչափահաս որբերի ծանր հոգադարութեան տակ, բայց որդէս կին ժրագլուխ՝ խիստ անտեսութեամբ պահ-

պանում է զոցա. հոգում է նոցա թէ բարոյական և թէ նիւթական անհրաժեշտ պէտքերն: Յրիորդի մանկական անունը Ղևոնդ է կանչուել և նրանից մեծին՝ Վարդան. մինչ 7—8 տարեկան հասակում հագնուած են եղել տղի շորերով և, որպէս ժիրարբանեակներ մանկամարդ այրի մօրն, զուրս ներս են արել տան պէտքերն հոգալում և միևնոյն ժամանակ հետամուտ են եղել ուսանելու, թաղի հասակակից մանկանց հետ շարունակաբար զիմել են ս. Յակոբայ ծխ. դպրոց:

Զնայելով այն տխուր հանգամանքներին որին ենթարկուել էր այրի տ. Խանումը, հոգալով որբերի նիւթական պէտքերն, տեսնելով փոքրիկ Աննայի աշայրջութիւնն. մտածում է առաւելապէս նորա բարոյական կրթութեան համար. որին և օգնում է ժամանակը նոր յոյսով:

Բայց ուր սովորէր փոքրիկ Աննան, այլուոյն վերջի մխիթարանքն, բարերարդարար 1870—71 թուականներին, Վ. Պօլսում, ներկայ Վեհափառի պատրիարքութեան օրերում և, նորին Ս. Օծութեան Ս. ցանկութեան համամաձայն, Վանում օրիորդաց ուսումնարան բանալու հարց ու խնդիրն իրականանում է օժանդակութեամբ Պօլիս գտնուող Վանեցի վաճառականաց մեծ. պ. պ. Վ. Պապիկեանի, Փէհրեզեանի Գ. Գափամաշեանի և նշան էֆ. Զիրուանեանի և այլոց. աւագ ուսուցիչ նշանակելով բազմաշխատ տէր Դիոնէսիոս աւ. քահանայ Արղամեցեանց, որին և գրում է Վեհափառ Հայրիկը հետևեալն որպէս յանձնարարական:

«Ձեզ կյանձնեմ «Ս. Սանդիստեան» օր. ուսումնարանի փափուկ պաշտօնն, թէև տակաւին խոպանացած և կորթացած մի երկիր է Վանը սակայն մեծ յոյս ունեմ ձեզ վրայ, որ ձեր խուփն ու ձեիչը պիտի պեղ է պիտի հերկէ ու մշակէ մեր հայրենիքի ապառաժոտ հողն և այլն...»

Այդ միևնոյն թուականներում, վանում և կազմուելով

մասնաւոր հոգաբարձութիւնը կանոնաւորապէս և փառաւոր հանգիսի բացուում է «Ս Սանդիստեան» օր. դպրոց, առաջին վառարան և կրթարան վասպուրականի քնքուշ սեռի ապագայ մայրերի բարւոք դաստիարակութեանն:

Բայց ինչպէս ամեն տեղ, նոյն և Վանում, այդ զեռ մթին ժամանակի իգական սեռի դաստիարակութեան հոգս նոր ինորոյ էր դարձնում և, ամեն ոք ծնողը նոր էր զգում իւր դստեր կրթութեան անհրաժեշտութիւնն համոզում և յօժարութիւն պէտք էր աւելի նախապաշարեալ ընտանեաց, հարց ու մարց առաջին քայլն անել փշոտ ճանապարհի վրայ. իւր երես կապած աղջիկն թողուլ ազատ, երթ և եկել, ուր—դպրոց, ուսումնարան, զուրս զայ, սթափուել ազիտութեան խաւար մթնոլորդից:

Իսկապէս շատ քիչ ծնողաց է յաջողվում զուրս զայ այն մթին գաղափարից, կարևորութիւն չտալ փտած համոզումների, ծուռ նկատողութիւնների, շտապել. օգուտ քաղել այդ առաջին յեղաշրջումից. համակերպել ժամանակի պահանջին և բազաւորացնել իւր աղջիկ զաւակն, նորա ապագանը գէթ բարոյական օժիտով մի: Այնպէս որ բացման առաջին թուականին աշակերտուհիները մի աննշան թիւ են կազմում և այդ փոքրաթիւում է լինում մի կարգ այն առաջին ուսանողուհիներից, իրանց յառաջդիմութեամբ անուանի օր. օր. ի Զալչեան (տիկին խ. էֆ. Խրիմեան) Մ. Պապիկեան .Ե. և Մ. Գրիգորեանները Ան. Պապիկեան և ի վերջոյ հանգուցեալ օր. Աննա Մունետիկեան, որն ընկերանում է նոցա 1874—75 թ. ինքնաբերաբար մտնելով այդ լուսոյ վառարան. օրից օր զբաւելով թէ արժ. աւագ ուսուցիչ քահանայի, թէ հոգաբարձութեան և թէ ընկերուհեաց ջերմ համակրութիւն. ունենում է բարի անուն ու համբաւ:

Եւ որովհետեւ «Սանդխտեան» ուսումնարանը տակաւին չունէր իւր հաստատութեան պատկանեալ վայրն, նա առաջին անգամ բացուեց Մանօղլեան Ստեփան աղայի տան. ապա Մարկեանց (խաշ-փողոցի կինդրոնում). ապա Աջէմեանց և ապա թէրզի Բագրիկեանց տներում. մինչ նորա Վեհափառ հիմնադրի բազմաշխատ գործունէութեան շնորհիւն. ձեռնատու բարերարաց օգնութեամբ. մասնաւորապէս ազգիս մեծ բարերար հանուցեալ աղա Մկրտիչ Սանասարեանից նուիրուած մասնաւոր գումարովն ուսումնարանը 1882—83 թ. ունեցաւ իւր սեպհական տուն ու տեղ, յատուկ շէնք. նորաշէնութեալ Ամերիկեան գաղութների գրացութեան մօտ. այն բարձրահայեաց պարտեզի կենդրոնում կառուցուեցաւ ներկայ երկյարկանի «Ս. Սանդխտեան» օր. գաղոցը:

Ինչպէս առաջին հաստատութիւն Վասպուրականի քնքուշ սեռի գաստիարակութեան. «Սանդխտեան ուսումնարանը հանրային համակրանք վայելեց: Տարեկան հարցաքննութիւնները աւելի փայլուն և արդիւնաւոր էին. հանդէսները պարզեաբաշխութիւնները լինում էին միշտ հրապարակական, որոց իտես և հանդիսատես ոչ միայն հայ երկսեռ բազմութիւնը, այլ և օտարազգիք, պաշտօնական անձինք, գեսպանները ցանկութիւն էին յայտնում ներկայ լինելու և լսելու Վանայ ապագայ մայրերի գրական մրցումներին, բանախօսութիւններին, երգերին և խօսուածքներին: Ահա այդ հասակակից աշակերտուհիներին թուում էր հանգուցեալ օր. Աննան, իւր ընկերուհեաց հետ. ի փոխարէն իւր ուսման, իւր առաքինի վարք ու բարքին հետ ստանում էր առաջին կարգի մրցանակներ, պարգևք և խաշ նշանք գովական վկայաթղթով:

Սանդխտեան ուսումնարանը թէև այդ թուականներին չունէր գաստարանական ներկայ որոշ ուղղութիւնը.

բայց և այնպէս ունէր գասակարգեր և բաժանմունքներ. ունէր իւր բաւարար ուսումնական ծրագիրն: Գասախօսվում էին հայերէն (Գրա. աշխարհարտ) գոհացուցիչ կերպով. կրօնագիտութիւն աւելի ընդարձակն, թուարանութիւն, պատմութիւն (ազգ. և ընդհանուր), գիտութեանց տարրական մասերը, աշխարհադրութիւն. ձեռագործ, կար ու ձև և երգեցողութիւն. համարձակ կասենք՝ որ իւր Վէհ հիմնադրի փափագին համաձայն, ուսումնարանը պատրաստում էր ոչ այնքան մօզնի ուսանողուհիներ, որքան տնտեսագէտ, հլու ու հնազանդ, ապագայ մայրեր և գաստիարակչուհիները: Առաջին և երկրորդ շրջանի ընթացաւարտները հրապարակական հարցաքննութիւնից վերջ. 1881—82 թ. ստանալով պատշաճի վկայական, մեկնեցան ուսումնարանից, սերտ կապ ունենալով այդ սրբավայրի հետ, որոց թուումն էր և հանգուցեալ օր. Աննան: Նոյն 1882 թ. ուսումնական տարւայ սկզբից նա նշանակուեցաւ ուսուցչուհի նախ իւր սիրեցեալ մայր վարժարանում, ապա նորաշէն եկեղեցւոյ օրիորդաց գաղոցում. որ աեղ առաջին անգամ պատեհութիւն ունեցայ ծանօթանալու նրան և նրա ընկերուհիներին:

Այնուհետև մեր յարգելի ուսումնաւարդ օրիորդները. թուով տաս. անկասկած ուխտեցին կրթիչ գաստիարակներ լինել. նուիրուելով Բնավայրի իրական սեռի գաստիարակութեան սուրբ գործքին և նոցանից ոմանք՝ գեռ շարունակաբար վարժուհի մնալով, երկար տարիներով տքնել ու աշխատել են իրական սեռի գաստիարակութեան գործը յառաջ տանելու:

Այսպէս ուրեմն «Սանդխտեան ուսումնարանը իւր անգրանիկ տաներից տալով մեզ իւր առաջին երեխայերին, քիչ թէ շատ բարոյապէս զարգացած, ժրջան օրիորդները-ուսուցչուհիք, Վանեցիքս այդ ու իրաւամբ պարծենում էինք որ՝ ինչպէս ասում են, մեր իւղովն օծում

էինք մեր գլուխը, առանց զբոսից օգնութեան կանչելու, մեր տեղական, հաւարական ուժովը կառավարում էինք մեր օրիորդական ամեն դպրոցները: Եւ զա քիչ բան չէր Վանայ բազմահայ ժողովրդի համար, որոնք թէն 50 ա- կան թուականից սկսեալ ժամանակի Մեծ Մարզու, Վա- րազայ Մեծ Վանահօր արծարծած բարոյակրթութեան բարոզների շնորհիւ, առել էին ուսման և դաստիարակու- թեան համն ու հոտ, բայց զա՛ միայն վերապահուած էր ժամանակի պատանիներին և երիտասարդութեան. իսկ իգական և մեր քնքուշ սեռը տակաւին մնում էր այնան- ձուկ շրջանակում. դեռ տղիտութեան խաւարում և դեռ ո՛չ ով մտածում էր նոցա, աղջիկների դաստիարակու- թեան հոգսը, ունենալ օրիորդաց կրթարան և արգիւնքը տեսնել մի տասնեակ ընթացաւարդ ուսուցչուհիներ, մասնակցելու իրանց եղբայրների կրթութեան և, 1882 թուականից սկսեալ տեղական ուսուցչական խումբը (բազ- կացած 50—60 անդամներից) բազզ ունեցաւ ընդունել և վարժուհի անդամներ. յարգելով և նկատի ունենալով նո- ցանից առաջարկուած հարցերն ու խնդիրները համահա- ւասար քուէ տալ:

«Մանդխտեանի նախկին սանուհիք ինքնայորդոր զգա- լով Վանայ իգական սեռի և ապագայ դաստիարակու- թեան անհրաժեշտութիւնն, ցանկանալով հանրային ինչ որ մի բարենապատակ զործ ստեղծել ու տեսնել աւելի համեստ շրջանում, յետ երկար ու բարակ չափ ու ձևի և խորհրդակցութեան, վերջապէս յաջողեցան 1890—91 թ. կազմել Վանայ այգեստան թաղում «Վանուհեաց» ըն- կերութիւն, որոց գլխաւոր նպատակն եղաւ կրթութիւն տարածելու ամեն խաւերի մէջ, հրապարակական դասա- խօսութիւններ և յորդորնել անեւ մասնաւոր դասեր տալ կրօնից, բարոյականութիւնից, աւտնին տնտեսագիտու-

թիւնից և ամիս մի անգամ բանալ լսարան, հասոյթը յատկացնելով չքաւոր ուսանողներին: Վատարուեցաւ այդ բարենապատակ զործը ունենալով բազմաթիւ անդամուհի- ներ և «Վանուհեաց» ընկերութիւնը կազմեց իւր պաշտօ- նական դիւանը Մանդխտեանի նախկին սան վարժուհիներից և օրիորդներից, ատենապետ ունենալով (համեստու- թեամբ չիշենք) տիկին Ի. Խրիմեան ատենապետուհի ու- սուցչուհի Եզ. Գրիգորեան. իսկ նախագահ՝ նոցա նախկին աւագ ուսուցիչ արժ. հայր Գեոնէսիոս քահանան: Ինչպէս հաւ իւր ծագելով շատ յարմարութեամբ, անընդհատ գործելով չորս հինգ տարուայ ընթացքում, տալով Վա- նայ քնքուշ սեռին մտաւոր և բարոյական օրինակելի գա- սեր, նոր թարմ մտքեր, կրթիչ հրահանգներ մանկատա- ծութեան, տնարարութեան և տնտեսական կառավարու- թեան մասին:

Յանկալի էր մեզ տեսնել Վանայ առաջնակարգ գա- սակարդի կանանց և օրիորդաց հոծ բազմութիւն «Վա- նուհեաց» ընկերութեան ժողովարահներում, որոնք ա- մենայն փափագանօք և ակնածութեամբ դիմում էին և լաւում այդ գասախօսութիւնները, յորդորներ և հրանդ- ները համեմած ազգային և ժողովրդական ընտրովի եր- գերով: Ոչ մի նիստ չէր կայանում առանց մի հոգևորա- կանի, հեղինակաւոր պաշտօնէի նախագահութեան, սկսեալ Վանայ առաջնորդ-տեղապահներից, աւագ քահանաներից, և հիւր վարդապետներից պիտի ներկայ լինէին այդ ամեն հրապարակական գումարումներին, որտեղից ամեն ոք գոհ սրտիւ էլ մեկնում էր:

«Վանուհեաց» ընկերութիւնը իւր գործունէութեան և գասախօսութիւններին մշտական մի կայան չունենալով, ազգային ամեն մի հաստատութիւնը և սրահները գահլիճ- ները բաց էին նորա և հանդիսականների համար, բաւա- կան էր որ նախապէս ստացուէր նորա դիւանի կամքն.

բայց գլխաւորապէս նոցա ժողովները գումարումներ և լսարանը կայանում էին Սանդխտեանի սրահում և «Գալիանեան» օրիորդաց ուսումնարանի դահլիճում, այս վերջինս գտնուելով Վեհափառ Հայրիկի տան մի որոշ մասում և նուիրուած լինելով թաղի աղջիկների դաստիարակութեան, աւելի մատչելի և յարմարութիւն ունէր, ուր անարգել ամեն ոք ցանկացողի համար հեշտ էր մանկ, տեսնել ու լսել կրթիչ հրահանգներ: Բայց աւագ ու ափսոս որ այդ մեծ հաստատութիւնը շրջապատի բոլոր մեծածախս շէնքերովն, 1896 ի հանրային կոտորածին հրոյ ճարակ դարձաւ քուրդ և թուրք խուժանից ինչպէս և Յայնկոյսների թաղն ամբողջ:

Ոչ մի աննպաստ դէպք չի պիտի կարողանային խոչընդոգ դառնալ մեր նորափթիթ սանուց օգտակար և համեստ ձեռնարկութեանն, եթէ հանրային այդ (1896) քստմնեցուցիչ արկածք, կոտորածն ու հրկիզութիւնք, թալան-թուրան վեր ի վայր չ'վրդովէին մեր աշխարհի, մեր ոիրեցեալ բնավայրի խաղանքն ու հանդստութիւնը: Ազգային ամեն տնտեսական, ուսումնարանական գործաւնութեանց հետ դազարեցան և սոցա սկսած բարոյական գործ. գղայի կերպով վնասուեց և քնքնուշ սեւը. «Վանուհեաց» բնկերութեան այս ազգավնաս դազարումով դազարեցան, շատ գործող ձեռները: Սակայն մենք յուով ենք, երբ դեռ կանգուն և կայուն է: Սանդխտեան» ուսումնարանը, նորա հին և նոր սանուհիք պիտի շարունակեն իրանց քոյրերի սկսած այդ բարենպաստակ գործը և վերականգնեն «Վանուհեաց» բնկերութեան ընդհատուած գործաւնութիւն յօգուտ ծննդավայրի լուսաւորութեան:

Կարծես թէ Սանդխտեանի առաջին և երկրորդ շրջանի ընթացաւարդ սանուհիքը սկզբից իվեր նպատակ էին բնաբն, իրանց կուսական անբիծ վարուց հետ շաղ-

Յ Ի Հ Ե Լ Ի Ք

Իմ սիրելի հայրենակիցներին և ազգայիներին

Տխուր հանգամանքների տակ՝ վտարանդուած լինելով մեր սիրելի բնավայրից, ապաստանելով ի Կովկաս ուսաց ամեն ողորմած Կայսրութեան ապահով հովանաւորութեանն, անշուշտ չիպիտի մտահանած լինիմք մեր «Սրբավայրերն», մեր նուիրական ուխտատեղիքը որոնք՝ արդարև մեր մանկութիւնից սկսեալ տուել են մեզ շատ ու շատ հոգեկան, մտաւոր ու բարոյական օգուտներ, յիշեցնելով մեզ՝ մեր անցեալ պապերի փառաւոր և յիշատակաց արժանի գործքերն:

Ի նկատի ունելով այս՝ վստահացած և ձեր համակրութեանն. որքան ներում են ինձ իմ թոյլ ուժերս, աշխատասիրում եմ, տեղադրելով այդ Սրբավայրերն, յուսալով որ՝ դուք սրտի հաճութեամբ պիտի ընդունէք այս իմ փոքր ծառայութիւնը և, թերթատէք անգամ մի, հոգւոյն թռիչքով, մտախոհ երեկայութեամբ պահ մի թռչել ձեզ այն ծանօթ վայրերն և ապրել յուսալով՝ մինչ Իսրայէլի փրկիչն Աստուած և մեզ տայ այն բարեպատեն ժամանակ՝ ց'կրկին տեսութիւն այդ Սրբավայրերի:

Ներեցէք ինձ՝ որ այս աշխատութիւնս նուիրել ևմ ձեզ արդէն յայտնի մի հոյակապ հաստատութեան «Ս Սանդխտեան» օրիորդաց ուսումնարանի յիշատակին. որն Վանայ քնքուշ սեռի դաստիարակութեան առաջին վա-

ուարանն է եղել և, նորա Սանուհի օրիորդ Աննա Մու-
նետիկեանի քաղցր անուանն, որն աւարտելով այդ ու-
սումնարանում, մի տասնեակ տարիից աւելի բարոյական
մշակ դարձաւ իւր սեռի քնքուշ դասակարգին:

Թէ այս իմ դոյզն աշխատութիւնը շհամակրուի էլ
շատերից, թէ սրանում գանուած շատ պակասութիւն-
ները նկատուած լինին, ես դարձեալ ինձ մխիթարուած
եմ համարում, որ այսպէս ասած սուղ միջոցներովս հա-
մարձակուել եմ մեր սիրեցեալ բնավայրի ս. տեղիքն,
վանքն ու մենաստանն, մատուան ու եկեղեցին. ապասն
ու անապատն գրաւոր յիշեցնել ձեզ, և իմ ի վաղուց
անտի ունեցածս փափազն կատարել և, ի լոյս հանել
մեր աշխահի բազմաթիւ Սրբաանդիքն:

Արդարև՝ շատ և շատ են մեր ցաւերն և բազմակող-
մանի, անփոխարինելի մեր կորուստն, բայց և այնպէս
շատ պիտի լինի և մեր համբերութիւնը, համբերել ու
տոկալ, յուսալով ապրել յուսով սպասել և շ՛մուռնալ
Բնավայրում թողուցած մեր արեւակիցն ու ազգակիցն,
հայրն ու մայր, քոյրն ու եղբայրը որոց հետ մէկանդ ող-
բացինք ու լացինք, վտարանդեցանք մեզ վրայ հասած
այն սե օրերում, վերահաս վտանգների գաւն ժամանակ-
ներում:

Գ. Գ. Չ.

կապել և բարոյական մի սուրբ և կրթիչ գործ, ուսուց-
չութիւն, նուիրուել ազգ. կրթութեան տարածման: Նո-
ցանից սրպէս յայտնի ուսուցչուհիք, թուով տասն, ջերմ
սիրով ուխտադրուած զեռ մնում են օրիորդ վարժուհի-
ներ, շնայելով այն՝ որ նորա օժտուած են բնութեան-
տեսական ամեն յարմարութեամբ: Գոցանից մինն էր և հան-
գուցեալ օր. Աննա Գասպարեան, որի համբաւն աւելի
ժողովրդական էր գառնում, հրաւէր ընդունում էր այս
և այն գալըոցական վարչութիւններից, զի իւր հեղ ու
համեստ բնաւորութիւնն, եռանդոտ զաստիճանութիւնն
որն մանուկ ուսանողաց աւելի դրաւիչ էր: 1884—85 թ.
հանգուցեալը իւր պարապ ժամերն անցկացնում էր մաս-
նաւոր դասերով իսկ 1886-ին նա հրաւիրուեցաւ Արարուց
«Ս. Թարգմանչաց երկսեռ ուսումնարանին վարժուհի և
շարժունակից անդ ամբողջ տասն տարի մինչ 1896 ի հան-
րային կոտորածին, միշտ եռանդով, միշտ ըարի վարք
ու բարքով: Նա շատ պաշտօնակից ուսուցիչ և ուսուց-
չուհի ունեցաւ իւր հետ, տեսաւ ու անցուց շատ վարչու-
թիւններ, բայց ինքը որպէս փորձառու և կրթիչ մայր,
որպէս աշխատաւոր մշակ մնաց նայն ուսումնարանում,
ուր սովորում էին մօտաւորապէս 700—800 ի մօտ եր-
կսեռ ուսանողք:

Վերջին տարիներում պաշտօնակցելով հանգուցելոյն
հետ խոստովանում եմ որ իւր ակնածելի վարք ու բար-
քովն առաւելութիւն էր կազմում միւս պաշտօնակցաց
վրայ, կշիռն ունէր իւր յայտնած մտքերը տասն և չոր-
ոից աւելի պաշտօնակցաց վրայ, վայելում էր ամենի
յարգն ու համարում և յարգվում էր: Թողունք այն պար-
տաւորիչ դատերը, աւարկաներ և ձեռագործ, 1894-ին
նա իւր բնական ձիրք ու հանճարովն մտցրեց աղջկանց
պարսպմունքի մէջ նաևս գորգագործութեան արհեստը,
որն Վանայ համար զեռ առաջին փորձն էր. և յաջողվեց

լաւ կերպով: Այս նոր արհեստին համար, չ'մոռանանք յիշել որ նիւթը կարելոյն շափ մատակարարում էր պ. Ս. Տարբինեան: Այս գորգադործութեան պարապմունքը տակաւին բացառիկ մի տարակայ լինելով, հազիւ թէ մի քանի հատ պատրաստուեցաւ 3—5 արշունի երկարութեամբ, շատ նուրբ և ճաշակաւոր, որոնցից մինը գնեց Վանայ նախորդ կուսակալ Բահրի փաշան ուզարկելով 4. Պօլիս որպէս նմուշ Վանայ գործուածների, իսկ միւսները մնաց պ. Տարբինեանի մօտ:

Ճշմարիտն ասած ծնողական գութ ու գորովով նա խնամում էր իրան յանձնուած մատաղ սերունդը, որպէս գորովագութ ծնող-հայրական մեծ խնամօք խնամում էր իւր փոքրիկ ընտանիք և եղբօր գաւակները: Ողորմած էր դէպ որքն ու տնանկն, միջնորդ էր անհաշտների մէջ, այցելու միսիթարիչ էր ամեն վշտալի բարեկամաց հնմար, կատարելով նոցա շատ յանձնարարութիւնները: Խնդրագրում էր այս և այն թաղական խորհրդոց, հապճեպս օգնութիւն հայցելով թշուառների և վերջինս թշուառ գաղթականների, որոնք վերջին ժամանակ գաղթեցին Վան:

Իւր հասակի ամենաթարմ ժամանակից ոկտեալ, չգիշանելով ծնողաց և բարեկամաց համոզումներին, նա անզրդուելի մնաց իւր ուխտից, փոխանակ մանելու ամուսնութեան լծին տակ, առաւելն էր ընտրել բարոյական լուծ քաշել իւր բնավայրի գաւակաց, աղջկանց դաստիարակութեան: Նա սկզբից նուիրուած էր ուսանելու և ուսուցանելու: Պատմում են որ հանգուցեալը գեռ ութ-տամն տարեկան հասակում, համոզում էր ընկերուհիներին, թագալ աշխարհ, գնալ ս. Խաչի Կուսանաց վանք-սար և այնտեղ գնել, կուսակրօն դառնալ: Այդ գաղափարը նրանում արգարանում էր այնու որ հանգուցեալը խիստ սիրում էր փանջերին այցելութիւն տալ, իսկ մերձակայ Վարագոյ. ս. Գրիգորի և ս. Խաչի վանքերը նորա համար ամենամոտիքական ուխտատեղիքն էին, ուր անհրաժեշտ էր միտքին ընկերներով տարին երկու անգամ այցելել:

Տփխիս գալ, և մտնել ինչ որ մի ուսումնարան կամ արհեստանոց, զարդանալ ու տեսնել այն ամեն բարոյական առաւելութիւնները ու վայելքն, (ինչ որ ես արգէն պատմել էի) նորա շատ վաղուց փափաղն էր և մտադրութիւն, սակայն աւաղ.... որ այդ կատարվում է մի շատ տխուր պարագայից տակ, մի դժբախտ և անձուկ ժամանակում: Փախստական գաղթականների հետ տարագրվում է իւր սիրեցեալ ծննդավայրից և դա լինում է 1896-ի թուականից վերջ:

Վտանգի ամենասաստիկ ժամանակ ի միասին գուրս գալով ուսումնարանից, զգալով ապագայի ամեն ինչ թշուառութիւնք, ժողովեց իւր փոքր ընտանիքը ապաստանեցաւ ռուսաց հիւպատոսարան, ինչպէս ռուսահայտակ նորա, և բաղմաթիւ ընաանիք, ի բացակայութեան գօնսիւլ պ. Վլադիմիր Մայեվսկու նորա թարգման պ. Կ. 2ի-լինգլիբեանից գտան ընդունելութիւն և ապահովութիւն. ի վերջոյ պ. Վ. Մայեվսկու պաշտպանութեան տակ (ինչպէս և շատերը) եկան Տփխիս, ուր որ էր օրիորդի եղբայր Մ. Մունեղիկեան:

1886 ի հոկտ. վերջերում հանգուցեալը և իւր ընտանիք բաղմաթիւ Վանեցի գաղթականներով արգէն Թիֆլիզումն էին. բայց նա քիչ տեսաւ Կովկասի մայրագաքիս ամեն պճրանքն, ու վայելք, խաւարից ՚ի լոյս առաջ նորգուղ անձանօթի պէս, շառաւ նա Թիֆլիզի համն ու հղտ. այն որ երեկայում էր նոր կեանք տեսնել և իւր ձուման ծարաւ նոր հագեցնել, չէր բնաւ մտաբերում որ մօտիկ գժբաղգութիւնն իւր ետեիցն է գալիս: Որպէս կրակից ու սպանութիւններից ապատուածներ, նոր են զգում իրանց ցաւն ու վիշտ, վտարանգումն բնավայրից. անզատումն սիրելի քոյրերից և մտերիմներից, ընտանիքով ամբողջ հիւանդանում են. օրիորդի հիւանդութիւնն ծանր է լինում և մահաբեր. ի զուր են անցնում բժիշկ-

ների զեզն ու դարձանք, յետ 50 օրեայ տառապանաց, կնքում է իւր մահկանացու կեանք, վերջի բառն արգաւանեւով, Վան... Վերջ է տալիս կուսական այն բազմաշխատ կեանքին ՚ի 22 գեկտ. 1896 ամի:

Հանդիստ ու խաղաղութիւն քո խոնջեալ ոսկերացի՛ ով իմ յարգելի բարեկամ և պաշտօնակից օրիորդ Աննա, հանգիստ ու երանութիւն քո գործունեայ, քո մաշուած ու կարօտացած, քո կուսական տներիժ հոգոյզ ո՛վ աշխատատէր և բարոյականի մշակ: Գու՛ վաղաժամ միւտար ու հեռացար մեղանից, Մետուղփեան կայանն սիրեցիր գնայ. բայց քո ցանկալի անունը, յիշատակաց արժանի գործերդ մեզ մօտ մնան անմուռաց, ոչ միայն մեզ մօտ, այլ Վասպուրականի համայն ուսուցչուհեաց, ուսանողաց աշերն անթաց և սրտերն անցաւ չ՛մնացին լսելով քո վաղահաս մահ: Մտարեբելով քո օրինակելի վարք ու բարքն, համայնական մասնակցութեամբ կատարեցին հողոյդ հանգիստն Արարք եկեղեցում, ուր այդ շատ անգամ էլ երգել էիր... Թէ՛ մենք՝ վտարանդուածներս քո սգալի մահն ենք եղբրդում, քո կենդանի և ազնիւ հոգինը թող անմուռնչս աղօթէ ու բարեխօսէ Բարձրելոյն առջև փրկչին՝ բոլորեցունց, ամեն տարագրուածների, փախստական-զաղթականների համար և նոցա վերագարձին հայրենի հողն, տեսնել կրկին իրենց սիրեցեալ բնավայրն, վայելել արիւնով ներկուած հանգ ու հանգաստանի բերքն ու բարիք, սրով միայն կարելի է սփոփիլ կրամ վշտերից:

Ապա սո՛ւ և ընդունէ այս իմ դոյզն աշատութիւնը՝ գորն քո ազնիւ և բարեբարոյ անուանն քո սիրեցեալ մայր վարժարան «Մանգիստեան» ուսումնարանին յիշատակաց Զօնէ քեզ միշտ բարեկամ և պաշտօնակից:

Գ. Գ. Շեքեհց

Ս Ր Բ Ա Վ Ա Յ Ր Ե Ր

Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց Վանօրէից եւ ուսումնարանաց

ՎԱՆԱՅ *) ԲԵՐԳԱՔԱՂԱՔՈՒՄ ԵՂԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՔ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐ

1 Ս. Սիօն եկեղեցի

Բերդաքաղաքի արևմուտեան ծայր, բերդի ստորոտում կառուցւած է Ս. Սիօն եկեղեցին, շինուած բոլորովին հին ձևի եփածոյ աղիւսից և հիմն՝ կոփածոյ քարերից, յինուած տասներկու հաստաշրջանակ սիւնների

550
23244

*) Ծանօթ. բերդաքաղաք տակով պիտի հոսկանամք Վանայ արևմտեան մասն՝ չրջապատուած կրկնակի պարիսպներով և աշտարակներով. որոյ հիւսիսային կողմը բնականին բարձրացած հաշակուոր բերդը արևելքից արևմուտք 3/4 վերստաչափ տարածութեան պատում է քաղաք:

Բերդաքաղաքումն են կառավարչական և ազգային ամեն պաշտօնատեղիք, դօրանոց, կենտրոնական բանտ. բաղձաթիւ վաճառատներ: Գեո. մի դար յառաջ բերդաքաղաքում ապրել են մօտ երկու հազար տուն հայ բնակիչ. սակայն ներկայումս հազիւ նորա կէս մասն. շատերը այգեստան մասումն են հաստատուել:

Վան քաղաք և այգեստանը մեզ կենտրոն ունելով, չրջապատի Սրբավայրերը հեշտ կարող կ'լինիմք ըմբռնել ո՛ւր, որ կողմ և որ գաւառումն են:

վրայ: Ըստ հին ասացութեան՝ վերնածածք կամարները փուլեկած են տեղի ունեցած երկրաշարժից և սիւններից մի քանիսն էլ բոլորովին խորդակուած: Չէնքը ու յատակագիծն տարբերվում է հայկական հին և նոր ձևերի եկեղեցիներից. ոչ մի արձանագրութիւն չէ նշմարվում ոչ խորանների ճակատների վրայ, միայն արտաքին մուտքի դռան վերևումն ունի մի քանի տող նորից փորագրուած արաբական մի ինչ գրուածք, որն աւելի ազօթքի նմանութիւն ունի քան որևէ յիշատակարանի: Ոմանք ենթադրում են որ՝ Ս. Սիօնը շինուած է յոյներից, նոցա՝ Վասպուրականին տիրելու ժամանակին տասներկու երբ. դարում, բայց այդ մասին մեզ չէ պատահել մի յայտնի սպացոյց:

Այդ հին աւուրց հին Սրբավայրը ներկայումս անցել է տաճկաց ձեռք, որոյ բազումն ունի մի խարխուլ մէդրէսէ (Աստուածաբանական դպրոց) և ջրնդարձակ աւազան, յորում բարեպաշտ միւսլիմները լողանում են: Պատմողներից լսել ենք որ՝ դեռ մինչի դարոյս առաջին քառորդին, Ս. Սիօնին բազմութիւ ուխտաւորք եղել են թէ քաղաքից թէ հեռու գիւղերից, բայց ներկայումս, ինչպէս երևում է հանգամանքից, արգելուած է: Ս. Սիօնից հազիւ մի երկու քարընկէց՝ հեռաւորութեան, դէպ բերդի ստորոտն 1879—80 թ. պեղումներ գործելիս՝ յայտնուեցաւ գետնափոր մի մատուռ. որ տեղից զուրս բերուեցան սեղանի վէմ-քարն և մի քանի խաչքարեր, որոց արձանագրութիւնք անընթերցանելի մնաց: Բայց ամենից հաւանական է որ Ս. Սիօնը շինուած լինի Գագիկ Արծրունիից:

2. Ս. Պօղոս և Պետրոս

3. Ս. Առաքեալ

Երկու միմեանց պատկից եկեղեցիներ, միայն միջնապատով մի որոշուած: Հին, խիստ կրօնասիրութեան ոգիներ ու եռանդը ինչպէս ամեն տեղ՝ նոյն և Վանում ունեցել է իւր ազդու նշանակութիւնն: Ինչպէս ասում են վանեցիք, ժամբ ժամի վրայ, ջուխդակ ժամատունը վէմ քարի վրայ. ի հնում մայր եկեղեցւոյ համբաւ է ունեցել: Տաճարն ու գաւիթները հոյակապ և ամրակառոյց հաստատութիւն ունին, իսկապէս հայկական ձև ու ճաշակով, և յարմարութեամբ շինուած բոլորովիմբ սրբատաշ քարերից:

Երկուհարեան եկեղեցիքն բերդաքաղաքի կենտրոնումն են, քօփչու մէյդան կոչուած հրապարակում: Գոքա աւելի հին ազնուականների եկեղեցիներ են եղել քան թէ հասարակաց, որովհետեւ ի հնում բերդաքաղաքի ազնուական և ականաւոր զասակարգը և ներկայումս իսկ հին տոհմականները այդ եկեղեցեաց ծխին են պատկանում: Նորոգուած են 2¹/₂ դար յառաջ տեղի ունեցած հանրային երկրաշարժի խորտակումից և, դեռ տաճարի արևելեան կամարի և ճակատի կետրոնում մնում են պատուածքներ երկրաշարժից: Զուխտակ եկեղեցիների անշարժ կալուածները համեմատաբար՝ շատ են և աւելի արդիւնաւոր միւսներից և. ծուխներն էլ նմանապէս, բայց վերջին տարիներում, զուցէ խիստ պակասած լինին զոցա եկամուտն: Ժողովրդոց մեծամասնութիւնն ցրիւ է եկել զանազան կողմեր, այդեստանի և և Աւանց արուարձանի մասերում:

Այս եկեղեցւոյ բազումն է կառուցուել երկսեռ դպրոց և վերջին տարիներում այստեղ փոխադրուեցաւ «Զուշանեան» օրիորդաց ուսումնարանը: Ս. Պօղոս և Պետրոս

և Ս. Առաքեալ եկեղեցեաց տօնը խիստ փառաւորութեամբ կատարվում է իրանց յատկացած տօնին, ուր խիտ բազմութիւնը լեցվում է նորա ներս ու դուրսն և վերջումն կատարվում է դպրոցական հանդէսը:

4. Ս. Նեան կամ Էջմիածին

Բերգաքաղաքի կենտրոնի եկեղեցին է. որ տեղ դարոյս սկզբից Վարազայ Ս. Նշանն-մի մասն խաչափայտից, ազատուելով քրդերի աւարից բերել են այս տեղ և. այդ անունով կոչվում է նաև Ս. Նշան եկեղեցի. ուր ամեն ուրբաթն օր լինում է հանդիսաւոր պատարագ և ուխտի են գալիս կանանց ստուար բազմութիւն: Ուխտաւորաց թուումն են և բազմութիւ թուրք, ասորի կանայք և մարդիկ, որոնք զիմում են խիստ ջերմեռանդութեամբ և լուսացվում են նորա օրհնեալ ջրովն: Ս. Նշանի երկրորդ բազումն է ազգային առաջնորդարան, կրօնակտն. քաղաքական, տնտեսական և ուսումնական ժողովատեղիքն: Տիրող աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ, ազգ. առաջնորդարանը ներկայումս չունի այն հեղինակորթիւն ինչ սր ունէր մի երկու տասնեակ տարի այսուաջ: Պատահել է որ՝ շատ անգամ տեղացի և գաւառացի թուրքեր ու քրդերը գիմել են այդ տեղ իրանցում տեղի ընկած ընտանեկան և ցեղային վէճերն խաղաղացնելու, նոցա շատ մի գաղաստանական և քրէական գատերն հանգուցեալ Պօղոս եպիսկոպոսի միջոցաւն է վերջացել, որին այնքան յարգում և պատվում էին նոյնիսկ պաշտօնականք Վանայ:

Առաջնորդարանի վերկի յարկի ամբողջ երկու մասը 1890 ի սկզբներին շքեղապէս նորոգուեցաւ շնորիւ նախորդ առաջնորդ հանգուցեալ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթշեանցի և ունեցաւ իւր պատշաճաւոր բաժան-

մունքներ, կահ ու կարասիք: Հանգուցեալ Ալէաթշեան արքեպիսկոպոսը նոյն նորոգումներ արեց և Վարազայ վանքում: Ս. Նշան եկեղեցւոյ նաւակատեաց տօնը բացի ամեն ուրբաթ օրերից, այլև հանդիսաւոր կերպով կատարվում է Վարազայ և Խաչ-վերացի տօներին, ուր համախմբվում են բերդաքաղաքի եկեղեցեաց ամբողջ միաբանութիւն և ժողովուրդը:

Ս. Սահակ եղեղեցի

Յանուն մեծ հայրապետին պարբելի

Ս. Սահակ եկեղեցին յանուն պարթև հայրապետին գտնվում է շուկայի հիւսիս-արևելեան կողմ, Բօյախանի թաղում, ուր յաճախում են աւելի արհեստաւորաց դասը մեծ պասի և մեծ տօներին աւելի մօտիկ լինելով ամեն կարգի արհեստաւորաց: Թէև խիստ փոքրիկ է գաւիթն, բայց լայնանիստ ու հոյակապ տաճարն պատկառելի մի սրբավայր է, գիրքով և տեսարանով փառաւոր յորում պատարագում են միշտ: Ս. Սահակ եկեղեցին ինչպէս ժողովրդական եկեղեցի իւր միջում ընդունել է շատ անգամ ճէր Սարգիսեան երիմիա և Սրուանցտեանց Գարեգին հանգուցեալ եպիսկոպոսներ խօսելով ընտրովի աստուածաբանական քարոզներ և պատմութիւնները մեծ Հայրապետի և նրա լծակից Ս. Մեսրոպրի բազմաշխատ կեանքից և աշխատութիւններից. ափսոս, ոչ այլ ևս գարի գինը և ոչ իւր քառոն...

6. Ստեփաննոս

Պատկից և հարևան. Ս. Սահակ եկեղեցւոյ. խիստ պարզ և անշուք շինուածքով, գորան մատուռ կամ տաղաւարեկ

կարելի է ասել և շինուել է վերջի դարերում գուցէ կանանց աղօթատան համար ուր և խոնվում են ջերմեռանդ մամիկները: Ունի միայն գաւթ և մի սեղան պատարագելու: Ս: Ստեփաննոսի տօնը կատարվում է իւր յատկացեալ տօնի օրն, ուր հաւաքվում է խիստ բազմութիւն երկուն սեռից էլ: Ս. Ստեփաննոսի գաւթը շատ անգամ ծառայում է որպէս ժողովասարահանազան արհեստաւորաց համայնքի: Երբ Վանում պատահած լինի ազգային և համայնական ինչ և է շօշափելի խնդիր. բոլոր արհեստաւորաց համայնք և ընկերութեանց ներկայացուցիչները այստեղ են հաւաքվում իրանց խնդիրները և խորհուրդներ որոշելու վամ հանրագրելու. սակայն վերջի տարիներին. ինչպէս շատ տեղերի, նոյն և այսանդի սովորական հաւազումները արգելուեցան....

Ս. Ծիրանաւոր եկեղեցի

Իսկապէս ծիրանիներով շրջապատուած մի պարտեզի մէջ, փոքրիկ տարածութեան վրայ գետեղվել է փոքրիկ տաճարն Ս. Ծիրանաւորի: մինայէք այնքան փոքրկութեան, զօրեղ ու զօրաւոր է զօրսութիւնն ծիրանաւոր Աստուածամօրը, իւր հրաշքն տեսնուել է ամեն ջերմեռանդ հաւատացեալների վրայ անխտիր թուրքին և հային՝ որոնք խնկով ու ու մոմերով դիմում և լուացվում են նորա տաճարում բղխած խորի օրհնեալ ջրովն և գտնում են բժշկութիւն շատ տեսակ ցաւերի: Ս. Ծիրանաւոր եկեղեցին հազիւ հինգ վայրկեան հեռաւորութիւն կունեն Ս. Սահակից: Ամեն չորեքշաբթի օրերին անհրաժեշտ պիտի լինի ս. պատարագ. թէ մօտիկ թէ հեռու տեղերի երկսեռ ուխտաւորք գիշերանց դիմում են և կատարում իրանց ուխտն ոմանք գառ և ոմանք հաւ ու աքաղաղ մատաղելով:

Բերդաքաղաքամիջի հայոց հետզհետէ այգեստան մաս փոխադրվելուն և ցրուելուն պատճառաւ, այս երկու եկեղեցիք և թաղական խորհուրդները «միացեալ եկեղեցիք և թաղ. խորհուրդ» կոչուեցան, բայց երեսփոխանութիւնը մնաց առանձին պաշտօնէից ձեռքում, որովհետև երկու եկեղեցիքն ևս ունին բաւականաչափ կալուածներ, եկամուտ, որից մի մասը ինչպէս և միւս եկեղեցիներից, տարուց տարի յատկանուա է բերդաքաղաքի Յիսուսեան «Մայր» վարժարանին:

Զուարճալի է Ս. Ծիրանաւորի ծառախիտ ու կանաչազարդ պարտէզ. որն ամառուայ շող ու տօթ օրերին Բերդաքաղաքացւոց բաւարար մի դրօսավայրն է ուր դուրս են գալիս երկսեռ բազմութիւն մաքուր օդ ծրծելու:

8. Ս. Տիրամայր եկեղեցին

Ս. Սիօնից յետոյ Ս. Տիրամայր եկեղեցին բերդաքաղաքի ամենահին եկեղեցին է հնական ձևովն սւ որմերի հաստաաուն հիմունքներովն, կառուցուած բերդին ամենամօտիկ ստորոտումն: Սորա տաճարն աւելի հնութեան հետքեր ունի քան միւսներին, որմերի միջումն ունեցած գաղտնի պահարաններով և հազորգակցութեան անցքերով: Տաճարի աջակողմումն մօտիկ ժամանակաւ կառուցվել է մի երկրորդ և ընդարձակ տաճար յանուն հեշտակապետաց Գաբրիէլի և Միքայէլի:

Ս. Տիրամայր եկեղեցինը աւելի հարուստ է շարժական և անշարժ կալուածներով, թանգազին ոսկեայ, արձաթեայ և ակունքներով զարդարուած փորագրուած զարդ-սպասներով, որոնցից շատերին ականատես եղել ենք և շատ անօթներ էլ գուցէ անյայտացել են այս և այն եկեղեցականի կամ երեսփոխի ժամանակաւ: Չափազանձութիւն չ'լինի, նորա եկեղեցական արձաթ սպասների

քանակութիւնը ու քաշն լտրերի են հասցրել նախնիք, ամենքը նրբին գրեթով յիշատակագրուած, բայց ներկայ սերունդը շատ պակասացրել է այդ քանակը կամ եկեղեցւոյ աւելի անհրաժիշտ պէտքերին ծառայեցնելով և կամ ով ինչ իմանայ ինչ բանի... *) Մենք միայն այն գիտենք. զեռ մեր ուսանողութեան ժամանակից, որ Տիրամայր՝ այս հին աւուրց եկեղեցիներ թէ կայուածներով թէ ծխականներով ապահովուած էր:

Տիրամայր եկեղեցւոյ բազումն է կառուցուել զարոյս կիսից Վասպուրականի-Վանայ առաջին կրթարան «Յիսուսեան» մայր վարժարանը մեծ ջանիւ և աշխատութեամբ Վանայ առաջնակարգ իշխաններից և նոցա ղեկավարող հանգուցեալ Չարան բէկի Չարանեանց և իւր աւետրական ընկերութեան, որոյ և առաջին տնօրէն-ուսուցիչ նըշանակուել է ընիկ Վանեցի հանգուցեալ մահտեսի Յովհաննէս վարժապետ և ըստ ոմանց *Քօլօզ* *) մականուանեալ. մի հակաբան մարդ:

Թէ «Յիսուսեան մայր» վարժարանը և թէ Քօլօզ վարժապետը Վանայ այդ խաւար ու տգէտ թուականներին տուել են համայն վասպուրականցւոց իրանց առաջին և բաւարար արդիւնք. նորա աշակերտները, առաւելապէս նորաշէնի կենտրոն թաղերում, բաւական թւով յայտնի են աղգային ամեն օգտակար և կենսական հարցերում:

*) Տիրամայր եկեղեցում խիտտ ակնածութեամբ պահուած է «Մամրխաս» կամ «Մայխաս» Ս. Աւետարան ձեռագիր և ծաղկանկար որն հիւանդների վրայ տարվում է:

**) Քօլօզ Ս. Յովհաննէս վարժապետը իւր ուսումն աւարտել էր Ս. Արուստակէսի ժառ. դպրոց. որտեղից հրաւիրվում է Վանայ «Յիսուսեան» վարժարանին ուսուցիչ. ունէր բազմաթիւ ձեռագիր գրուածներ զանազան նիւթոց վերաբերեալ, բայց ամսուս որ ապարդին են մնացել:

Մինչև 1853—64 թուականներին վարժարանը մնում էր տակաւին հին ուղղութեան, այդ նախաձեռի թուականից սկսեալ՝ նա մտաւ նոր, աւելի օգտակար և բարեփոխումների և ուղղութեան, ենթարկուեց աւելի հսկող պաշտօնէութեան շնորհիւ Կ. Պօլսեցի վիճակաւոր առաջնորդ հանգուցեալ Տէր Իգնատիոս արքեպիսկոպոսի (ապա պատրիարք Կ. Պօլսոյ, և նորանից ընտրուած բարեջան հոգաբարձութեանն:

Ապա 1863—64—72 թուականներին այդ հաստատութեան մէջ, անդուլ և անձանձրոյթս գործում էր հանգուցեալ ուսուցիչ Սարգիս *) Բ. Գնունին թէ որպէս տեսուչ և թէ ուսուցիչ, բնիկ էրէրին գիւղացի: Այդ խաղաղ ու արդիւնաւոր թուականներում Յիսուսեան վարժարանը աւելի զգալի փոփոխութիւն կրեց և յառաջդիմութիւն արեց ապով յայտնի գործող և լուրջ երիտասարդութիւն իպէտս ապագայ գործունէութեան: Այս վարժարանի ընդարձակ սրահում էր որ՝ առաջին անգամ (Վանայ համար) տեղի ունեցան թատրոնական և զաւեշտական ներկայացումներ շարունակաբար (63—72) և ապա յետագայ սերունդը շարունակեց և այլ տեղեր մինչ զրէթէ 1885 թ. դարձեալ շնորհիւ և ղեկավարութեամբ հանգուցեալ Ս. Գնունոյ:

Ուսումնարանի բարեկարգութեան հետ հանգուցեալ Գնունինը կազմակերպեց Վանում. առաջին «Անդրանիկ» ընկերութիւն, որոյ նպատակ և գործն եղաւ ընթերցանութիւն, ազգ. ինքնաճանաչութիւն տարածել ժողովրդի զանազան խաւերում և, օգնել թէ զպրօցների և թէ թատրոնի դարգացման:

*) Հանգուցեալ Ս. Բ. Գնունինը իւր գրուածներով արդէն յայտնի է. նա Կ. Պօլիս աւարտելով իւր ուսումն՝ հրաւիրուեցաւ Վան. ապա անտի Ս. Էջմիածին ուր և թաղուեցաւ:

«Անդրանիկ» ընկերութիւնը և իւր գործն օրինակելի և օգտակար դառնալով Վանում. սկսուեց այնուհետև հետզհետէ և միւս եկեղեցիներում, թաղերում, ըստ զրամադրութեան ազգ. Մահմանադրութեան № 10 դուռածի կազմուել գանազան անուններով բարենպատակ ընկերութիւններ, որոց բոլորի միտք ու նպատակն էր ազգ. լուսաւորութեան, եկեղեցեաց, Վանօրէից և ուսումնարանաց հոգ տանել, կարօտ ընտանեաց խնամել և այլն բայց երկար չ'տևեց ընկերութիւնների կիրառութեան գործն ու շարունակութիւն. և ահա միջանկեալ դէպքերը սնոտի պատճառներով ընդհատեցին զոցա տևողականութիւն, այնպէս որ 1885—86 ից մինչ ց'ներկայս՝ բոլորովին դատարեցան գործելուց և ապարդիւն անցան մեր բոլոր յոյսն ու աշխատութիւնները:

«Յիսուսեան» վարժարանը ներկայ Վեհափառի Վանում առաջնորդութեան ժամանակ 1881—82 թ. 'ի հիմանց նորոգուեցաւ նոր և յարմարաւոր ձևի դասարանական բաժանմունքներով, հին շէնքին տեղ բարձրացաւ ակի ճաշակաւոր երկյարկանի մի հոյակապ հաստատութիւն.

Երախտագիտութեամբ յիշում եմ այդ յայտնի հաստատութեան երախտիքն, որոյ մէջ աշակերտելու բաղդն եմ ունեցել իմ ժամանակակից քնկերներով:

9. Ս. Վարդան

Նոյն և բերդի մօտիկ ստորոտում կառուցուած է եկեղեցին յանուն մեծ սպարապետին Մամիկոնեան կարմիր վարդանայ, որ տեղ է և հայ մեծ նահատակի մասունքներից մի կտոր կամ ըստ ոմանց՝ ճկոյթն, բերուած Արտազու Ս. Թագէոս առաքելոյ վանքից:

Արդարև տեսք ու տեսարանովն էլ կարմիր է Ս.

Վարդան եկեղեցիներ. տաճարն ակի վայելուչ և զեղեցիկ. իսկ գաւիթն նոր ինորոյ նորոգուած յարմար յատակագծով, որոյ հարաւից բացուած պատուհաններից ցոլացած արևու ճառագայթները սփռուելով սեղանների վրայ, անդրադառնալով գաւթի տարածութեան մէջ, ամեն մի սուրբ առարկայքն երբնեւանգ գիւտերի մի տեսակ երևոյթ են ցոյց տալիս մարդու, աչքերն են խրտիտացնում և միտք ու հոգինը փոխարկելով երևկայութեան աշխարհ և ուր, նահատակների արեան շիթերն են ցողել....

Ս. Վարդան եկեղեցիներ թէև չունի բազմաթիւ ծխականք, սակայն իւր խնկելի անունը հեռուից ու մօտից բերում է իւր գուռն ամեն ճշմարիտ հայ քրիստոնեան, մանուկն, տղան ու աղջիկ, ծերն ու երիտասարդ կարօտի յիշում են կարմիր Վարդանին և հաւաքվում են այնտեղ աղօթելու:

Ս. Վարդան եկեղեցւոյ տօնախմբութիւնը կատարվում է այն յայտնի օր՝ բարեկենդանի հինգշաբթի. բայց թէ ինչ հոգեկան պատրաստութեամբ և ինչ հոծ բազմութեամբ արանց և կանանց, դպրոցական ներկայացուցիչների, ես չեմ կարող լիւրի պատմել, միայն կասեմ որ՝ Վասպուրականի մէջ ամենագլխաւոր տօնակատարութիւն և գլխաւոր հանդէսն է կատարվում այդտեղ նախօրօք պատրաստուած և խնամօք նախաձեռնութեամբ:

Այս եկեղեցւոյ բազումն 1881-ին բացուեցաւ բերդաքաղաքի «Չուշանեան» աղջկանց առաջին ուսումնարան և յետոյ տեղի անձկութեան պատճառաւ, փոխադրուեցաւ Ս. Առաքեալ եկեղեցւոյ ընդարձակ բազում և կայ մինչ ց'ներկայս:

Վանայ բերրաքաղաքում եղած եկեղեցեաց այս քանակութիւնն թող վարմանալի և շատ չ'թուի ընթերցո-

դին՝ նայելով ներկայիս հայ ծխականների փոքրամասնութեան: Բայց եղել է մի ժամանակ, զեռ մի դար յառաջ, երկրի անբարեկարգ և անապահով վիճակի դրութիւնից ստիպեալ՝ մօտ 2—3 հազար տուն հայերը առաւելապէս հին հարուստ տոհմականները իրանց ապահովութեան համար կիտսել են եղել այդանդ: Եկեղեցասիրութիւնը և կրօնական ջերմեռանդ ոգինը գրդել ու համոզել է ամեն մի բարեպաշտ հայ մարդ, բարդել ժամն ու ժամատուն իրարու վրայ, կառուցանել եկեղեցիք միմեանց մօտ և առաւել փառաւոր կացուցանել Աստուծոյ տունն ու տաճարն:

Այն խոստովանինք, որ Վանայ բերդաքաղաքի օդն ու ջուր զգալի անառողջարար լինելով, դարոյս առաջին քառորդից սկսեալ շատերը տեղափոխուել են այգեստանեայց զանազան մասերում, նոր նոր ճաշակաւոր շէնքեր և այգիներ հաստատելով, այնպէս որ՝ մօտիկ ամայի դաշտերը ներկայսմս ներկայացնում են մի խիտ ծառապատ անտառ, որոց մէջն են բազմաթիւ տներ, լայն ընդարձակ փողոցներով, երկու կողմերից կլկլացող առու առուակներով, համախումբ այգիներով և որթատունկ պարտէզներով, որոնցից մի մեծ և ընդարձակ մասը նորատունկների թաղ է կոչուում:

Առ հասարակ վանեցւոց եկեղեցասիրութիւնն, կրօնա սիրութիւնը անուանի է. փոքրիկ, թօթօվախօս մանկիկներից սկսեալ մինչ ծերուկ մամն ու պապ՝ կօշնակների ձայն լսելուն պէս, շտապում են իրանց պաշտելի վայրն: Ինձ չէ պատահել տեսնել ոչ մի տեղ վանեցւոց—մասնաւորապէս Ձայնկոյսներիցւոց և նորաշէնցւոց—եկեղեցական կարգապահութիւնն ներդաշնակ երգեցողութիւնը. բայց ինչ օգուտ որ՝ տակաւին այդ կրօնի և այն եկեղեցւոյ, ազգի նահատակ ժողովուրդը մնում է անտէր ու անպաշտպան. Մի ինչ որ պաստօր կամ պատուելի պեր-

դը-Ֆրանսներ և կամ Ջնդօսանները օգտուելով այն խառն և անապահով դրութիւնից, շահագործում են խեղճ վանեցւոց այդպէս ասած՝ անտէրութիւնն, երկփեղկելով այն խոր համոզմունքն, քայքայելով շատ ջերմեռանդ ընտանեայ սէրն ու միութիւնն որ առ հայրենի կրօնն ու եկեղեցին է:

Եթէ 1896-ի հանրային կոտորածին աւարառութեանց և կոտորածի ժամանակ բերդաքաղաքի հայերը և եկեղեցիքն մնացին բաւականի ապահով դրութեան, դա մի բարեբաղտութիւն կամ նրբին քաղաքականութիւն էր և կամ շնորհիւ շէքքէզ հազարապետ էմին բէկի արած պաշտպանութեանն, որն մի խումբ հետեակ զօրքով պաշտպանեց յարձակող խուժանից: Միայն մի քանի սպանութիւններ և զաղտնի կողոպտումներ պատահեցան: Բերդաքաղաքի հայերը ի նշան իրանց երախտագիտութեան. ի վերջոյ արծաթեայ և ոսկեայ մի քանի թանկագին սպասներով յայտնեցին իրանց շնորհակալութիւն, յիշեալ շէքքէզ բէկին, որն այնքան բարի գտնուեցաւ յայտնի օրերում...

ՎԱՆԱՅ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔԻՑ ԴՈՒՐՄ ԱՅԳԵՍՏԱՆ ՄԱՍՈՒՄ
ԵՂԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՔ

10. Հայկավանից Ս. Ասուածածին եկեղեցի կամ Եօբն խորանի ժամուն

Բերդաքաղաքից դուրս՝ հազիւ տասն վայրկեան հեռաւորութեան վրայ. կենդրոն դէպ այգեստան տանալ երկու մեծ պօղօտանների. խիստ լայնածաւալ գիրքով և տարածութեամբ և մօտիկ ընդարձակ գերեզմանատնով կառուցվել է Եօթն խորանի եկեղեցին կամ ըստ տեղացւոց՝ ժամատունն:

Ութն հարիւր տարուայ հասնում է նորա առաջին

հիմնարկութիւնն, նորոգուած է $2\frac{1}{2}$ դար յառաջ օգնութեամբ հին տոհմականների և ժողովրդոց: Եկեղեցւոյ ընդարձակ գաւիթն թէև չունի ինչ որ մի պատշաճի շքեղութիւն, բայց կենդրոնի խորանի ոսկեգօծեալ խաչկալն առաջնապէս գրաւում է այցելուի ուշադրութիւն, որն մեծածախս մի պայծառագարդութիւն է խորանին:

Աւանդութիւնը պատմում է որ՝ հայոց մեծ նահապետն Հայկ աւանել է աստ և Հայկ անունից մնացել է Հայկավանք: Բայց՝ բացի աւանդութիւնից և բերանացի վրոյցներից եկեղեցւոյ շքակայքում գտնուած հեռու և մօտիկ վայրերն, իրանց հայկական հնութիւններովն, և աւերակները ապացուցանում են որ այդ շքանակում ապրել են բազմաթիւ հայք շատ հին ժամանակաւ, թէև ներկայումս էլ կան սակաւ հայաբնակ թաղեր:

Եկեղեցւոյ կից շրջապատի մէջ գտնուած ընդարձակ գերեզմանատնից ի գատ նորա հարաւ-արևմտի պարսպաց մօտիկ, հայերն ունեն աւելի մի ընդարձակ և միշտ կանաչազարդ գերեզմանատուն, աւելի հին, ուր մի ժամանակ թաղուել են բերդաքաղաքացւոց ննջեցեալք. բայց այժմ այդ նշանաւոր վայրը ենթարկուել է անվերջ և անվճռելի հարցի. տեղական կառ. վաղուց յետէ մտադրուել է իւրացնել և կամ ծառայեցնել ուրիշ նպատակի որն՝ մենք չ'գիտենք...

Եօթն խորան կոչվելուն պատճառն այն է որ բացի ս. սեղանի վերևում գտնուած երեք խորաններից երեք ևս կան սեղանների ստորև ներքնախորաններ ուր տնկուած են իւրաքանչիւրումս մէկ մէկ հին գանդակուած խաչքարեր կապուտ, կանաչ և կարմիր-խաչ անուններով որոց՝ տենդ և ջերմ ունեցող հիւանդները մտնում և ծննրադնում ու լուացվում են նոցա աւագաններում ի բժշկութիւն ցաւերի: Եկեղեցւոյ բազումն է 1860 թ. հաստատուած նախակրթարան թաղային դպրոց, որքան յիշում եմ. դա ևս

նորին օծութեան Վեհափառ Հայրիկի շնորհիւն է բացուել նորա վարդապետութեան առաջին շրջանում: Այդ բազի կենդրոնսւմ են թաղուած Վանայ նախկին առաջնորդ և երբեմն կաթուղիկոս տանն Աղթամարայ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս և 1895-ի ճիշտ ջրօրհնեաց առաւօտ յունւար 6. շարաշար սպանուած Վանայ յայանի կուսակցութեան կուսածաղիկ՝ Մէլիքեան Պօղոս սրբազան, ձեռնասունն և մտերիմն Գաբրիէլի:

Հայկավանից հարաւակողմն, մօտիկ Չամիրամայ թըրքաբնակ թաղին, կային, նաև Գէվկանց կամ Տէր Սարգսենց (մեր հին թաղն), Բուզախանայի, Իսնակ փաշայի երեք միացեալ հայաբնակ թաղեր և մի փոքր թաղ Իսախանայի, որոց հայ բնակիչք ևս նոյն վշտակրութեամբ կոտորուեցան և կողոպտուեցան և տները այրուեցան. որոց այրիքն, մանկահասակները ՚ի մի վայր հաւաքելով, ապա նոյն հազարապետ էմին բէկի պահպանութեան տակ, յանձնուեցան ազգ. առաջնորդարանի:

Վերոյիշեալ թաղերում կան երկու հին եկեղեցեաց մնացած աւերակ մատուռներ Ս. Ծիրանաւոր և Ս. Յհաննէս անուամբ, որույ՝ ժողովուրդը թուխ-մանուկ անուն է տալիս: Այս վերջնոյս շուրջն 1880-ին հայ մանուկները խաղալիս, պեղումներ գործելով՝ դուրս բերին միամանով լիք հին արծաթեայ դրամներ, հռովմէական տիպով ու գրով, իւրաքանչիւրն մի արծաթ ըուրլիի չափ ու ձևով, բայց տեղական կառավարութիւնը իսկոյնեթ վրայ հասնելով՝ դրաւեց և շիմացանք էլ ինչ եղան այդ հնութիւնները:

11. Այր-յարոյց կամ Աւարոյց ս. Աստուածածին

Բերդաքաղաքից դէպ արևելք, հարաւային մեծ պօղոտայի ճանապարհով, անցնելով $\frac{3}{4}$ ժամ հազիւ, հաս-

նում ենք այգեստանեայց հարաւակողմ, և ահա Այր-յարոյց ս. Աստուածածին եկեղեցին կառուցուած բաւականին բարձր, հարթ տարածութեան վրայ, որոյ բարձրաբերձ գմբէթն ու զանգակատունն զեռ կէս ճանապարհից երեւելով՝ անծանօթին առաջնորդում են ուղիղ դէպ սրբավայրն:

Եկեղեցինը մօտաւորապէս եօթն և կէս դարու գոյութիւն ունի և նորոգուած է հարիւր ինսուն տարի յառաջ, երբ ներկայ Արարքցւոց նախնիքը հին Արարք գիւղից գիւղից դաղթելով աստ և հաստատուել են նախ որպէս գիւղականում:

Եկեղեցւում գտնուած յիշատակագրոց մէջ մանրամասնօրէն գրուած է ինչ որ մի հրաշագործութեան մասին, որն կատարուել է մի ննջեցեալի վրայ: Ննջեցեալը յարութիւն աւելելով, այն աւետարանը և եկեղեցինը կոչվել են մեռել-յարոյց աւետարան կամ այր-յարոյց եկեղեցին: Արդարև ամեն բանով իսկ հրաշագործ է եկեղեցինը, որին զիմում են բացի հայերից և ջերմեռանդ միւս իմ կանայք և տղամարդիկ, խիստ ակնածութեամբ վարվում են նորա կայուածոց հետ. շատերը զոցանից տարեկան ութն համի քանի լիդր ձէթ են նուիրում նորա անուանն: Ունի ըիւր տանից աւելի ծխական թող թէ պատահական այցելուք:

Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմումն է այն մեծ հրապարակ, վասպուրականի կիրակնօրեայ մեծ վաճառանոց, շրջապատուած եկեղեցապատկան ձեթահանով, զործարաններով և բազմաթիւ կրպակներով: Հրապարակ—վաճառանոցում ամեն կիւրակէ և շատ անգամ լուր օրերին, կարելի է գտնել տնական և արհեստական անհրաժեշտ ամեն պէտքերը որն՝ ամեն դասակարգի համար էլ ձեռնտու է և գիւրագտնելի: Ինչ մարդ որ շես տեսնում կամ գրտնում ամիսներով հտեից ման դալիս, կ'գտնես այդ տեղ. դա մի մեծ մթերանոց է Վանայ քէսիւք-քիւսիւք հասարա-

կութեան, որից օգտվում են ամեն ազգի հարուստն ու աղքատ դասակարգը:

Այր-յարոյց եկեղեցինը երկար տարիներով մտածելուց վերջ՝ ապա նորոգուեցաւ 1883—84 թ. խիստ փառաւոր և խիստ հոյակապ հաստատութեամբ և մեծութեամբ: Երեկայեցէք մի ընդարձակ շէնք, փառահեղ և և վիթխարի դիւրով ու ծաւալով. որոյ գաւթումն, աղօթատեղումն կարելի է զետեղել 3—5 հազար հոգի, կանանց երկյարկանի վերնատնով և երկու կողքից հիմնարկուած փոքր խորաններով: Հարաւային կողմից բացուած հինգ մեծաշրջանակ լուսամուտները աւելի շքեղ և հիւսալի են կացուցանում Ս. Վայրն: Այս վերջին նորոգութեան մասնակցեցան Վանայ բոլոր հայեր իթիւս որոց և նշանաւոր թուրքեր՝ իւրաքանչիւրն նուիրելով թէ կանխիկ գրամ, թէ շինութեան վերաբերեալ այլ և այլ նիւթեր: Երջանիկ ժամանակ, որ զեռ շար քաղաքականութիւնը չէր մտեր երկու հարեան և մօտիկ գրացի ազգաց մէջ, տեղացի թուրք ու հայն լաւ էին վարվում...: Այդ մեծագործ շինութեան գործին գլուխ կանգնել էին, սկզբբունքով միմեանց հակառակ, երկու կուսակցութեանց գլխաւոր պարագլուխները՝ Վանայ նախկին առաջնորդ յայտնի Պօղոս եպիսկոպոս և նախնեան մեծ. Կարապետ էֆէնդին, երկուքն ևս որպէս հեղինակաւոր գործողներ, եկեղեցւոյ շինութեան գործում միացած՝ բազումն աշխատեցան և գլուխ բերին այդ մեծ և Ս. շինութիւնն:

Եկեղեցինը միայն բաւական չէր վերանորոգել, այլ և պէտք էր եկեղեցւոյ ներկայ և ապագայ մատաղ սերնդին համար յար և նման կրթութեան մի վայր էլ շինել: Եւ ահա ընդարձակ շրջապարտալի արևմտեան կողմ, մէկ տարուց վերջ 1885—86 թ. ամենայն եռանդով և անգուլ աշխատութեամբ շինուեցաւ Ս. շէնքին համապատասխան և այն վեթխարի նոր շէնքն. երկյարկանի և խնամուած

որմնարկութեամբ: Դա է «Ս. Թարգմանչաց» երկսեռ ուսումնարանը. արքունի-քաղաքային երկրաշափ ճարտարապետ Պօղոս Էֆ. Թաղաւորեանի տուած յատուկ յատակադժովն:

Ուսումնարանի ստորին յարկումն են Թաղ. խորհրդարան. աշակերտաց ատաղձի գործարան, գորգագործութեան սրահն և այլ ամբարներ և կրպակները, իսկ վերնայարկումն են մի բնդարձակ-երկար ճեմելիք (տալօն) մեծ դահլիճ (հանդէսների և հարցաքննութեանց համար տասներկու դասարանները (ուր սովորում են մօտաւորապէս 750—800 երկսեռ սանոցը տասն և եօթն պաշտօնեաններով) և տեսչարանը իւր առաջինն ունեցած պատշգամբով:

Արարք եկեղեցիներ իրաւամբ պարծենում է այդ մեծ հաստատութեամբ, ուսումնարանով, որոյ տեսարանն էլ եզական է Վանայ մեծամեծ շինութիւնների մէջ: Արևատեան կողմից տեսարանը անարգել տարածվում է մինչ Բզնունեանց ծովի արևմտեան հօբիդոն. որտեղից մի հայացքով կ'մբռնուի Գնունեանց, Քաջբերունեանց, Բզնունեանց, Ռշտունեանց գաւառները իրանց լեռներովն ու բազմաթիւ դիւղերովն. հարաւից՝ Չամիրամայ լայնածաւալ այգեստանք, տեսնվում են Առնօսի. Արղօսի և այլն լեռ ու բլուրների գագաթները. հիւսիսից՝ Վանայ այգեստանեայոց պլատօր մասն և, Արեւելից աննման պատկերն Վանայ ամբողջ դաշտերի, արուարձան դիւղերի և մօտիկ վանքերի և, աւելի հեռուն թէ տանք մեր ուշքն ու միտք, ահա Վարազայ, մեր ամենին պաշտելի ս. լեռն իւր աջ ու ձախ լանջերովն. մարգ ու մարգագետիններով, Վարմարվորայ. Ս. Խաչ Վանուց բարձրահոյեաց կաթուղիկէքն մեր սիրտք, ու միտքն գրաւում են գէպ յինքեանս.

Արարուց եկեղեցին և ուսումնարանը ապահովուած

են շնորհիւ այն բազմաթիւ և հաստատուն կալուածների. որոյ մատակարարութիւնը եթէ աւելի անտեսուի և կուլ չ'գնայ այս և այնի կոկորդ. ուսումնարանը կարող է աւելի ճոխ ասպարէզ ունենալ և աւելի հարուստ ծրրազիր:

Մինչև 1896-ին Արարուց երկսեռ ուսումնարանում սովորում էին մօտաւորապէս 750—800 երկսեռ ուսանողք տասն և չորս ուսուցիչներով և երեք վարժուհիներով, որոց թիւում էր հանգուցեալ օր. Աննա Մունետիկեանց և տղերիս գրողը. շատ ջերմ սիրով և միաբան գործունէութեամբ, խիստ համերաշխ և նախանձելի վիճակով. սակայն թոզ ներուի ինձ՝ որ ես ցաւ իսիրտ, ստիպուած եմ կրկին յիշել այն տխուր անցքերը որոնք խանգարեցին և այդ դպրոցի ամեն ինչ. որոց ենթարկուեցանք և մենք մեր խմբովն ու ուսանողներով և ակնատես եղանք այն ամեն թշուառութեանց:

1897 Յունիս 3. երկուշաբթի օր, դասաւանդուեանց չորրորդ պահն էր, երբ գանգակը հրաւիրում էր իւրաքանչիւր ուսուցիչը իւր դասատան մտնել: Ուսումնարանի տակովն անցաւ հագարապետ Հալիմ Էֆէնդինը մի խումբ դիւղուած գօրքերով՝ Մենք լուսամուտներից տեսնում ենք նոցա հապճեպս անցնել հրապարակից և գնալ ուղիղ դէպ հարաւ Կլոր-դար կոչուած խառն թուրքարնակ հայաբնակ թաղն: Կլոր-դարը այգեստանեաց կենդրոն թաղերից շատ հեռու է և շրջապատուած աւելի ֆանխտիկ թուրքերից: Մենք կարծեցինք որ նորա, ըստ սովորականին գնում են որևէ մի հայու տուն խուզարկելու, բայց ընդ հակառակն եղաւ և մեծ եղաւ մեր ահն ու սարսափը երբ նորա Կանդօեանեանց տուն հասած չըհասած՝ մի տասնեակ հրացանները միասին պարպեցին,

դա անշուշատ առաջին նշանն էր համախրուած խուժանին անարգել յարձակումներ գործելու ուր որ պէտքն էր: Չանցաւ հինգ ըրպէ և ահա մզկիթներում հաւաքուած ամբոխը գինուած զանազան սպանիչ գործիքներով զրոհ տուած, սալավաթն զոռարով յարձակուեց հայոց տների վրայ. մահ, մահ, գեավուրներին գոչելով. և այդ կատարվում է անխնայ, ըրպէական:

12. Նորաւէնի կամ Տիրակառոյց

Ս. Ասուածածին եկեղեցի

Այգեստանեայց բուն կենտրոնում, շրջապատուած բազմաթիւ մեծ և փոքր զուտ հայաբնակ թաղերով 1850 ական թուականներից կառուցուել է այստեղ Նորաշէնի կամ Տիրակառոյց Ս. Աստուածածին, հարուստ ծխականներով, յառաջդիմաւէր երիտասարդներով և ժողովուրդով:

Չ'նայելով իւր անհաստատ եկամուտներին, միայն զանձանակների և պատահական հասոյթներով է կառավարվում, նախանձելի տնտեսագիտութեամբ: Թէ դպրոցն և թէ եկեղեցին աւելի լաւ դրութեան են միշտ քան միւս թաղերի և, դորա սպաջոյցն այն է որ՝ օրից օր աւելի բուրոք վիճակի են հասնում Նորաշէնցիքն միշտ նախանձելի են կացուցանում դպրոցն էլ եկեղեցին էլ:

Նորաշէնի եկեղեցւոյ կից 1865—70 շինուեցաւ մի փոքր եկեղեցի ևս, որպէս կանանց յատկացեալ ժամատուն, բայց միջանկեալ մի աննպաստ կուսակցութեան հակակրութեան երեսից՝ այժմ բոլորին փակուած և գրէթէ աւերակ վիճակի. ուր թաղվում են նշանաւոր ննչեցեալները: Եկեղեցւոյ բազումն է բարձրագոյն-նախակրթարան դպրոց, բայց շէնքը համապատասխան չէ ներկայ ուսումնարանական դրութեան. ահա մի գլխաւոր պակասութիւն, որն զգում են Նորաշէնցիք, բայց պատեհառիթ

միջոցն է միայն պակասում վերանորոգելու և, այդ:

1896 Յունիսի անցքերին Նորաշէնի դպրոցն ու եկեղեցին որպէս գլխաւոր կետրոն այգեստանի հայոց, բազմաթիւ որբոց և այրեաց, վերաւորեալների, փախստական դաւառացիների համար ապահով ապաստանարան դարձաւ, ուր մնացին շաբաթներով և կերակրուեցան թաղի խնամակալ վարչութիւնից մինչև իրանց տեղն վերադառնալ: Խուժանի անարգել յարձակումն թէև հասաւ մինչ այնտեղ, բարերախտարար եկեղեցւոյ և դպրոցի ամբողջեան պատճառաւ զգալի վնաս չեղաւ, իսկ եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմի թաղերը և թաղեցիք տուժեցին թէ աւար տարով թէ տները հրկեղելով:

Գեղեցիկ և խիստ զուարճալի է Նորաշէնի շուրջն ու շրջապատի բոլոր վայրերն. շրջապայտն այդտեղ, կարծում է որ ճիշտ հասարակաց պարտեզումն է. ապա այն միշտ թարմ գերզմանատունն, որն աւելի վարդարանի նմանութիւն ունի քան թէ մեռելատեղւոյ, վարդաթուփերով և դալար ուռենիներով վանդակապատուած են բոլոր գերզմաններ, որոց բոլորդիքովն էլ անցնում են առուններով կկկացող մաքուր ջրեր: Այդ գեղամտնատանում թաղուեցան նոյն տխուր անցքերին ընկած պաշտպան երիտասարդներից ոմանք: Եկեղեցւոյ զուան տշակողմումն են թաղուել շինութեան մասնակցոյ նշանաւոր ազգայինք և հանրածանօթ Չարանբէկ Չարանեանց:

13. Յայնկոյսների Ս. Ասուածածին

Կամ պսիկ Տաճար

Վանայ այգեստանեայց հիւսիս-արևելեան կողմ համանուն ձորակի և գետի ձախ կողմի վրայ իհնուց կառուցվել է պստիկ տաճար Ս. Աստուածածին եկեղեցինը,

մինն այն հին վանքերից՝ ուր երևացել է և այս սրբա-
վայրում պատմական լուսնդէն սիւններից մինը, ութ երբ,
գարում Վասպուրականի Վարդ-Պատրիկ իշխանի օրով:

Ըստ պատմութեան ծերերի, դեռ գարուկէս յառաջ
որպէս վանք, ունեցել է իւր միաբանութիւնը գիւղատն-
տեսական ամեն պարագայիւքն, ինչպէս որ տակաւին մը-
նում են իւր մշակականութեան սահմանի հանդն, արտեր
և ձիթահանի աւերակներ Վանից մօտիկ. բայց փոխուե-
լով ժամանակը քայքայվում է միաբանական ուխտն և
հին եկեղեցիներ անխնամ մնալով փլչում է միայն քարա-
շէն և ամրակառոյցն մնում է պստիկ տաճարը:

Գարոյս սկիզբներին երբ այգեստանեայց վերի մա-
սերը-նորատունկների թնոյերը ստուարանում են հայ բը-
նակիչներով, կարի պէտք է զգացվում նոր եկեղեցի ու-
նենալ: Այդ ժամանակի նշանաւոր գերտաստունը (գլխա-
ւորապէս Թէրլէմէզեան Մ. Ալխաս և Ջաքար աղաները)
օգնում են հին աւերակ եկեղեցիներ վերանորոգելու, ան-
շարժ պահելով պատիկ տաճարն որպէս հնութիւն, և այդ
Յայնկոյսների հին վանքը դառնում է իւր շուրջ կենող
հայ բնակչաց մշտական ծխ. եկեղեցի:

Այդ ձորակը արդէն էլ բանաստեղծական, յարա-
զուարճ մի վայր է եղել. նորա միջում գտնուելով եկե-
ղեցիներ իւր շրջակայքի թարմ ու գուարթ ծառաստան-
ներով զրաւիչ է դառնում յամենայն դէպս զբօսաշրջիկ
երիտասարդները և ուխտաւորք ունենալ: Չորս կողմից
այգիներ, որթատունկ և մրգաւէա. պրակներ ուռնինների
և բարտինների. ուր երգող թռչունների գեղեցիկ գեղգե-
ղանքն էլ անընդհատ լսվում, առուններ և գետակն ներ-
կայացնում են մի հիանալի զբօսավայր՝ որտեղից մարդս
ակամայից է դուրս գալիս:

Յայնկոյսների թաղեցւոյց եկեղեցասիրութիւնն աւան-
տապահ կարգապահութիւն, ջեռմեռանդութիւնն արդէպ

հայրենի կրօնն ու եկեղեցին, անսւանի և օրինակելի է
դարձել բոլոր Վանեցւոյց մէջ, և այդ բարի սովորութեան
տակ էլ՝ օրից օր աւելացրել են եկեղեցւայ անշարժ և
շարժուն կալուածոց քանակն ու թիւ. ջրաղացներ, այ-
գիներ, պրակներ դուքաններ և այլն՝ օրից օր աւելաց-
նում են իրանց գինն և վարձի տրուած արժէքն:

Եկեղեցւում որմերի վրայ դասաւորուած են տէրու-
նական և այլ սրբոց բազմաթիւ պատկերներ, բոլորն էլ
ընտրովի և նշանաւոր նկարներով՝ հմուտ նկարիչների
գործ. ամենն էլ խրատական և օրինակելի դասաւանդու-
թեան համար թէ ժողովրդոց թէ մանկանց: Ունէր իւր
ծոցումն տղայոց նախակրթարան դպրոց բաւականաբար
ծրագրով. ուր սովորում էին երկուհարիւրից աւելի թա-
ղի մանուկներ. բացի այդ դպրոցի եկեղեցւոյ վարչութիւնը
հողում էր «Ս. Գայիանեան» օրիորդաց դպրոցի ընդհանուր
ծախսն: Գայիանեան դպրոց գտնվում էր Վեհափառ Հայ-
րիկենց տան մէջ մի որոշ մասում բաւական յարմարու-
թեամբ շինուած, բայց ափսոս՝ որ իւր ամենայն կահ-կա-
րասիօքն 1896 ի տխուր անցքերին հրոյ ճարակ դար-
ձաւ: Նոյնպէս և Վեհի տունը իւր բոլոր մասերովն: Նոյն
թշուառ գէպքերին շրջակայ թուրքեր և բուրդերը՝ նոյն-
պէս անխնայ կողոպտելուց վերջ՝ այրեցին թէ եկեղեցին
և թէ դպրոցը իրանց ամբողջ շէնքերովն, վերին և ստո-
րին ամբողջ սենեակներով, մնաց միայն պստիկ տաճարը
շնորհիւ իւր ամրակառոյց շինուածքին և մինչ ց՛նեակա-
յիս էլ ժամերգութիւնը կատարվում այդ փոքրիկ սրբա-
վայրումն մինչ նորոգութիւն եկեղեցւոյ:

Նշանաւոր է Յայնկոյսների ամբողջ թաղը իւր վայե-
լուչ և յարմարաւոր դիրքովն. երկու կողմից կրկնակի ա-
ռունների եզէքքով անկուած ուռիններ և բարդիները զար-
դարում են այդ մեծ պօզոտանը որն ձգուած է արևելքից
արևմուտք բաւական երկար տարածութեամբ. յարմարա-

ւոր երկյարկանի, եռայարկ շէնքերով, որն և Վանայ ամենագլխաւոր հայկական արահետն է: Այդ նշանաւոր թաղումն է ծնուել ահա նորին Յոնութիւն Խրիմեան Վեհափառ Հայրիկ. Կաթողիկոս ամենայն հայոց. դորա կարկաչուն առու առուակների, աղբիւրների վրայ, մրգաշատ ու որթատանկ այգիներում ու պարտէզներումն է անցկացրել, երջանիկ օրերն մանկական և երգել շատ անգամ:

Յայնկոյսների հիւսիսակողմն է այն նշանաւոր և գիտնոց հետաքրքրելի բերդը-Թօփրաք Գալէ-և ըստ Վանեցւոց՝ Զրմբ-զրմբ մաղարայ (քարայր): Ահազին տարածութեան վրայ ընկած է այդ վիթխարի քարափը շուրջն ունենալով մի ընտարձակ քարայր. և այլ մի քանի փոքր ու մեծ քարանձաններ:

Այդ քարայրներից միոյն մէջն է *Չարխի Ֆէլէկ* (երկնային անիւ) երեկայեալ բախզանիւ, որն ըստ ռամկաց, շուռ գալով վճռում է մարդկանց բարի կամ չար բաղդի տիրանալը: Մինչև ցարդ գտնուած բեռեռագրերից շատ տեղեկութիւններ են ստացուել Բարեւական-ասորական աշխարհակալութեան վերաբերեալ: Թօփրաք-գալէի վրայ եղած պեղումները զեռ շարունակվում է այս և այն Եւրոպական հնագէտներից:

Մեր օրով տեսել ենք շատ թանգագին հնութիւններ այդ բերդի շուրջն և լեռնադաշտի կենտրոնում արած պեղումների արդիւնքից. դուրս են բերուել շատ քանակութեամբ ոսկեայ, արձաթեայ, անագէ փոքր և մեծ չափով կուռքեր, պատկերները զանազան կենդանեաց, նետեր, նետաօղեր, աղեղները, ափսէներ. անագէ, պղնձէ ամաններ, յախճապակեայ ամաններ, շիշեր և այլ նիւթեր: 1881—82 թուականներին այդ կանոնաւոր պեղումների փորձն արեց Վանայ առաջին գօնսիւլ (Անգլեացւոց) պ. Գլէյթօնը, վերոյիշեալ տեսակ նիւթերից, քանի մի հակ

կապելով ուղարկեց անգլիայ հնագիտաց ժողովին և ստացաւ շնորհակալութիւն:

Յաւալին այն է որ՝ այդ յայտնի և հետաքրքրական բերդը գտնուելով Յայնկոյսների եկեղեցւոյ կալուածային հողին մէջ, զեռ մինչև ցայժմ նա երբէք օգտուած չէ բազմաթիւ հնութիւններից. բացի իւր շինութիւնների և թաղեցւոց տուած առատ որմնաքարերից, որոյ անսպառելի քարահանքն շատ հին ժամանակից իվեր տուել է և տալիս է համայն Վանեցւոց առատ քար ամեն կարգի շէնքերի համար:

Համեմատութեամբ միւս թաղերի, Յայնկոյսների թաղեցւոց նիւթական և բարոյական վիասը աւելի խիստ զգալի եղաւ 1896 ի անցքերին: Այդ սգալի օրերում, ժողովրդին պաշտպանելու գործքում, պակասեցան այդ յայտնի թաղից ընտրովի երիտասարդներ, դպրոցական պատանիք, այրուեցան ուղիղ պողոտայի վրայ գտնուած յայտնի շէնքեր ու տներ և շատ այրիք և որբերը մնացին անտէր ու անպաշտպան:

14. Ս. Յակոբ Հայրապետ-եկեղեցի.

Այգեստանեայց ուղիղ հիւսիսային կողմ, չորս կողմից շրջապատուած թուրք բնակիչներով և նոցա այգիներով, ստորին նոր-շէն կոչւած թաղում, ընդարձակ տարածութեան վրայ շինուած է եկեղեցին՝ յանուն Ս. Յակոբ Հայրապետին Մծբնայ: Այգեստանեայց ամենահին եկեղեցին է Յայնկոյսներից յետոյ:

Իւր Հին ծխականները ցրուել և խցկտել են աւելի կենդրոն թաղեր իրանց հին տները էթանաղինս ծախելով նորեկ թուրքերին. թողլով Սրբաձայրն մէն մէնակ շրջապատող տարրի մէջ, Թէ եկեղեցւոյ թէ թաղականութեան սննեակներ և շինութիւնները բաւականին յարմա-

բութեամբ նորոգուել էին վերջին տարիներս, նմանապէս նախակրթարան դպրոցն, որոյ առաջին տնօրէն-ուսուցիչն եղել է հանգուցեալ Մեսրոբ քահանայ Փափազեան (ապա վարդապետ, հայր Վ. Փափազեանի) երկարամեայ ծառայութեամբ տքնեցող հեռաբնակ թաղեցւոց մանուկների համար: Ինչպէս Յիսուսեան վարժարանը բերդաքաղաքում, նոյն և Ս. Յակոբայ դպրոցն այգեստան մասում 67—90 թուականներին մեծ համբաւեն ունեցել իրանց հասունացած աշակերտներով, այդ քահանայ վարժապետի շնորհին էլ առաջին անգամ այդ դպրոցում զբուել է թատրոնական ներկայացում, ապա մի ժամանակ շարունակուել է նորա նախկին աշակերտաց աշխատութեամբ:

Ս. Յակոբ եկեղեցում, երկար ժամանակաւ, ամենայն զգուշութեամբ և ակնածութեամբ պահվում էր մագաղաթի վրայ գրուած Ս. Աւետարան՝ Չար-խափան կոչումով, որն եկեղեցւոյ ամենագլխաւոր Սրբութիւնն էր. և միևնոյն ժամանակ թէ եկեղեցւոյ և թէ քահանայից եկամուտի աղբիւր: Ամեն շարաթ երեկոյեանը, հեռու և մօտիկ թաղերից, Չար-խափանին սիրուն՝ խոնվում էր այդտեղ կանանց խիտ բազմութիւն, խունկ ու մոմով, մատաղացու զառ ու հաւով կատարում էին իրանց ուխտն:

Ս. Յակոբայ վերի կողմ, Թուխ-Մանուկայ թաղ, Բօզիկեանենց բակում կայ մի ինչ հին եկեղեցւոյ նշանատեղի, որտեղ շինուել է մի հասարակ մատուռ, անունը Թուխ-մանուկ, որոյ ուխտաւորքն էլ պակաս չեն իրա ժամանակին:

Այսպէս ահա՝ Վան քաղաքի երկու մասումն: Այգեստան և բերդաքաղաք. մեր ազգայինք ունէին տառներեք եկեղեցիք, այնչափս հռչակուած ժողովրդով, հինգ օրիորդաց

և ութն տղայոց ծխ. ուսումնարաններով և մի «հայկական» որբանոց ուսու—արան. թողունք ամբիկացի միսեօնարներից և վերջուց Գոմոնեկեան կրօնաւորաց-ձեռօք բացուած ուսումնարաններ և նախակրթարանները:

Այդ ուսումնարաններից մի քանիսումը ուսումնական ծրագիրն, կարգապահութիւնը աւելի բարձր և կանոնաւոր էր քան միւսներ. նայելով դոցա նիւթական միջոցներին ևս առաւել ժողովրդոց նիւթական և բարոյական վիճակին: «Հայկական» որբանոց շարունակվում է մօտաորպէս 20—22 տարուց աւելի ընտ տեսչութեամբ մի քրտնաջան և հաստատամիտ մարդու. դա է մեծ պ. Համբարձում Երամեան: Պ. Երամեանը դեռ պատանի հասակում, որ ժամանակ հագիւ թէ առած էր ուսման համն ու հոտ, զրկվում է բնութեան ամենագլխաւոր զգայարանքից, աշագուրկ դառնում, և այդ օրից նա աւելի եռանդ և ձգտում է ունենում զէպ ուսանիլ և ուսուցանել, և ինչ որ էլ սովորում է՝ դա շնորհիւ իւր մտքի կորովութեան է լինում, ըմբռնում է աւարկանների (և ֆրանսէլեանի) դատախօսուած բոլոր նիւթերը. պատրաստվում է ուսուցչի դեր կատարել և յաջողում: Ապա սկսում է իւր միւլիթարական գործն. առաջին «որբանոց» դպրոց բանալ Վանում: Նա հիմք դնելով այդ բարենպատակ գործին, տարուց տարի աւելի հիմնական կարգեր, կանոններ և ծրագիրներ պատրաստեց ու մտցրեց այդ միակ հաստատութեան մէջ յօգուտ իւր սանուց մտաւոր զարգացման:

Այդ աշագուրկ վիճակի մէջ՝ պ. Երամեանը իւր արած ճանապարհորդութեամբ (Թիֆլիզ, Եւրոպայ մի քանի քաղաքներ Կ. Պօլիս) աւելի բարոյապէս նպաստից «Հայկական» որբանոցին, բերելով իւր հետ նոր նոր նիւթեր և գործիքներ բնագիտութեան և այլ առարկայից այնպէս որ՝ տալով տղգին բաւականի զարգացած երիտասարդ-

ներ և տասնեակ թուից ուսուցիչներ փառաւոր կացոյց իւր անունը ու համբաւն: 2^նայելով Վանայ պատճառած այն թշուառ դէպքեր և աւելի նիւթական վնասն, ամբողջ Վասպուրականում, ներկայումս էլ «Հայկական» որբանոց եզական միջնակարգ ուսումնարան է, իւր շատ բազմակողմանի օգտակարութեամբ:

1896 ից առաջ Վանում կային բացի ծխ. ուսումնարաններից, նաև մի քանի մասնաւոր դպրոցներ (երկսեռ). դոցանից աւելի օգտակարներն էին «Վարժապետանոց» «Միացեալ» ընկերութիւնից հաստատուած, ապա «Վեղորոնական», «Հայկազեան» դպրոցները սակայն հետզհետէ տիրապետող տխուր պայմանները տեղի տալով հակառակն ազդեցին այդ բարոյական հաստատութեանց վրայ. հետզհետէ փակուեցան, ցրուեցան և ընտիր ուսուցիչները և այդ նահատակ ժողովուրդը ընկճուեց ամեն կերպի թշուառութեանց: Այդ բոլորը յայտնի են, մենք աւելին չենք ախորժեր մեր աշխարհի հին և նոր ցաւերն կրկին և կրկին կրկտելու:

Մեր առած վերջի տեղեկութեանց նայելով՝ այժմ Վանում կան ազգային շորս տղայոց և երեք օրիորդաց ծխ. դպրոցներ և մեր յիշած «Հայկական» որբանոց, ոչ առաջին ապահովուած վիճակի և ոչ առաջնոյն չափ աշակերտներով: Բայց բարեբաղտութիւն է որ բարերարաց շնորհիւ, մասնաւորապէս հանգուցեալ բարերար Գրիգոր Զանշեանից ուղարկուած նպաստներով, թէ մօտիկ վանքերում և թէ շրջակայ արուարձաններում բացուել են և բացվում են նորից մի քանի «որբանոց» դպրոցներ, որոնցով մեծ յոյս ունինք որ Վասպուրականի ապագանը նոր հասած սերնդի բարւոք դաստիարակութեամբ պիտի լինի խաղաղ և մխիթարական:

Երբ Վասպուրական աշխարհ և նորա կենտրոն Վան քաղաք դեռ նոր էր քայլափոխում զարգացման ժամա-

նակալից շրջանի մէջ, ափսոս որ՝ այդ սկզբնաւորութեան առաջին և զգալի հարուած եղան 1896 ի սոսկալի և արիւնոտ անցքերն:

ՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՉՐՋԱԿԱՅ ԱՐՈՒԱՐՉԱՆՆԵՐԻ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՆ

15. *) Կռունկվանից Ս. Աստուածածին վանք

Բերդաքաղաքի հարաւակողմն՝ հազիւ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ, մի ընդարձակ սարահարթում կառուցվել է ծովահայեացն-Կռունկվանից Ս. Աստուածածին վանք. ընդ մէջ Արտամեա և Ծվստան այգեզարդ զիւղերի, որոց երեքի դիրքն ու տեսարան եզական յատկութիւն ունին:

Կռունկվանից Ս. Աստուածածին վանքն էլ ունի իւր հրաշալի պատմութիւնն: Նորա յիշատակագրերում գրուած է հետեւեալ պատմութիւնը: «Եղել է մի ժամանակ՝ երբ քահանանը պատրաստուել է պատարագելու, ս. խորհրդի զինինը պակասել է, և ինչ է տեսնում իւր շուարած վիճակում՝ անա կաթուղիկէի լուսամուտից ներս է մտնում կռունկը խաղողի մի ճիւղ կտուցն ունելով. քահանանը վերցնում է ճիւղն. քամում և կատարում է Ս. խորհուրդն, այն օրուանից Ծովահայացն փոխվում է Կռունկվանից վանք, և հրաշալի դառնում ամեն հաւացեալների վրայ»:

*) Ուխտատեղիքի տեղագրութեան մէջ, մենք նկատի ունեցել ենք աւելի այն վանքեր և եղեղեցիք որոնք հանրային նշանակութիւն ունենալով, սրտչալ օրեր ունին իրանց տօնը կատարելու: Ի հարկէ ամբողջ նահանգում բազմաթիւ են չէն ու անչէն, աւերակ կրտսեան սրբատեղիք էլ, որոնք թէև անցելումն ունեցել են իրանց պատմական նշանակութիւնն, բայց ներկայումս չունենալով ինչ որ է մի հետաքրքրութիւն, բաց ենք թողել մեր նկարագրութիւնից:

Ի՞նչ գուարճալի և հիասքանչ վայրեր. ամբողջ Վան իւր այգիներով և դաշտերով պատկերանում է Կուռնկվանից առաջև որպէս մօտիկ սահմանակից հարեան քաղաքի փսոս որ՝ ամենայն դէպս ենթակայ է (և եղաւ) վտանգներին:

Կուռնկվանից վանքը հարուստ է իւր սեպհական կալուածներով, արօտահողերով և ընտիր վարելահողերով սահմանակից յիշեալ հայաբնակ գիւղերի: Վանքը զըտնուելով Աղթամարու կաթուղիկոսութեան աակ ոչ երբէք ունեցել է բարւոք տնտեսագիտութիւն: Յիշում եմ միայն նորա Վանահայրերից մինը *գիծ մականուանեալ Մխիթար վարդապետ*, որն թէև ցանցառ մտքի տէր ոմն. բայց և այնպէս իւր օրովն շէն ու լիքն էր վանքը գիւղտնտեսական ամեն պարագայիք և ապահով հարեան թուրքերից:

Կուռնկ Վանից տօնակատարութիւնը կատարվում է վերափոխման յաջորդ Կիւրակէն. Վանեցի և գաւառեցի հայոց երկսեռ և հոծ բազմութեամբ: Ունի միայն երկու-թեմական նշանաւոր գիւղ, այն է *) Արտամետ և Ծըվստան խառն թուրք քուրդ բնակիչներով:

16. Ս. Խաչ վանի

Վանայ տաշտի հարաւ-արևելեան կողմ՝ հագիւ մէկ

*) Արտամետ և Ծվստան գիւղերը նշանաւոր են իրանց անմասն մրդաւատ այգիներով, այլ և այլ ծառատունկերով, որոց պատուական խնձորն ու տանձը անուանի և հոչակ ունեցել են իրանց հօտովն ու համայն առաւելապէս արտաքին տեսքով և շատ հազուադիւտ են ամբողջ հայաստանում: Այդ գիւղերը մեր աշխարհի մրգատաւանեաց ամենաուստ ամբարներ եղել են միշտ. որոնցից նաւերով և կարաւաններով արտահանվում են նահանգի ամբողջ կողմեր: Ըստ պատմութեան՝ Արտամիս աւանը եղել է հայոց թագուհիների ամարանայ մանաւորապէս Սաթիկայ: Ներկայումս էլ էլ բարձրաստիճանաւորների կանաչքը օգափոխութեան գնում են այդ գիւղը:

ժամ հեռաւորութեան լինի, Կուռուպաշ (գույէ կուպաշտ) հայաբնակ գիւղի մօտ բարձր լեռնատաշտի մի առապարովն բարձր այրել են թէ հոչակապ եկեղեցին և տանարն իւր բարձրահայեաց կաթուղիկէովն:

Ս, Խաչ վանք՝ ըստ պատմութեան՝ երբ. դարում հռովմայից արտահալած Հռիփոիմեանց կուսանքների առ ժամանակեայ իջևանն է եղել. դոցա անուումն է յիշվում վանքի վերևում գտնուած կուսանայ սարը, և Գայիանէի անունով մկրտուած այն սառնորակ աղբիւրը, որի բժշկաբար ջուրը շատ տենդ ու չերմ ունեցողներին տուել է առողջութիւն. և ամեն կիւրակէ և հասարակ օրերին անգամ ուխտաւորք պակաս չեն այդ Ս. Վայրից:

Նայելով այն բերդի վարելահողերին և գիւղատնտեսական պարագայիցն վանքը բաւարար վիճակ մի չէ ունեցել. զանազան ժամանակներում մնալով անհաստատ վանահայրերի և աշխարհական խնամակալների տատանող կառավարութեան տակ, չէ ունեցել բարւոք տնտեսագիտութիւն: Ս. Խաչ վանքը միայն որպէս ուխտատեղի և օգափոխութեան յարմար տեղ, հայ ու թուրք զբօսաշրջիկները պակաս չեն նորա ուսենեաց տակ քէֆ անելու. բայց ոչ մի օգուտ տալով վանքին:

Ունի մէկ թեմական գիւղ, այն է Կուռուպաշ, որթատունկ այգիներով և խիստ մօտիկ վանքին, որն զժբախտաբար 1895—96-ին ենթարկուեց խիստ թշուառութիւնների և ամբողջ բնակիչք սարսափահար փախան քաղաք:

17. Շուսանից Ս. Գեորգ

Համանուն Չուշանց հայաբնակ գիւղում, յանուն գտներն Արծրունի Սենեքերիմ արքայի, Վարագայ սարի արևմտեան ստորոտում գտնվում է Չուշանից Ս. Գեորգայ եկեղեցին ուր և է Սրբոյն նշխարներից մի մաս: Ինչ-

պէս զօրավար է եղել անուանատէրն, զօրաւոր է և եկեղեցին ու մասունքն ամեն դասակարգի ուխտաւորաց վրայ: Թէ ցաւաքարները հիւանդոտ մարդիկ և կանայք զիմում են սուրբին բժշկելու յուսով, նոր սերունդն էլ իւր հետաքրքիր առարկան ունի Ջուշանից վայրերից, նախանձաւոր իւր ազգային հնութիւններին նա զիմում է այդտեղ օգտուելու բարոյապէս և գրօսնելու:

Արքայազսանք գերեզմանը գտնվում է գիւղին ստորև մի պրակի մէջ, բայց անշուք և անզարդ, միայն գերեզմանի սառն քարն է նորա բոլոր ինչ: Ջուշանից գիւղը ինչպէս զուտ հայարնակ գիւղ և մօտիկ արուարձան քաղաքի, իւր առողջարար օդին ու ջրին հետ մէկ տեղ վերջին մի քանի տարուայ ընթացքում դարձել էր Եգեմական գրախո. նորանոր որթատունկ այգիներով, մրգաւէտ ծառաստաններով և պրակներով զարդարուել էր նորա բոլոր սահմանները:

Ջուշանից Ս. Գէորգայ տօնակատարութիւնը—օրան կատարվում է զլիսաւորապէս ապրիլ 23-ին (ըստ յունաց), վասնզի վանեցիք այդ օրն են յարմար տեսել գարունը ողջունելու և գուրս գալու ձմեռնային տխրութիւնից՝ կատարելու դաշտային գրօսանքըն:

18. Կենդանանից Քօշահան Ս. Աւետարան

Այգեստանեայց հարուակողմն, *) Համիրամայ՝ այդ պատմական մեծ առուի աջ ափին. Համանուն գիւղի և կեղեցւոյ մէջ մասնաւոր պահարանում ամենայն զգուշու-

*) Նոյն անունով կայ ներկայումս Վանայ հարաւային կողմ Շամիրամայ թրքարնակ, այգիներով պատած թաղն ուր բազմաթիւ են եղել հայեր, բայց գարուս սկզբներից նեղուելով թուրքերից՝ գաղթել են այգեստան մասում, այդ այգիներում չորս տեղ կան աւերակ եկեղեցիների միայն հողակոյտերը:

թեամբ պահվում է կենդանանից Քօշահան կամ Քօշահան Ս. աւետարանը որը ըստ ինքեան խիստ թանգագին մի սուրբ հնութիւն է:

Այդ աւետարանը շատ հին ժամանակից նրբին զըրւած և ոսկեզօծ պատկերներով, նկարներով զարդարւած մի հնութիւն է, արձաթապատ կող ու կազմով, որոյ վերջաբանում գրւած կայ աւետարանի գտնուելու պատմութիւնն հետեւեալ բովանդակութեամբ: «Եղել է մի ժամանակ որ գիւղի հովիւը դաշտում ոչխարը արածացնելիս, տեսել է որ Քօշը-խոյ. գետինը քրքրում է և եղջուներով խփում է ինչ որ մի կապոց փաթաթմանի: Հովուի հետաքրքրութիւնը դառնում է զէս այդ առարկան. մօտիկ գնալով վերցնում է ծրարը և ահա միջում մի գիրք: Հովուին այլ ևս կասկած չէ մնում թէ նա լինի Ս. գիրք ծրարուած երբնեանց զաշկիւնակներով գիրկն առած ամենայն զգուշութեամբ զիմում է գիւղ և յանձնվում եկեղեցւոյն:»

Ահա այդ օցուանից իւր անունն ստանալով հրաշալի հռչակէ հանել ամբողջ նահանգում: որին զիմում են բազմաթիւ ուխտաւորք տմեն օր:

Կենսանանց գիւղը բացի այդ թանգագին սրբութիւնից, ունի և ընտիր քարահանք ջրաղացաքարերի և երկանաքարերի հոմար. ընտիր և կածը կապաւորարից փորուած՝ շարժուն աւազանները պտտրաստվում են այդտեղ:

19. Կարմրվորայ Ս. Ասուածածիկ վանք

Վարազայ սարի ստորոտում. մօտիկ հարեան Ջուշանց գիւղի: Գիրքն ու գրութիւնն ամենաօքանչելի է Վանայ բոլոր վանքերի մէջ. պատմական հրեղէն սիւնն-

րից միոյն իշման տեղ՝ հարթ լեռնադաշտի վրայ կառուցվել է Կարմրվորայ Ս. Աստուածածին վանք: Եւ սա գրանվում է Վանայ այգեստանեայց ուղիդ արևելեան կողմ. որոյ կաթուղիէին, ամսածրար քառաթևին, Վանեցի պառաւ մամն ու պտպր արևածագից առաջ՝ տալիս են իրանց առաջին երկրպագութիւն, երիցս խաչակնքելով երեսնին ապա դիմում են եկեղեցին և անտի ապա սկսել գործի:

Ինչ վայելչագեղ տեսք ու տեսարանով սրբավայր է Կարմրվորայ վանք. ահա արևելեան կողմից ահաւոր գառի վայրով տարածվում են հսկայ լեռան, Չիաթոնուկի (մամն Վարագալ լեռան) միշտ թարմ և կանանչ մարգագետինները իրանց գոյնգոյն ծաղիկներով: Հիւսիսից հարաւից և արևմուտքից տեսարանը ընդարձակվում է հեռուն շատ հեռուն մինչև Վանայ ծովի երեք կողմից լայնածաւալ անարգել հորիզոններ. մի հայացքով հեշտ կլինի ըմբռնել արևմտեան ամբողջ գաւառներ իրանց յայտնի գիւղերով. Վանայ ընդարձակ դաշտ, այդեստանը որն ինչպէս մի շքեղապանձ թագուհի այդ ընդարձակութեան մէջ. մեծ պօղոտաները ամբողջ բերդաքաղաք. Չամիրամայ թաղի մրգաստան այգիներ. Արտամետ. Ծրվատան գիւղեր իրանց այգիներով ու պրակներով, Կտուց. Լիմ, Առ-տէր, Աղթամար կղզիները իրանց ազարակներով:

Կարմրվորայ վանքը իւր մօտիկ սահմաննում ընկն տակ ունի շատ բերրի և արդաւանդ հողեր. ունի և մի քանի թեմական գիւղեր. գտնվում է Վանայ առաջնորդարանի իրաւասութեան տակ. ուր շատ անգամ նոցին արժանապատուութիւնները ձանձրացած բերդաքաղաքի վատառողջ օդից ու ջրից. տեղափոխվում են Կարմրվորայ վանք որպէ՛ս ամարանոց շաբաթներով՝ այդտեղ են անցկացնում իրանց գործելու օրերն:

Կարմրվորայ վանք շատ անգամ ենթարկուել է ձախող զրութիւնների, այնպէս որ նա ամայացել է մինչև անգամ, ոչ ով տէր չէ մնացել: Ես յիշում եմ նորա արտաքին շէնքերի և պարխապների նորոգութիւնը որն կատարվեց 1868—70 թուականներին, Վանայ նախկին առաջնորդ հանգուցեալ Իգնատիոս եպիսկոպոսի (արգա պատրիարք Կ. Պօլսոյ) բազմատանջ ջանիւն և աշխատութեամբ. ապա Աղթամարայ միաբան Յակոբ եպիսկոպոսի հիգանցւոյ և ամենավերջին վանահայր Յակոբոս վարդապետ Չահրաղեանի խելացի տնտեսագիղութեամբ վանքի այն աննախանձելի վիճակը բուականի բարւոքուեցաւ մինչև 1895—96 ի դժբախտ թուականներին յորում ամենայն ինչ տակն ու վրայ եղաւ:

Չահրաղեան վարդապետը նշանակուեց առաջնորդ Բաղէշի վիճակին. դեռ կիսամեակն չ'ըլլորած տարագրուեցաւ ... Կարմրորայ վանքի ամեն կայքն ու սրբութիւնները յափշտակվելուց վերջ, շինութիւնները բոլոր այրուեցան բացի սրբապան տաճարից: Մենք բազմաթիւ ժողովրդով ամերիկացիների տանից տեսնումէինք այն բոլոր խժղ ժութիւններ. թէ ինչպէս այրում էին սրբավայրն, քշում էին նորա տաւարն ու ոչխար, հալածում շուշանցիներին, բայց մեր պատասխանը մեր լռիկ ու մնջիկ տխուր հառաջանքն էր:

1879—80-81 թուի. շարաբաստիկ սովին ժամանակ. թէ Կարմրորայ թէ Ս. Գրիգորի և թէ Ս. Խաչի վանքերը շատ որբերի թիւս «որբանոց» դպրոցի սանուց ապահով մեծ. Գ. Փ. Գափամաջեանը. մասնաւորապէս Կարմրվորայ վանքին՝ շատ անգամ նուիրել է իւր թէ բարոյական և և թէ նիւթական միջոցները առի հաստատութիւն:

Իսկ ներկայումս, յայտնի է՝ որ բարերարաց շնորհիւ կայ այդ վանքումն ևս «որբանոց» գիշերօթիկ դպրոց. և

րից միոյն իջման տեղ՝ հարթ լեռնադաշտի վրայ կառուցվել է Կարմրվորայ Ս. Աստուածածին վանք: Եւ սա գրտնվում է Վանայ այգեստանետոյց ուղիդ արևելեան կողմ. որոյ կաթուղիկէին, ամպածրար քառաթևին, Վանեցի պառաւ մամն ու պապր արևածագից առաջ՝ տալիս են իրանց առաջին երկրպագութիւն, երիցս խաչակնքելով երեսնին ասպա դիմում են եկեղեցին և անտի ասպ սկսել գործի:

Ինչ վայելչագեղ տեսք ու տեսարանով սրբավայր է Կարմրվորայ վանք, ահա արևելեան կողմից ահաւոր գառի վայրով տարածվում են հսկայ լեռան, Չիաթոնուկի (մամն Վարագալ լեռան) միշտ թարմ և կանանչ մարգագետինները իրանց գոյնգոյն ծաղիկներով: Հիւսիսից հարաւից և արևմուտքից տեսարանը ընդարձակվում է հեռուն շատ հեռուն մինչև Վանայ ծովի երեք կողմից լայնածաւալ անարդել հորիզոններ. մի հայացքով հեշտ կ'լինի ըմբռնել արևմտեան ամբողջ գաւառներ իրանց յայտնի գիւղերով. Վանայ ընդարձակ դաշտ, այդեստանը որն ինչպէս մի շքեղապանձ թագուհի այդ ընդարձակութեան մէջ. մեծ պօղոտաները ամբողջ բերգաքաղաք. Չամիրամայ թաղի մրգաստան այգիներ. Արտամետ. Ծրվատան գիւղեր իրանց այգիներով ու պրակներով, Կտուց. Լիմ, Առ-տէր, Աղթամար կղզիները իրանց ազարակներով:

Կարմրվորայ վանքը իւր մօտիկ սահմաններում ընկն տակ ունի շատ բերրի և արդաւանդ հողեր. ունի և մի քանի թեմական գիւղեր. գտնվում է Վանայ առաջնորդարանի իրաւասութեան տակ. ուր շատ անգամ նոցին արժանապատուութիւնները ձանձրացած բերդաքաղաքի վատառողջ օդից ու ջրից. տեղափոխվում են Կարմրվորայ վանք որպէ՛ս ամարանոց շաբաթներով՝ այդտեղ են անցկացնում իրանց գործելու օրերն:

Կարմրվորայ վանք շատ անգամ ենթարկուել է ձախող զրութիւնների, այնպէս որ նա ամայացել է մինչև անգամ, ոչ ով տէր չէ մնացել: Ես յիշում եմ նորա արտաքին շէնքերի և պարիսպների նորոգութիւնը որն կատարվեց 1868—70 թուականներին, Վանայ նախկին առաջնորդ հանգուցեալ Իզնատիոս եպիսկոպոսի (ազա պատրիարք Կ. Պօլսոյ) բազմատանջ ջանիւն և աշխատութեամբ. ապա Աղթամարայ միաբան Յակոբ եպիսկոպոսի հիգանցւոյ և ամենավերջին վանահայր Յակոբոս վարդապետ Չահրաղեանի խելացի տնտեսագիղութեամբ վանքի այն աննախանձելի վիճակը բուականի բարւորուեցաւ մինչև 1895—96 ի դժբախտ թուականներին յորում ամենայն ինչ տակն ու վրայ եղաւ:

Չահրաղեան վարդապետը նշանակուեց առաջնորդ Բաղէշի վիճակին. դեռ կիսամեակն չ'բոլորած տարագրուեցաւ ... Կարմրորայ վանքի ամեն կայքն ու սրբութիւնները յափշտակվելուց վերջ, շինութիւնները բոլոր այրուեցան բացի սրբազան տաճարից: Մենք բազմաթիւ ժողովրդով ամերիկացիների տանից տեսնումէինք այն բոլոր խժզ ժութիւններ. թէ ինչպէս այրում էին սրբավայրն, քշում էին նորա տաւարն ու ոչխար, հալածում շուշանցիներին, բայց մեր պատասխանը մեր լռիկ ու մնջիկ տխուր հառաջանքն էր:

1879—80-81 թուի. շարաբաստիկ սովին ժամանակ. թէ Կարմրորայ թէ Ս. Գրիգորի և թէ Ս. Խաչի վանքերը շատ որբերի թիւս «որբանոց» դպրոցի սանուց ապանով ապաստանարան եղաւ, և Վանայ ազգայիններից մեծ. Գ. Փ. Գափամաջեանը. մամնաւորապէս Կարմրվորայ վանքին՝ շատ անգամ նուիրել է իւր թէ բարոյական և և թէ նիւթական միջոցները առի հաստատութիւն:

Իսկ ներկայումս, յայտնի է՝ որ բարբերաց շնորհիւ կայ այդ վանքումն ևս «որբանոց» գիշերօթիկ դպրոց. և

Վանայ առաջնորտարանը լուրջ ուշադրութիւն է դարձրել նորա բարւոյ կառավարութեան վրայ:

20. Ս. Գրիգորի վանի կամ Սալնաձորի անապատ

Հեշտ կլիմայի մեզ եթէ Վարազայ սարի արևմտեան լեռնալանջովն. Կարմրվոր վանքից ուղղենք մեր ուղիղնը դէպ հիւսիս արևելք, որտեղից Սղբայ Չորովանց, Զրուանդանց պատմական գիւղերի միջով, նոցա տեսք ու տեսարանովն զմայլած, կլկլուն առուների և պսպղուն փտակների ուղեկցութեամբ հասնենք այդ փափագելի վայրն՝ Կողբանից կամ Սալնաձորի անապատ-Ս. Գրիգորի վանք:

Հասնելով Սալնապատի ձորաբերանն, ահա երեք բարձրաբերձ կաթողիկէները իբանց խաչազարդ գմբէթներով հեռուից դեռ մեզ ուղեցոյց են դառնում: Փոքրիկ, բայց խիտ անտառով շրջապատուած վանքը գտնվում է երկու մեծ լեռաց ստորոտով բացուած երկու ձորերի միջում տարածուած սարահարթի վրայ: Առաջին խորանը կամ տաճարը կրում է յանուն Գրիգոր Լուսաւորիչ. երկրորդ՝ յանուն Ս. Կարապետի և երր. յանուն Ս. Յարութեան: Երեքն ևս հաւանական է որ միաժամանակ շինուելն, հոյակապ հաստատութեամբ:

Անտառի արևմտեան ծայրումն կայրարձր քարափի գլխին, սրբատաշ քարերից կերտուած և մի փոքրիկ խորան, ըստ աւանդութեանն այդ Սրբավայրումն է աղօթել հայ ազգի Լուսաւորիչ մեծ Հայրն Գրիգոր, որոյ և ուխտաւորք դիմում են ջերմեռանդութեամբ և համբուրում: Այդ անտառը չունի այժմ այն առաւելութիւնն, որն տեսել ենք մեր մանկական, ուսանողութեան ժամանակից, մեծ մասը փճացրել են Զրուանդանցի թուրքեր և մի

մասն էլ՝ Տէր Գալուստի որդիք, որոց՝ մի ժամանակ վանքը կապալով գրուած է եղել շահագործելու...:

Ս. Գրիգորի վանքն ևս իջման տեղի է այն պատմական հրեղէն սիւններից միոյն, որն երեացել է ութն երրորդ դարում շատ տեղեր: Իւր հռչակուած առողջարար օդն ու ջուրը շատերին գրաւում են օգափոխութեան ելնել իւր շուրջն, մասնաւորապէս ամերիկացի միսեօնարների և անգլիոյ գօնսիւլների ամբանոցը այգտեղ է, ուր ամբողջ ամառը անցկացնելով վայելում են երջանիկ կեանք:

1883—84 ին Վանայ առաջի գօնսիւլն ուսուց՝ Պ. Կ. Կամբրականը իյիշատակ իւր անմոռանալի անունանն շինել տուեց այդ վանքում մի քանի կոկիկ սենեակներ և աջից ձախից էլ օդնում էր վանքի զրութեան: Սալնապատ կամ Զառնապատ ձորի ջուրը որն թափվում է Վարազայ սարի աջ թևի գառի վայրերից, շատ անգամ զննուած է բժիշկներից և հռչակուած է որպէս առաջին ամենաառողջարար ջուր և, այդ վստահութեամբ սկսեալ նահանգապետ փաշայից բոլոր բարձրատիճանաւորք, ամեն օր տ,դ ձորից տակառներով ջուր են փոխադրում Վան:

1896 ի կոտորածից վերջ, վանքը բոլորովինը ամալացաւ և ապա ապաստանարան դարձաւ բազմաթիւ գիւղացի գաւառացի փախստական գաղթականների: 1898 թ, նորից սկսուեց վերանորոգումներ և այդ օրից հանգուցեալ մեծ բարերար Գրիգոր Զանշեանի բարերարութեամբ բացուեց «որբանոց» դպրոց, և վերջինս շնորհիւ նորին Օծութեան ներկայ Վեհափառի, համեստափայլ տիկին նատիրեանը գոհացուցիչ մի գումարով ապահովեց թէ վանքի և թէ որբանոցի ապաւայ գրութիւնն:

Վանքի վերևումն է Կողբանց հայաբնակ գիւղը որն նոյն 96 ի դէպքերին ժամերով ենթարկուեց ուժակոծու-

Թեան. կարծելով թէ պաշտպան երիտասարդները ամբա-
ցել են դորա լեռներում:

Ս. Գրիգորի վանքից և Կողպանց դիւղից թեքուելով
դէպ հարաւ-արևելք. Վարազայ լեռան արևելեան ստորո-
տում, թարմ մարգագետնոց. կանաչազարդ անտառով
շրջապատուծ ձորին եզերքով, խիտ ուռենեաց մէջ կան
երկու նշանաւոր տեղիք ևս, մինը որ աւերակների մի
կոյտ է կոչվում է ստորոց անանուն վանք. և միւսը Սուլ-
թան Նայլասի, թագուհեաց ամառանոց: Առաջինը որպէս
Սրբավայր է թէ հայոց թէ ստորաց համար. իսկ երկ-
րորդ՝ որպէս ամառանոց, որպէս յարակայ զբօսավայր
ամենի համար. գարնան եղանակից սկսեալ մինչ աշնան
սկզբներին՝ պակաս չեն այդ վայրից նաև վրանաբնակ
քրտեր և մաս մի ոչխարատէր հայերը գոմային դուրս
գալիս: Սոցա հարաւային կողմն է 'իհնուց խնամքով
հիմնարկուած ու հասաատուած Քէշիշ գեօլ (տէրտէրա
լիճ) կոչուած լիճն՝ որն պահեստի ջրամբարն է Վանայ
ամբողջ այգեստանեաց համար:

Քէշիշ գեօլի շորս բայորը սկսեալ մայիսի սկզբից
մինչ սեպտ- ամսոյ վերջ, կատարեալ մի տօնավաճառ է
դառնում. այդտեղ բազմաթիւ են վրանաբնակ քրտեր և
հայերը, դոցա մէջ և անասնավաճառ վաճառականները
եկած Սիրիայի գանաղան կողմերից, որոնք գնում են բազ-
մաթիւ ոչխար և դուար. երկար ժամանակ արածացնելով
այդ խոտաւէտ վայրերումն՝ ապա քշում են դէպ Բերիա,
Գամասկոս ի՛ վաճառ:

21. Վերին Վարագ.

Կամ Միևասան Ս. Խաչ-հիկ վանքի

Սալնապատի ձորից բարձրանանք վերև Վարագայ լե-

ռան հիւսիսային լանջովն: Այս տեղ ճանապարհ մի քիչ
դժուարին է, քարքարոտ և դժուարանց, տեղ տեղ միայն
երևում են փոքր մարգագետինքայն է, ճախճախուտ. հոյ
չէ այն փափագելի սուրբ վայրերի կարօտն, հեռուից ու
մօտից անուշահօտ ծաղկանց գմայլելի բուրումն անդա-
ելի են դարձնում ամեն դժուարութիւնները:

Ձորի երկու առապարովն ընկած ձեան թանձրացած
շերտերի եզերքով կարելի է մի քիչ կանգ առնել. թէ սո-
ված էլ լինի մարգս և քրտնած. անկարելի է որ չախոր-
ժի, գէթ, փորձելու համար մի կու՛մ ջուր խմել. զի հա-
զգուագիւտ է մարգագետնոց միջից ճրլճրլացող այդ մար-
գարակաթիլ զուտ մաքուր ձեան ջուրն:

Երևկայենք որ գարնան եղանակումն ենք, դրախտի
ամսում, մայիսում: Կարեցինք քարքարոտ ու լինելը. տն-
ցանք ձորերն ու ձեանց թանձրացած շերտաբլբ. հա մօ-
տեցանք կանանչազարդ լեռնազաշտին. դա Վարագայ հս-
կայ լեռան ստորոտի պատուանդաննէ. ահա և վերին Վա-
րագայ այն հին մենաստանի փուլ եկած աւերակները.
որոց միջից բարձրանում են կրակն ու ծուխ, դա մի հա-
ւաստի նշան է որ յայտնվում է Սրբավայրումն կան ուխ-
տաւորք. կամ որսորդներ են, որոնք այնքան դար ի վայր
և դար ի վեր վազ տալուց յետոյ. մի եղնիկ կամ այլ
կենդանի ուսերնին առած վերագարձել են, ու պարզ սե-
ղանին շուրջ բոլորած իրանց քէփն ու զուարճութիւններ
անում: Ներդաշնակ երգերի գեղգեղանքը սար ու ձորերի
արձագանքն է կրկնազատկում. խմբակ խմբակի կշտին
բազմել են կանանչ գորգերի վրայ:

Մենք մօտենում ենք մեր փափագելի Սրբավայրին,
Վարագայ կամ Գալիլիէ լեռան ստորոտում դեռ ութն եր-
րորդ դարուց գոյութիւն ունեցող վերին վարագայ հին
միևաստան Ս. խաչ Վանքին. աւագ, որ փոխանակ եր-
կնաբերձ կաթուղիկէին, սուրբ սուրբ տաճարներին, տես-

նում ենք աւերակաց կոյտեր. կոյտերն սրբարնակ խորանոցն, տաճարին ու ճգնագգեաց միայնակեաց կրօնաւորների, որոնք զէս ու զէն ցրիւ ընկած այցելու ուխտաւորաց վրայ թողնում են տխուր տպաւորութեն, մտաբերել տալով նորա ախուր անցեայն ...:

Վերին վարագայ վանք իսկապէսը առաջին իջման տեղն է այն հրաշափառ տեսեամբ երեցած հրեղէն սիւն, ներքից միոյն, որին իտես փութացին Վասպուրականի իշխանք, աւագանին, ժողովուրդը իրենց սիրեցեալ Վարդպատրիկի հետ և այգ օրից հետզհետ հիմնեցինն նախ Վարագայ Մենաստանն և ապա նորա շուրջն պատող միւս փոքր և մեծ վանքերը ի յիշատակ այն Աստուածա. յին հրաշիցն, որն երեցաւ ութն երրորդ տարում, հայոց աշխարհում: Պատմում են որ. սրբատաշ հիմնաքարերից շաա քանակութեամբ մի ինչ որ նշանաւոր թուրքը տարել է տուել քաղաք. մի մասը ջամիի և մի մասը բաղանիսի գործածեցով: Այդ աւերակ խցիկների շարքումն է և քարայր ճգնարանն երանելոյն Թօթիկ ճգնաւորի, ուր աղօթել, ծնրաղբել է խստակրօնն իւր Հովիւիայ աշակեր, տի հետ, անդադար միշտ անմուռնջ սաղմոսերգութեամբ. և որտեղից նոքա երկոքին տեսել են այն հրաշափառ տեսիլն. Գալիլիէի-վարագայ լեռնագագաթի կենդրոնից դուրս ցոլացեալ լուսափայլ նշանն Ս. Խաչի:*)

Անա իսկապէս գրախտանման վայր. լիառն հրաշագան և աննման. չորս կողմից հազար ու մի երփներանգ ծաղիկներով պճնուած: Կապտագոյն, անուշահոտ գիներբուկի, մանիշակի, աղբերանց-արիւնի, որոշ որոշ անմա-

*) Այդ Ս. Նշանը մասն է խաչափայտի, ըստ ստորգ պատմութեան և յայտնաւորի, բերուած Հռէփսիմէ կուսանքներից, որոնք երբ գտնուած արասնալած լինելով Վէտիկխախանոսից. հարածական փոխել էին Հայաստան և մի ժամանակ ապաստանելով Վարագայ ստրում, որպէս աւանդ՝ թողել են այդտեղ Ս. Նշանն. որն այդպէս հրաշափ տեսեամբ յայտնվում է ութն երբ. դարում:

հական բուրումները զմայլեցնում են այցելուին չհեռանալ երբէք այդ չքնաշագեղ դրախտից: Իսկ սառնորակ և զգզորուն աղբերաց ակն ու ակունք անհաշիւ, որոց մէս անուանի է Քրիստոսի աղբիւրն, արտարեւ աղբիւր ջրոյ կենդանութեան բղխեալ Վարագայ սարից, ծաղկաւէտ քարից, որն թարմացնում գուարթացնում է զմարդ: Հանդէպ լեռան վարագայ է, հայ տստուածոց Մայր-Քաղուհոյ Աստղկան բերդը, թէք ընկած վարագայ լեռան հարաւային կողմից:

Վերին վարագայ ուղտագնացութեան տօնը լինում է առաւելապէս Համբարձման հինգշաբթի օր, ուր գիշերումնն բազմաթիւ երիտասարդ ուխագաւորները, տեսնելու ծաղիկների ողջագուրանքն-համբուրվելն: Այս օրն ու գիշերը ունին իրանց խորհրդաւոր նշանակութիւնն: Չատերը զոգորուած սիրոյ կրակով շափում են ծաղիկներ. կապում են փունջեր գոյն գգոյն ծաղիկներից լիզարձին ընծայելու իրանց սիրելեաց: Հագիւ թէ արշալոյս սկսած և Արուսակն իւր ձէզն եվեցուցած Շաղաթաթախ աղօթարանի հետ, խումբ խումբ, շարան շարան սկսում են իրանց վերելքն գէպի Գալլեան, Վարագայ սարի ամենաբարձր գագաթնակէտն, ուր ամփոփուած է եղել մասն խաչափայտ Ս. Նշանի. համբուրել, ծնրաղնել, երգել խաչին շարական «նշանաւ ամենայաղթն»: Այդ վերելքն իւր դժուարութեամբ շատերին է յեաս կասեցրել և չի կարողացել փափապին հասնել, կէս ճանապարհից դառնալով:

Յիասթափումն է մարդս այդ գագաթնակէտից իւր շորս կողմն դիտելիս, մանաւանդ երբ պարզ է լինում երկինք. երբ խաղաղ է ընութիւնը: Անարգել հորիզոնը օգնում է տեսնելու աիեզերքի որանչելիք որշափ որ օգնում է մարդոց աչաց լուսաւորութիւնը: Հեռուն շատ ճեռուն. հիւսիսից աիիզերքի մթնոլորտում տեսնվում են ալևոր Մա-

սիսների. նպաստի. Արագածի ձիւնապատ դագուժներն և նոցա ամբողջ շրջակայքը:

Արևմուտքից Կասպուտակ ծովն Վանայ՝ իւր ամբողջութեամբն բոլորապատ Բերկրի, Քաջբերունի, Խոռխոռունի (բուլսնըղ) Բզնունի, Քնունի, Ռշտունի դաւառներով որպէս պարունակուած մի միջավայրում. բոլորը՝ պատկերանում են առաջնդ:

Վերին Վարազից մինչև ստորին Վարազայ վանքն հասնելիս. պատահում ենք և մի քանի սրբատեղերի էլ. դուչէ դոցանից շատերն են մոռացել են: Այդ ճանապարհի վրայ են ընկնում «կուսանաց» այլ, մի քանի գետնափոր մատուռներ և այն բազմաճղանի մկնալուչի ծառն, որոյ ներքև ոչ սակաւ ուրախացել են ուխտաւորք:

Ոլորապտոյտ ծիւց ձորին ձախ կողմումն է «Ապարանջան» աղբիւր, ըստ աւանդութեան՝ աղբիւրն Ջուշան արքայազատերն, ջուրն քաղցրահամ և առողջարար որպէս մի փոքրիկ ջրվէժ գառնվայրից թափվում է մեծ առուին մէջ: Գորա դէմուդէմն է և «Պօռ քարն» ուղղաձիւց բարձրացած մի ձիւնապատ լեռ, որն իւր երկարատե ստուերովն, կէս օրից յետոյ, հրաւիրում է խոնջեալ ճանապարհորդին մի հանդիստ, մի պարերգ տալ որոտընդոստ առուի եզերքովն, և կամ թուշել առապարներով պոկել խաւարծիլ, այդ թթուաշ բոյսովն բերանն դովացնել:

«Պօռքարի» ստուերում շատ անգամ բազմում է վանքի միաբանութիւնը երբեմն «ժառանգաւոր» սաներով մէկտեղ: Այդ անցեալ. խաղաղ ու երջանիկ օրերումն է եղել որ՝ թարմ դրամագրութեան տակ երգել է բանաստեղծն իւր հետեւեալ սրտառուչ տաղն.

«Թողոջացող քար ավազ»

«Մի սողոսկար շուտափոյթ.»

«Կաց դու վայրիկ մի՛ ի համբեր,»

«Վշտագնելոյս լեռ ընկեր և այլն:»

Բնութեան ամեն գեղեցկութիւնով պճնուած Վարագ՝ մի լիաբուղիս ջրամբար է ստորև գտնուած դաշտերի, հանդ ու հանդաստանների: Թողունք այն հարիւրաւոր աղբերաց ակն ու ակունք, որոնք դուրս են բխում իւր մի բերաց ակն ու ակունք, որոնք դուրս են բխում իւր միջից, և ամեն քայլափոխումդ պատահում են կլկլացող վտակների, լեռան հարաւային և հիւսիսային լանջերի տակովն, ականներով լիառատ ջուր են բերուել մինչ ըստորև, դաշտերն, և Վանայ այգեստանեայց զանազան կենտրոններում բղխած քսանհինգից աւելի աղբիւրների գոյութիւնը սկսվում է լեռան գտնեվայրի կող կշտից: Այդ աղբիւրները այնքան առատ են, որ նոցանից ոմանք պտտացնում են ջրաղացի քարեր բանեցնում են ջրաղացներ և շրջան են կազմել ամեն կողմերն այգեստանեայց:

Այս անցեալ 1896 ի կոտորածին Վարագայ լեռը, հազարաւոր կեանք փրկեց շատերի էլ գերեզման դար. ձաւ. ուր՝ վտանգի ամենաթունդ ժամանակ ապաստանել էին քաղաքացի և զիւղացի բնտանիք իրանց անասուններով, և պաշտպանուեցան անհաւասար ուժերի գէմ յամառ զիմաղբութեամբ:

22. ՍՏՐԻՆ ՎԱՐԱԳ

Կամնուր Մենաստան Ս. Խաչի

Ստորին Վարագ կամ Մենաստան Վարագայ Ս. խաչի, համայն վասպուրականցուց պաշտելի և խնկելի սրբավայրն է. հոգին ու միտք գրաւող, արդար և մի հոյաբալ «հաստատութիւն է կառուցուած Վարագայ լեռան հարաւային ստորոտով ընկած մի հարթավայրի վրայ: Եթէ վանայ այգեստանեայց ուղիղ արեւելեան ուղիովն սկսենք գնալ Վարագայ Վանք՝ հետիոտն, ժամ ու կէս կա-

րելի է հասնել եթէ ձիով աւելի շուտ: Պա ևս նշանա-
տեղի է այն պատմական հրեղէն սիւներից միոյն, ուր Ար-
ծրունի Սենեքերիմ այն բարերարույ արքայն, հիմն է
ձգում որպէս արքայական Մենաստանի. և հոյակապ որ
մերով, սօսասարաս տաճարովն ու կաթողիկէովն սքան-
չելի է կացուցանում որպէս մայր ամենայն Մինաստա-
նացն Վասպուրականի, 10-երր. դարու վերջերում: Թուր-
քերը Վարազայ վանքին կոչումեն *Նէտի քիլիսէ*, եօթն ե-
կեղեցիք և ճիշտ որ Ս. Խաչ վանքի բոլորտիքով, խիստ
մօտիկ կան այլ և վեցն տաճարներ զանազան անուննե-
կով, որոնցումանց փուլ եկած կաթողիկէքն, տարբանե-
րը, ներքնագաւաթն տակաւին կանգուն մնում են որպէս
յուշարձաններ իրանց անցեալ փառազարդութեանն *): Այդ
տաճարներից միոյն ճակատի քարին վրայ գրուած ար-
ձանագրութիւնը Սենեքերիմ արքայի Խուշուշ թագուհու
անունն է կրում. հաւանական է այդ տեղ թողուելն:

Վարազայ վանք՝ իւր պատմական, տեղագրական և
ընական դիրքովն իսկ հետաքրքրական է եղել շատ եւրո-
պացի գիտնոց և այցելուաց: Անցեալ դարերում նա ու-
նեցել է իւր փառաւոր յիշատակներ, շուջն ու շրջապա-
տն, հեռուն ու մօտիկ իւր սահմաններում, տարածվում
են հին հին եկեղեցեաց, մատուռներ և գիւղերի աւերա-
կաց կոյտեր, որոնք ներկայումս էլ որպէս սրբակոյտ,
ժողովուրդը տալիս է իւր այցելութիւնը. համբուրում եօ-
թն անգամ, խնկարկում ու ծնրադնում: Քանի Քանի ան-
գամ այդ սրբազան Մենաստանը ենթարկուել է փոքր ու

*) Այդ եօթն եկեղեցիք կրում են հետեւեալ անունները. Ս.
Գէորգ, Ս. Աստուածածին, Ս. Նշան, Ս. Խաչ, Ս. Յովնանէս կամ
քոտասուն արեղայից եկեղեցի. Ս. Սօֆիա և Ս. Սիօն: Վանքի ար-
ևելեան շրջապարսպի մէջն է նաև գրտխտ կոչուած պաղատու ծառե-
րով և ծաղկանոցներով զարդարուած պարակէզն, ուր պահուած են մեղ-
րի փեթակներ:

մեծ աւարառութեանց, կողոպտուել, թալանուել քար ու
քանդ եղել և զարձեալ շնորհիւ ջերմեռանդ ժողովրդի և
անձնուրանց վանահայր հովիւների և առաջնորդների կը-
կին վերանորոգուել է: Սրանից մօտ երկու դար յաւաջ
Խօշարայ շիր 2օմար անուն ցեղապետը քուրտ աւագակ-
ներով մի անգութ արշաւանք է դորձէլ վանքի և վանա-
կանաց վրայ, կոտորել է միաբանութենից շատերին, աւա-
րել տաճարի սրբազան բոլոր սպասքն, քշէլ է դուարն
ու ոչխար և դոցա հետ շատ թանգակին իրեր, արձաթե-
ղէն և պղնձեղէն:

Սրբազան մատուռներից ի վերջոյ, շատ դժուարու-
թեամբ և կաշառքներ կերցնելով, հաղիւ թէ ձեռք է բե-
րուել Ս. Նշան մատուռն Մասն խաչափայտի, որն անմի-
ջապէս փոխադարվում է Բերդաքաղաք, Ս. Էջմիածին ե-
կեղեցին և այն օրուանից զգուշութեամբ պահվում է այդ
տեղ. նորա համար և եկեղեցին կոչվում է Ս. Նշան: մենք
շատ հեռու չենք կարող գնալ նորա շատ անցեալները
քրքրելու:

Վարազայ վանքը 1850—54 թուականներից կորզու-
ելով Վանայ առաջնորդարանի և աղաների կամայականու-
թիւնից, պատրիարքարանի լիազօր տրտօնութեամբ յան-
ձնվում է ներկայ Վեհափառի բարձր հովանաւորութեանն,
նորին օծութեան վարդապետութեան առաջին շրջաննե-
րում: Այդ օրուանից սկսեալ Վարազայ Լոյս աստղը փայ-
լում է, իւր բարի համբաւն տարածում է իսփիւս աշխար-
հի տարածուած հայոց և հայ գիտնոց մէջ: Տաճկահայ-
աստանում առաջին անգամ տպարան, մամուլ, ժառանգ-
ուպրոց, մատենադարան և սոցա նման բարոյական հաս-
տատութիւնք Վարազայ Մենաստանում երեւան են գալիս,
որոնք իրանց ժամանակին լինելով արդիւնաւոր և օգ-
տաւէտ ապագայնոց էլ օգտակար եղան. մեծ ծառայութիւն
մատուցանելով ազգին, թէ վեհ հիմնադրի և թէ վանքի

փառքն ու պատիւ միշտ ակնածելի կացուցին և յաշտ
օտարաց:

Վասպուրականի «Արծիւն» լրագիրը նորին Յժո-ւ
թեան խմբագրութեամբ իւր վարդապետութեան այն
թարմ և կորովալի ժամանակին թէև սկզբում Կ. Պօլսում
գոյութիւն ունեցաւ (1855-ին) բայց ապա Արծիւն իւր
հայրենասէր թեօքն շուտով սլացաւ ու թռաւ, տեղափո-
խվեց Վարազայ Ս. Խաչի պատուանդանի ներքե, շարու-
նակեց երբեմն յաջող և երբեմն անյաջող պայմաններով.
բայց յօգուտ իւր բնավայրի լուսաւորութեան, յառաջ-
դիմութեան. պատահել է որ ի բացակայութեան Մեծ
խմբագրին, խմբագրութիւնը կատարուել է երբեմն այս և
այն ձառնահասների միջոցաւ, որոնց թուումն էին հան-
գուցեալ Սրուանձտեանց և պ. Մ. Անանեանց:

Որքան փոխվել են փոխանորդ Վանահայրերը ի բա-
ցակայութեան Մեծ Վանահօրն, դարձեալ Վարազայ վան-
քի բարի ուղղութիւնն նոյն է մնացել: Հիւրասիրութիւն
տնտեսական կառավարութիւնն, ժառանգ. գիշերօթիկ դպ-
րոցի * շարունակութիւնը *ողջամիտ* ազգ. վարդապետու-
թիւնն ունեցել են իրանց օգտակար տեղականութիւնն,
մանաւանդ վերջի վանահայրերի ժամանակներում. Մոկա-
ցեան հանգուցեալ Մեսրոպը Ծ. Վարդապետի և նահա-
տակ Ալէքսանդրապօլսեցի Գանիէլ Ծ. Վարդապետի տոկուն
աշխատասիրութեամբ: Այս վերջինս որպէս ժողովրդական
մարդ մեծ յարգանք էր վայելում բոլոր վասպուրականցի-
ներին: Հանգուցեալը «Արծրուի» Վասպուրականի հետևող
և միշտ բարի աշակերտներին մինն էր, դեռ կոտորածից
մի քանի տարի յառաջ նա վարսւմ էր Վարազայ մինաս-
տանի և Արջակայ Վանուց փոխ-առաջնորդ-Վանահայրու-
թեան պաշտօնը. բայց աւանդ. որ 1896 ի կոտորածի

*) Ժառանգ. դպրոցի սկիզբն է 1857 թ. մարտ 1-ին:

երկրորդ օր (յունիս 4) երբ այգեստանից բազաք էր
իջնում, օգնութիւն հայցելու իւր բարեկամնահատնգապետ
*) նազիմ փաշայից, որից միշտ յարգվում էր, ճանապար-
հին նա ենթարկուեց թուրքերի սաստիկ քանակոծու-
թեան ապա շարաշար սպանութեան...:

Նշանաւոր էր Վարազայ մատենագարան-թանգարան,
երկարժամանակի մի աշխատութիւն. ուր գասաւո-
րած էին զանազան կարգի հին և նոր, ձեռագիր թէ տը-
պուած, ընտիր ընտիր բարոյական, իմաստասիրական,
գիտական, պատմական և այլ մատեանները ընդ կառա-
վարչութեամբ մեծ. պ. Խորէն Խրիմեանի:

Վարազայ վանք իւր ամենայն բարոյական օգտակա-
րութեամբն արդէն հռչակուած էր. երբ 1867—67
թուականներին Վանայ և Հէքարիի (հին Աղբակ) նախորդ
երկու կուսակալ եղբարք յաջի Ահմէտ և Ապտուլլահ փա-
շաները, այցելում են վանք ընդունելով պատուաւոր
հիւրասիրութիւնը հիացումով ասում են *) «Արդարև ուրա-
խալի գործ, ցանկալի էր որ մեր մէտքէսներն ևս (Ատուա-
ծաբանական դպրոց) սոյն օինարկելի ընթացքին հետև էին
որպէս Ասիայի խորքերում գտնուած այս Մանաստըր
(վանքը) կարող է ժամանակին մեծ օգուտ տալ թէ կայս-
կառավարութեան և թէ հայոց հաւատարիմ ազգին»
և այլն...:

*) Նահանգապետ Նազիմ փաշանը բնահամակիր չէր տեղի ու-
նեցած սրածութեանց, նա Վանի կոտորածը յապտղեցրեց և շատ ան-
գամ առաջնորդարանի միջոցաւ խորհուրդ է տալիս զգուշանալ տե-
ղիք չ'տալ. սակայն անգուտ եղաւ. ինչոր անելու էին արեցին, և
ինքը հէնց կոտորածի միջում պաշտօնանկ եղած՝ կանչուեցաւ Կ.
Պօլս գնալ:

*) Վերոյիշեալ խօսքերի ամբողջութիւնն և յիշեալ փաշաների
այցելութեան նկարագրութիւնը գուցէ ընթերցողաց պատահած լինի
նոյն թ. «Արծուի» Վասպուրականի թերթերում:

Վարազայ մամուլը բացի իւր «Արծիւ» ամսագիր հրատարակումից, նա տպագրել է բազմաթիւ պատմական, ողբերգական, վիպական գրքեր և դասագրքեր էլ, որոնք արդէն տարածուել են Վասպուրականի ամեն ուսումնարաններում:

Մեր մանկութեան, ուսանողութեան օրերից սկսեալ տեսել ենք որ՝ Վարագը եղել է ապաստանարան որբոց և այրեաց. իջևան ծանօթից և անծանօթից, հիւրնկալ-ասպնջական ամեն դասակարգի հոգևորականաց, բարձրաստիճան թուրքաց, ևւրոպացի զեսպանների, գիտնոց և բազմաթիւ ճանապարհորդաց, որոնք՝ բոլորեքեանք ևս գոհ սրտիւ մեկնել են այդ Ասիական Վեհեփիկից, հայոց նահապետական այդ սուրբ օջախից:

Զհայելով այն անձուկ գրութիւններին՝ որոց երբեմն ենթարկուել է վանքը, դարձեալ միշտ պակաս չեն եղել ժառանգ-դպրոցում 30—40 ի մօտ գիշերօթիկները թէ թեմական գիւղերից և թէ այլ և այլ գաւառներից: Վարագայ ժառանգաւոր աշակերտներից վարժապետ: վարդապետ, քահանայ, վաճառական, արհեստաւոր ամեն տեղ ու քաղաքում, գիւղերում կարելի է գտնել, որոնք ամենքն էլ մեծ երախտագիտութեամբ և ակնածութեամբ յիշում են իրանց սիրեցեալ Վարագ և նորա վերանորոգութեան Վեհ բարերարն:

Այդ պատկառելի հաստատութիւն, յուսալի էր օրից օր աւելի ընդարձակ էր իւր բարոյական գործն, և թէ ժամանակ և հանգամանքները նպաստաւոր լինէին:

1886—89 ին հրամանաւ նորին Օծութեան, Վանայ. նախորդ առաջնորդ հանգուցեալ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Ալէաթջեանը ՚ի հիմանց վերանորոգից ժառանգ. գրպրոցն. ննջարանը, տպարան և այլն մի քանի հին շէնքերը, աւելի պիտի ընդարձակուէր նորա ուսումնական ծրագիրն: Եթէ անգութ ժամանակը չ'իսլէր մեզանից այն քաջարի

հոգևորականը: 1781—82 թ. բացուեց այդ վանքում երկրագործական դպրոց, Վ. Պօլսոյ «Մովկոց» յանձնաժողովի իրաւասութեան տակ, բայց զգալի պատճառներից ստիպեալ փակուեց, առանց զգալի արդիւնքն ունենալու, բայց ժառանգ, դպրոցը միշտ շարունակելի մնաց: 1892 թ. տպարանը արդէն կնքուած էր և վերջ Մամուլն իւր պարագայիւք բերուեցան քաղաք կառավարութեան «Վան» թուրքերէն լրագիրն տպելու: Այժմ Վարագայ Մենաստանը գրկուած է իւր անցելումն ունեցած շատ մի առաւելու թիւնից. մխիթարական միայն այն է որ՝ օգնող բարերար ձեռները չեն զլանում նորան օրից օր վերականգնելու և աւերակները նորոգելու. ժառանգ, դպրոցի գրութիւնն աւելի բարեօրելու, որ առ այս նորին Օծութիւնը երբէք չէ մտահանում իւր սիրելի Վարագ իւր անմոռանալի Սրբբավայրն:

Հրաշալի է Մայր տաճարն իւր հոյակապ գաւթովն, որոյ որմերի և սիւների վրայ նկարուած կ'մնան պարթևական Գրիգորի, Սահակայ, Ներսէսի Տրտաղայ և այլ պատկերներ, ծագկանկար ստուերագծեր: Գաւթի աշակոզմ գասումն են հանգչում մեծագործ* Սենեքերիմայ, նորա Խուշուշ թագուհոյ, Պետրոս գետադարձ հայրապետի նշխարքն՝ ծածկուած մետաքսեայ կտորներով: Այդ սքանչելի դրախտաման վայրն ու վայրաստանն, որպէս ամարանոց, որպէս օդով ջրով առողջավայր գրօսատեղի, տարուայ երեք եղանակումն էլ ունի իւր այցելուն, իւր ուխտաւորն, ՚ի թիւս որոց և հայ, թուրք ուսանողները իրանց ուսուցիչներով: Վարագայ վանք իւր թեմումն ու-

* Արծրունի Սինեքերիմ արքայն և Պետրոս գետադարձ Հայրապետը նախապէս թագուել են Աբասափա և ուր կայ նոցա անունով տեղիք. սակայն իրանց կտակին համաձայն նշխարք փոխադրուել են Վարագայ վանք, որոց հետ և բերվել է Ս. Նշան մատուցը:

նի քսանհինգից աւելի գիւղեր, որոնց մէջ է Արշակ աւանը իւր Ս. Աստուածածին վանքով: Վարազայ թէմականքն բացառութիւն են կազմում միւս գիւղերից, ուր որ գնաս նախակրթարան դպրոց, ուսեալ և զարգացած երիտասարդներ, և դա իհարկէ վանքի ժառանգ. դպրոցի և միաբանութեան արդէն ցոյց տուած շնորհիւն է:

23. Շահբաղու կարմիր Ս. Աւետարան

Այգեհտանեայց հիւսիսակողմն՝ հազիւ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ, Չահբաղի անուանի գիւղի եկեղեցւոյ մի զգուշաւոր պահարանում պահվում է Կարմիր Ս. աւետարանն: Այդ աւետարանը բաւականին թանկագին մի հնութիւն է, զօրքն ու զօրութիւնը աւելի է կարմրախտ և կարմիր վէրք սննեցողիների վրայ, միշտ հրաշալի է ախտաժէտների և լուանոտների, դորա համար էլ ամեն կիւրակէ և տօն օրերին իւր յատուկ ուխտաւորքն ունի: Կարմիր աւետարանը իւր հրաշքի հետ մէկ տեղ ունի իւր շուրջն ամեն աննման որթատունք, առատ մրգաւէտ այգիներ, գեղեցիկ պրակներ, միշտ թարմ՝ կանանչազարդ մարգ ու մարգագետինք, որոնց մէջ ուխտաւորք, գրօսաշրջիկ երատասարդները կատարում են իրանց ուրախութիւններն չեա կատարելուց ս. ուխտն: Ասենք որ՝ ճշմարիտ է ջեռմեռանդ կանայք և ցաւագաբները գիմում են յոտս Կարմիր աւետարանի իրանց ցաւ շօնին բժշկութիւն հայցելու. բայց շատերն էլ քէֆամոլ մարդկանցից գնում են այդ գինիեաց մառանն իրանց կոկորդն թրշելու, այցելութիւն նորա կարմիր գինիին, մեղրանման շիրային, էծապտուկ խաղողին...:

Չհայելով դեռ այն նահապետական-գինեգործութեան հին սխտեմին, և այգեգործութեան պարզ պարագներին, Չահբաղու գինին ու խաղողն ըստ վկայելոյ Եւրոպացի դեսպաններին, կարող են մրցել Կախէթի և Խարբերդի ընտիր գինիներին հետ: Չատերը դեռ այգեկութ շսկսած արդէն կանխավճար են լինում գիւղացիներին, իրանց ունեցած գինինը նախապէս իրանց տուն ուղարկելու. նմանապէս անուանի է գեղձն: Գիւղից մի կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ է գտնվում Չահ-բաղի, շահի այգին, որոյ խաղողն ու գինինը առաջինն է գտնուածների: մէջ: Պատմում են որ՝ Չահ-Աբասը Վան պաշարելիս, եօթն տարի սպասել է այդ գիւղում, մինչ անկած այդույ բարն պտուղն վայելի՛լ ապա հեռացել է:

Չահ-Բաղի գիւղը բացի ընդարձակ որթատունկ այգիները սննեաւուց, ունի ընդարձակ հովիտներ, դաշտեր և բերրի վարելահողեր էլ. որոյ նախանձելով ինչոր մի շէյխի որդի շէյխը վերջի տարիները սկսեց դատ բանալ գիւղացւոց դէմ՝ իւրացնելոյ այդ հողերի զբէթէ մեծ մասը: Երկար ձգձգուեցաւ այդ անսպասելի դատը և տակաւին առ կախ մնալով վրայ տուեց 1896 ի հանրային կոտորածն:

Գէպքից վերջ՝ կաթուղիկ կղերը ամենից շուտ փութաց խեղճ Չահբաղեցւոց վիրաւոր հոգոյն սպեղանի զբնել, առանց մտածելու նոցանիւթական թշուառութիւնը, երկպառակտութեան մի կայան դարձնելով գիւղն. շատ անբաւականութեանց տեղիք տուեցին...:

Չահբաղի գիւղ Վասպուրականի գինեամբարն է:

24. Ակոբու Ս. Աստուածածին

Այգեհտանեայց և Չահբաղի գիւղի մէջ տեղ ընկած ճանապարհի վրայ մի փոքր մաս թուրքաբնակ թաղ: Այդ

Թաղի հիւսիսակողմն բարձրացած ժեռ ապառաժ քարի ստորև կայ մի փոքր մատուռ, Ակուբու Ս. Աստուածածին անունով, որն բորոտների և այրուածք ունեցողների յատուկ սուրբն է, որին դիմում են ամեն օր, լուացվում են և ցեխոտում են ամբողջ վիրատեղն, ապա կրկին լուանում են ցեխն ու կաւը և դա լինում է բորոտների բրժկուծեան առաջին նշանը: Հաւանական է որ բանի մի երրորդ անգամ կրկնվում է այդ և դուցէ ըստ հաւատոյ էլ, իժնէ կոյրին նման բժշկվում են իրանց վէրքերից, մատաղելով սուրբին մի գառ կամ մի հաւ:

Այդ ապառաժ քարափը (Ակուբու քար) իւր վրայ շատ ժողովրդական անպցուածքներ ունի, ոմանք կարծում են որ դա լինի ժողովրդական հիքեաթի հերոս Մըհերի (Միհրանի) բերդ, ոմանք Ռուստամի և ոմանք Թըլօլ Գաւիթի, և այլ ոմանք ուրիշ գաղափար ունին այդ երկարացած մարդաձև երկու արձանանման քարերի վրայ, որպէս թէ մի հին նշանաւոր հարս ու փեսայի, հերոսի և հերոսուհւոյ քարացած պատկերներ լինին, որոնք դրժելով իրանց ս. ուխտն, չեն արժանացել թագն ու պսակին և հէնց եկեղեցւոյ դռան էլ քարացած մացել են:

Ակուբի կամ Աղբեօփրի (սպիտակ կամուրջ) թրքարնակ թաղը մի կատարեալ Արշակաւան է. այդտեղ են ապաստանում և օգնութիւն գտնում այն ամեն շարագործները որոնք շատ անգամ խոյս են տալիս կառավարութուիւնից:

25. Լեզֆ կամ Լեսկայ Ս. Ամենափրկիչ

Վանայ Բերդաքաղաքի ուղիղ գէպ հիւսիս հազիւ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնվում է պատմական Լեզք հայաբնակ գիւղը որոյ կենտրոնում գտնուած բնական, բարձր քարափի վրայ ի հնոց շինել են մի փոքրիկ և-

կեղեցի Ս. Ամենափրկիչ անունով, ճիշտ այն տեղ, ըստ աւանդութեան, ուր եղել է զոհարան Լէզք աստուածների: Լէզքայ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցւոյ տօնակատարութիւնը, օրանը, կատարվում է ճիշտ Կարմիր կիւրակէին (զատկին տասնհինգ օր վերջ) ուխտաւորաց խիտ բազմութեամբ, թէ քաղաքից թէ հեռու գիւղերից լցվում է նորա շուրջն երիտասարդ տղոց և աղջկանց զուգված զարդարուած խմբակները իւրաքանչիւրն իւր սրտի առարկան այդ տեղ փնտուելու: Բարձրացած քարափին շուրջն և այգիներում պար բոլորած երգում են ու պարում անընդհատ բոլորելով իրանց պարերի կերպ կերպ շրջանը, և ոմանք մըջիւնների երամի նման չեն դադարումս իրանց ել և էջն անելու Ս. Մատուռին, խաչքարերին իրանց ջերմ համբոյն գրօշմելուց:

Կեղեցիկ նահապետին Արայի լիզող աստուածների բնավայր զոհարանումս և դեռ ներկայումս էլ, հայոց աղջիկները չ'մոռացած իւրեանց լսածն ու կարդացածը. բողոք գտնելու յուսով, երեք անգամ քար են ձգում և անում իւրեանց խորհրդաւոր ուխտն: Լէզք գիւղը իւր գեղեցիկ դիրքով որթատունկ այգիներովն, արգաւանդ հողերովն պակաս առաւելութիւն չունի Վանայ արուարձաններում. բայց 96-ի կոտորածին էլ պակաս թշուառութիւնները և հալածանքներ չ'կրեց իւր գրացի սրիկայ քնչուններից, որոնք օրն ի բուն Լէսկցւոց առատ հաց ու կերակրովն էին ապրում:

26. Աւանուց Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ

Վանայ ծովի արևելեան ափին գլխաւոր նաւահանգիստն է Աւանս կամ Աւանց գուտ հայաբնակ գիւղը, որոյ եկեղեցւոյ աջակողման տաճարն կառուցվել է յանուն Ամլորդւայն Յօվհաննէս Մկրտչի: Այդ տաճարի անունս

հին եկեղեցին ու տաճարն գտնուելով աւելի խիստ մօտիկ ծովակին՝ զարոյս սկզբներին զեռ կիսաքանդ որ մերովն երևում էին ծովի եզերքով, բայց հետզհետէ և նա խապառ կուլ գնաց մեծամեծ ալիքների և տեղի ունեցած մակընթացութեանց, ինչպէս և հին Աւանս գիւղը իւր ամբողջութեամբն: Այս նկատելով հին հեռատեսող նախնիքն Աւանցիների, կանխամտած՝ ծովից բաւական հեռու՝ այգեստանեայց մօտիկ՝ շինել են նոր Աւանս գիւղ և թէ եկեղեցին և տաճարն համանուն հնոյն:

Ս. Յովհաննէս Մկրտչի համբաւն մեծ է ամբողջ նահանգում, նորա տօնակատարութիւնը կատարվում է իւր յատկացեալ տօնին և գատկի երկուշաբթին. քաղաքացւոց մեծ մասը այդ տեղ է հաւաքվում:

Աւանս գիւղը ինչպէս գլխաւոր արուարձան Վանայ և խիստ բանուկ նաւահանդիստ ծովակին, ունի շատ առաւելութիւններ և հետաքրքիր կողմեր: Դա բերդաքաղաքացիների գլխաւոր ամարանոցն է, որոնք ունին այդ տեղ բազմաթիւ խնամուած որթատունկ այգիներ և պրակներ, վարելահողեր և զեղեցիկ շէնքերը այգիներում: Սկսեալ զարնանամտից մինչև վերջի աշունք, այդ աւանը մի ինչ որ կրկին կենդանութիւն է առնում: Ամեն կիւրակէ և տօն օրերին նոցա այգիները լիքն են թէ ուխտաւորներով և թէ զուարճասէր թուրք, հայ երիտասարդներով և շատ անզամ երկսեռ բազմութիւն, որոնք և ծովում լողանալուց վերջ՝ իրանց հանգիստն ու թէյն այդ զուարճալի վայրերումն են վայելում:

Բացի այս առաւելութիւններից այդ գիւղը թէ որպէս արուարձան՝ երկրորդական վաճառանոց է նահանգի ազգաբնակութեան, այդտեղ է լինում ցորենի, ալիւրի, գարիի, ամուխի մեծ առուտուր և Աւանցիներից մեծ մասը ինչպէս ճարպիկ նաւավարները խիստ օգտվում են այդ յարաբերական առուտուրից, որն ունենում են

շրջակայի բոլոր գաւառների և գիւղերի հետ: Աւանցիքը շնորհիւ այդ նաւավարութեան՝ վերջի տարիները չափաւոր հարստութեան տէր դարձան, իրանց բնակարանները վերանորոգելու և զարգանելու հետ չմոռացան դպրոցն ու եկեղեցին էլ զեղեցիկս նորոգել և շինել: Բայց դորա հակառակ վերայ հասաւ 96 թ. այդ պատուհասի տարին. տուժեցին շարաշարն, ամբողջ գիւղն լի հարուստ կահկարասիներով թողած խուժանի կամայականութեան, ապաստանեցան իրանց նաւերին, և դոցանով էլ փրկուեցան սպանութիւնից և կոտորածից: Նաւերը լիք խառնիճազանճ ժողովրդով ամբողջ տասնհինգ, քսան օր տատանուեցին ծովի վրայ, երբեմն պակասած հացն ու ջուր առնելով Լիմ, Կտուց անապատներից: Ընդհանուր աւարի հրկիզութեանց մէջ, այրել էին եկեղեցին և դպրոցն: Տեղի սնեցած սպանութեանց մէջ յայտնի են Տէր-Մկրտիչ և բարեհամբաւ Յարութիւն աղայ Աղաւեսեան, հայր բժիշկ Գրիգորիս Աղաւեսեանի:

ՎԱՆԱՅ ՀԻՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄ ԳՆՈՒՆԵԱՅ—ԹԻՄԱՐ-ԳԱՒԱՌԻ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

27. ԿՏՈՒԿ ԱՆԱՍՊԱՍ—Ս. ԿԱՐԱՎԵՏԻ ՎԱՆԻ

Մտնենք այժմ պատմական Գնունեաց—Թիմար գաւառ: Միշտ զեղածիժտղ և ծովահայեաց վայրերն, որոնց տեսքն ու տեսարան, միմեանց վրայ բարդուած, հայաբնակ այգեզարդ գիւղերն ու աւանները զեռ հեռուից հեռու՝ մի ինչ որ զբաւիչ ներգործութիւն ունենով, ճանապարհորհորդին անձանձբոյթս զբաւում են հետակըբբուիլ իւր Սրբավայրերովն: Վան քաղաքից ուղիղ դէպ հիւսիս խճուղիով սկսենք մեր գնացքը վեց ժամ հեռաւորութեան

վրայ՝ ծովակի արևելեան աստուծ, ահա զեռ չ'մօտեցած կղզուն, տեսնվում է Կտուց անապատի Ս. Կարապետի վանուց մեծատարած ագարակն, վանից տունն, իւր ընդարձակ մարզ ու մարգագետիններով, հանդերով, այգիներով և պրակներովն, որոց և հանդէպ ցամաքից քիչ հեռու. ծովացումն, կղզու վրայ կառուցուած եկեղեցին ու տաճարն յանուն Ս. Կարապետի:

Կղզինը բաւականին հարթ տարածութեան վրայ ունի հարթավայեր, որոց մի մասում, որպէս վարելահողերի ցանում են հացահատիկներ և այլ հունդեր, և մի մասումն են խնամքով պատրաստուած, մեծ ու փոքր պարտէզներ, բանջարանոցներ, որթատունկ բարունակները յատկացած այս և այն վարդապետի և մոնթի որպէս իրանց աշխատութեան արդիւնք:

Եկեղեցւոյ և տաճարի վերջի նորոգութիւնը կատարուել է Աղթամարու կաթուղիկոսներից միոյն աշխատութեամբ, որ ժամանակ կղզինը նոցա թեմին է պատկանել. ապա վերջի ժամանակներում անցել է Վանայ Առաջնորդարնին: Եկեղեցւոյ շուրջն բոլորակի պատում են նեղլիկ ու մութ քանի մի նրբանցքներ, և այդ անցքերի երկու կողքովն 20—30 ի մօտ մութ ու խաւարչտին խրցիկներ, ճգնարանները աշխարհից զրկուած միայնակեցիների համար, ուր անդադար գիշեր ու ցերեկ, սաղմոսն ու նարեկ իձեռին, ծնկաչօք մտածում են իրանց հողոյ փրկութեան հոգս: Անտանելի կեցութիւն, զրկուած բընութեան ամեն բարիքներից, վարժուած այդ շարքաշութեան, միշտ մի օրինակ կեանք...:

Այդ թշուառներից նմանց ոչ կերն է յայտնի և ոչ կեանք. ամբողջ շաբաթ պահս. միայն շաբաթ և կիրակի օրերումն հազիւ իւղի երեսը տեսնում են: Միս ուտելը տարուայ ամբողջ ընթացքում հողիւ թէ պատահի մի քանի անգամ:

Կղզու տեսարանը պակաս չէ դրսում եղած ագարակի տեսարանից, զանազան տեսակ մրգաւէտ ծառերը բազմաթիւ նշենինները աւելացնում են նորա, շուրն ու շուար, որոց ստուերներում, շատ անգամ պատահել է տեսնել, աղօթող միայնակեցիների, աշագուրկ մոնթերին լռիկ ու մնջիկ մըմնջալ իրանց սաղմոսն:

Գեռ (95 թ.) կոտորածից առաջ ունէին ժառանգ. դպրոց. թեմի մանուկներից հազիւ մի քանի մոնթ-տիրացու պատրաստելու. անտակդ և անպայման զրութեան. Ջանազան ժամանակներում թէև փորձերը շատ են եղել հանելու դոցա այդ խաւար մթնոլորդից, բայց ապարդիւն է եղել բոլոր աշխատութիւնք. նոքա զեռ նոյն են:

1848 ին քուրդ ցեղապետ յայտնի ապստամբ Բէդրխան բէկի և նորա ստորագաս խան-Մահմուդի ձեռքով Գընունեանց զաւառում եղած արշաւաքին կողոպտուել են թէ Կտուց թէ Լիմ անապատների վանքեր, տեսնողները վկայում են այդ:

Այս անցեալ 1896 ի հանրային զէպքին էլ վանքի ագարակը ոչ պակաս թշուառութիւն կրեց իւր մօտիկ հարեան Չէվըցի և Մալակասըմցի քրդերից և թուրքերից:

Կտուց անապատի Ս. Կարապետ Վանուց ուխտը կատարվում է Վարդավառին. ուր հաւարվում է ստուար բազմութիւն. բայց Եւայի աղջկերանց իսպառ արգելուած է մտնել կղզին, չ'խանգարելու ճգնաւորների խաղանքը:

28. Ալիւր գիւղի Ս. Ասուածածիւն վանք

Կտուց անապատի ագարակից զէպ հիւսիս-արևելք՝ հազիւ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ գտնվում է Ալիւր բազմահայ գիւղը, որոյ բացի գիւղական եկեղեցուց կայ նաև մի փոքրիկ վանք. յանուն Ս. Աստուածածնի ընդ

իրաւասութեամբ Կոուց անապատի, բայց ամեն կողմից անշուք և անապաման դրութեան:

Այդ փոքրիկ վանքը թէև ունի իւր որոշ սեպհական կալուածները և նոյնչափ գիւղատեսական պարագաներ, բայց առի չ'գոյէ մշտական Վանահօր և օրինաւոր տնտեսութիւն, այդ բոլոր հողերից ու հանգից օգտվում են ուրիշները:

Գնունեաց գաւառում Ալիւր գիւղը անուանի է իւր ընտիր այգիներով ու պարտէզներով, արիւնի պէս կարմիր և թուռնդ գինիովն, ևս առաւել իւր միջում գտնուած պարտիզպաներով որոնք Կ. Պօլսոյ մէջ մեծ համբաւ ունին իրանց այդ ճիւղի միսնադիտութեամբ. հայ, յոյն և թուրք երեւելիների այգիների, պարտէզների մշակութիւնը ընդհանրապէս յանձնվում է սոցա և Բուլղար պարտէզպաններին որոնք այդ պատճառով էլ տարիներով ծըննդավայրի երես չեն տեսնայ. և չորս հարիւր տանից բաղկացած այդ գիւղը միշտ գատարկ է տղա-մարդկանցից: 1882 թուականից սկսեալ գիւղումը, որպէս Գնունեաց գաւառի կենդրոնում, հաստատուել էր «Միացեալ» ընկերութեան առաջնակարգ նախակրթարան, բայց վերջ աննպաստ հանգամանքների տակ ստիպուեցան փակել դպրոցն: 1896 ից մի քանի ամիս առաջ Ալիւր գիւղը չ'վրիպեցաւ իւր դրացիների թուրք քուրտ խմբակների աւարառումից, նոքա էլ իրանց բաժինը աուժեցին:

Ալիւր գիւղի շուրջն են հետեւեալ բազմահայ գիւղերը. Խավենց, Խժիժկ, Քօշանի, Մարմեա՝ ուր կան բրուտի քանի մի գործարաններ. Ամիկ բերդաւան, որոնք ամենն էլ ունին ընդարձակ որթատունկ այգիները:

29. Էջմիածնայ վանք

Կոուց և Լիւմ անապատների ճանապարհի կիսում,

ծովի արևելեան ափում դտնվում է այդ փոքրիկ վանք, յանուն Ս. Էջմիածնի, որն ըստ աւանդութեան բնակավայր է եղել ճգնող անապատականների, որոց վրայ և իջել է երկնային լոյս և ունեցել է իւր նշանատեղին: Փոքրիկն Էջմիածին վանքը իւր ամենայն կայք ու կալուածովն պատկանում է Լիւմ անապատի վանուց և նորայ հաստատուն ազարակն է գիւղատնտեսական ամեն պարագայիւքն կարող ու սարքովն:

1875—78-ից սկսեալ այս ազարակում տնկուել են բազմաթիւ թթենիք, շինուել են շերամապահութեան համար յատուկ սրահներ և վերնայարկի սենեակները որոշ որոշ բաժանմունքներով և պարապում են իսկ շերամապահութեամբ. բայց շատ հին և աննպաստ եղանակաւ, որոյ տուած արդիւնքը երբէք չէ պատասխանել ծախսին, պատահել է որ շատ տարիներ էլ, թթենիք մնացել են անմշակ և անխնամ. գուցէ և այժմ իսկ, որովհետև անապատներում ապրողների ճաշակը զեռ չէ նրբացել: Ս. Էջմիածնի կառավարութիւնը յանձնվում է մի վանահայր վարդապետի, որն նշանակվում է անապատի վարչութիւնից:

Տօնակատարութիւնը կատարվում է ամեն նաւակտեաց տօներին:

30. Էրէրնայ Ս. Սահակ

Անցնելով Էջմիածնից, կտրելով ծովի արևելեան եզերագիծն՝ մէկ ժամ ճանապարհորդելով հասնում ենք Էրէրին ծովահայեաց բազմահայ գիւղն: Սորա հարաւային կողմում բարձրացած լեռնադաշտի մի վրայ գտնվում են ցրիւ ընկած մի քանի աւերակ խցիկներ, նոցա միջում աւերակ տաճարն և դա է Էրէրնայ Ս. Սահակայ վանք կամ ուխտատեղին: Ներկայումս այդ հին աւուրց աւերակներից

մնացած զարգն ու զարգարանք՝ միայն մի փոքրիկ մատուռն է, որոյ շուրջ պատում է տօնասէր հայ զիւղացիին և անում է ուխտն: Տեսարանը յայժմ գեղեցիկ է էրէրնայ սարին և Ս. Սահակի սրբավայրին. չորս կողմից զիտելիս Վանայ գլխաւոր գաւառները, կապուտակ ծովը մեծամասնութեամբ իւր վրայ ձեւող նաւերովը պատկերանում է առաջնդ. Գնամնեաց երկրի ամբողջ գեղաստանք իրանց սահմաններով, և դոցա բոլորից յետոյ, սարին ստորոտում էրէրնայ մրգաստանք և որթատունկ այգիները որոնք հրապուրիչ են իրանց միշտ թարմութեամբ:

Ս. Սահակը Գնամնեաց երկրի ամենամեծ սուրբն է և հրաշալին մանաւանդ Ժէլպացաւ ունեցողներին որոց լուսատու բժիշկն է: Վարդավառի կիւրակէին սուրբին յատուկ տօն է կատարվում, գաւառի զանազան կողմերից հաւարվում են այդ տեղ բազմաթիւ ուխտաւորք, երկու սեւից էլ, մեծ մասը երիտասարդներ, և ՚ի պատիւ սուրբին այդ օր. Մատուռին մէջ կատարվում է Ս. պատարագ, յետ որոյ, ուխտաւորք զիմում են էրէրնայ այգիներ, ըստ սովորականին կատարում են իրանց պարերգ:

էրէրէն զիւղը իւր այդ մրգառատ այգիներովն, խաղողովն ու դեղձով, խիստ գրաւիչ է, և այդ պատճառով իսկ՝ շատ անգամ ենթարկվում է թուրք պաշտօնեաների կամայականութեանց և անպայման ծախսերի: Զէվըցի քրդերը 1896-ի հանրային կոտորածին՝ հասան իրանց ցանկութեան, աւարելով այդ հարուստ գիւղին:

31, Լիմանապաս—Ս. Գէւրգայ վանք

Լիմ-Անապատ կամ կղզին՝ Բզնունեաց ծովի կղզեաց մէջ ամենամեծ և բնգարձակ կղզին է. գտնվում է հիւսիսարևելեան կողմն, դէպ Արջէշ գաւառ տարածուած ծովախորշում. եղերքից մօտ մէկ վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Կղզում չ'կան բարձրացած լեռներ և բլուրները—նորա ամենամեծ մասը հարթ տարածութիւն է. ուր կան մշակելի վարելահողեր—արօտատեղերք, փոքր և մեծ այգիներ, բազմաթիւ նշենիք, որոնք բուսել են քարքարոտ տեղերում. պարտէզները որոնցից բացի զանազան բանջարեղէններից ստացվում է նաև շատ առատութեամբ սելսու ձմերուկ:

Այդ կղզու աւելի հարթ մի տարածութեան վրայ, արևելեան ծայրումն, կառուցուել է հոյակապ եկեղեցին է իւր փառաւոր տաճարովն կաթողիկէով յանուն Սրբոյն Գէորգայ: Լիմ անապատումն ևս կ'տեսնենք այն ամեն անձկութիւն և չարքաշ կեանքը որն տեսանք Կտուց անապատում. նմանօրինակ եկեղեցւոյ շուրջն, նեղիկ ու մութ անցքեր. երկու կողմից խառն ի խուռն շինուած խցիկներ, միաբան ճգնազգեացների համար. դրութիւն, առօրեայ կեանքը նոյն է գուցէ և սորա աւելի խստակրօն. որովհետև քաղաքից բաւական հեռու են մօտաւորապէս ութ ժամ կարելի է հասնել Լիմ անապատ: Օրական եօթն անգամ ժամերգութիւն, ծոմ ու պահս, գիշերային ժամերգութիւնից յետոյ, եկեցցէ, ապա սաղմոսերգութիւն, ապա, ապա և այլն ըստ կարգին մինչ առաւօտեան ազօթք, ահա իղէալ, և խոհերք:

Ճգնարան—խցիկներից երկու քարնկէց հեռաւորութեամբ կայ մի այլխցիկ, հեռու և միայնացած միաբանութիւնից, դա ճգնարան է զարուս սկզբներին յայանի Գէորդ ճգնաւորի: Ճգնարան, ազօթարան, բնակարան վերջապէս նորա տուն ու տեղ բոլորը դա է եղել, որոյ ընտիր վարուց և մաքրակեցութեան մասին կան բարոյական պատմութիւնները շատ: Սրանից մօտ քսան տարի յառաջ. Լիմ անապատի վանքը իւր բարուք տնտեսական և բարոյական կառավարութեամբ աւելի մեծ հոշակ ունէր շնորհիւ իւր բազմաշխատ վանահօր՝ Թօփուզեանց

Յակոբ եպիսկոպոսի, որն և իւր ժամանակին աստուածաբան քարոզչի համբաւ է ունեցել, և նորա մի շատ տաղաշափական դրուածները տպուել են «Արժուի» Վասպուրականի թերթերում: Թօփուպեանի մահից յետոյ վանքի կառավարութիւնը կազմալուծուեցաւ, աւելի թշուառ դրութեան կ'հասնէր, եթէ ազգ. պատրիարքարանի լիազօր կարգադրութեամբ հանդուցեալ Պօղոս եպիսկոպոսը չ'հաստատուէր վանահայր և միասին վանայ փոխ—առաջնորդութեան պաշտօնի:

Պօղոս եպիսկոպոսը ինչպէս հեղինակաւոր մարդ, վերականգնեց Լիմանապատի անկեալ դրութիւնն, ընդարձակեց նորա ազարակն նոր նոր շէնքերով, որոյ մէջ է ժառանգ, դպրոց, ննջարան և վերնայարկումն առաջնորդարան, հիւրասենեակները իրանց կարգ ու սարքով: Բացի այդ՝ նա ետ կորզից վանքապատկան մի մաս վարելահողերը որոնցից օգտուում էին այս և այն անձինք:

Գնունեաց գաւառում եղած մօտաւորապէս քառասուն հայարնակ գիւղերը մեծ մասը պատկանում են Կրտուցը և Լիմ անապատների թեմին. և այդ թեմականքը շատ խիստ կրօնական կապերով կապուած են այդ սրբութիւններին հետ, Լիառատ պտղիով և այլ նուերատուութեամբ ընդ միշտ կաաարել են իրանց հոգեկան պարտք, բայց ցանկալի էր որ ձգնազգեաց հայր սուրբերն էլ կատարէին իրանց պարտաւորութիւն, առաջ և եթ մտածէին գիւղացի մանկանց կրթութեան հոգան. այդ ինչպէս ամեն տեղ՝ նոյնպէս և Վանում շատ սակաւ բացառութիւն է լինում...:

32. Չանկայ Ս. Աստուածածին—Տիրամէր
(Ըստ թուրքաց՝ Միրաք)

Չանիկ հայաբնակ գիւղը ըստ կառավարչական շրջանի, կենարոնատեղի է ստորին Թիմար (Գնունեանց)

գաւառի, ուր նստում է Միւղիը (հսկող պոշտօնեայ-պրիստաւ). նորանից մի ժամ հեռաւորութեան՝ գաւառի վերին՝ հիւսիսային ծայրումն է Տիրամօր գիւղ, Միրաք. գիւղի վերի կողմն հոյակապ եկեղեցին ու սպիտակաւուն փառաւոր գմբէթն յանուն Ս. Աստուածածնի:

Ըստ աւանդութեան՝ սրբավայրի ներկայ տեղը եղել կռատուն պատմական Զիրաք, Զիրաք և Միրաք աստուածների, զորս խորտակելով Մեծին ներսէսի՝ տեղումն հաստատել է ուրանոց կամ Վանք գաւառի ազգաբնակչութեան համար: Եւ արդարև մինչ ց'ներկայ ժամանակս այդտեղ հաւաքվում են Հայաստանի և Պարսկաստանի ամեն կողմերից տեսակ տեսակ վէրք ունեցող ուրբեր, բոլորաներ, ախտաժէտներ, որոնք ամիսներով, տարիներով գեղերվումին Տիրամօր գուռ և ոմանք որպէս խոստիկներ. ձրիաբար ծառայում են Տիրամօր գիւղացւոց տներում, այն յուսով և հաւատով որպէս իրան Տիրամօր ծառայելու նպատակաւ դէթ բժշկվելու վիրալի մարմնոյն:

Տիրամօր վանքը հին ժամանակաւ ունեցել է իւր անկախ վարչութիւնն, զորա հետ և գիւղտանտեսական կառավարութիւն, ընդարձակ վարելահողեր՝ բայց երբ մի քանի ընտանիք եկել տեղաւորուել են իւր շուրջն և հետզհետէ բազմանալով և հաստատուելով ոտնձգութիւն են արել, տիրացել են վանքի բոլոր հողային կայուածներին և այժմ մօտաւորապէս հարիւր յիսուն տուն ընտանիք ապրում են Տիրամօր թէ հողերի և թէ նորա գերեզմանի շնորհիւ: Բացի այդ հանգիստ իւրացումից, այդ ձրիակեր խաշագողները չ'բաւականացած իրանց բոլոր վար ու ցանքով, չ'բաւականացած այն արտաքոյ կարգի եկամուտներով, իւրաքանչիւր տանից մի մարդ շրջագայում է ամեն կողմ յանուն Տերամօր մարդու, ողորմութիւն հայցելու, խոստիկներ հաւաքելու. միամիտներ է խաբելու:

Պատահել է որ դոքա շատ անգամ ամենայն խայտա-
ուակութեամբ վունդուել են տներից և խստիւ արգելում-
ների պատահել, բայց դարձեալ այդ տեսակ մի անբարոյ-
ական խաշաղողութիւն շարունակվում է դոցա մէջ:

Տիրամօր տօնի նշանաւոր օրն է վերափոխման կիւ-
րակէն, ուր մի շաբաթ առաջ իւր շուրջն հաւաքվում է
8—10 հազարի մօտ երկսեռ ուխտաւորք, ձիաւոր թէ
հետեակ, դոցա թւումն է նաև բազմաթիւ քրդերի, թուր-
քերի և ասորիների ողջ թէ վիրաւոր բազմութիւնը իրանց
հետ բերելով ոսկիից արծաթից գարդեր և մատաղացու
գառներ նուիրելով յանուն Տիրամօր, որպէս զի նորա
մարդիկ ուտեն կշտանան, խաթուն Տիրամօրից խնդրեն
իրանց ախաթէաների *ցաւին շօնին բժշկութիւն տալու*:
Այս համայնական տօնին, որքան երգ ու պար. որքան
ուրախութիւններ և իրարանցումներ լինում է դուրս ու
ներս, վրանների տակ կամ պարտեզներում կիտուած
բազմութեան մէջ, այնքան աւելի արգահատելի է միւս
կողմն. եկեղեցւոյ դռան երկու կողմովն իրարու վրայ
թափթփած թշուառ ուրերի, վերաւորեալների ախաթ-
թէաների տեսարանն, յոյժ գգուելի և անախորժ տալ-
ւորութիւն է թողնում անցորդաց վրայ: Գոքա բոլոր,
որպէս Տիրամօր-եարաւորները, մուրացիկների նման. մի
ձեռքով բռնած իրանց վէրքն. միւսովն՝ մեկնած դէպ
անցւոր ուխտաւորն ողորմութիւն են խնդրում՝ առածն
խկոյն գցում են դարձեալ Տիրամօր դանձանակ. տիրա-
մօր մարդոց աչքն լոյս անելու:

1881—82 թ. հանդուցեալ Պօղոս եպիսկոպոսը մեծ
աշխատութեամբ հազիւ կարողացաւ Տիրամօր եկամտի
հասոյթից մի մասը հանել անդական ուսումնարանին և
մի շարունակութիւն ունեցաւ, ցանկալի էր որ տեղա-
կանութիւն էլ ունենար-գէթ սպազայ սերունդը շնորհիւ

Տիրամօր՝ տիրանար ուսման և քաղաքակրթութեան պայ-
մաններին, թողնէր պապերի արհեստն:

1896 ի անցքերին. Միրաք գիւղում թէև սպանու-
թիւնները այնքան տեղի չունեցան. բայց որպէս իւրախ
պատառ, պաշտպանութեան անուան տակ Ձէվրցի քրդերը
և ցեղապետ Ջէնվէր բէկը խիստ օգտուեցան նոցա գեղին
սակիներին այցելութիւն տալուց:

33. Տէր Յուսական որդւոյ վանք Բերկի գաւառում

Գնունեաց գաւառի հիւսիսային ծայրումն են Բերկրի
գաւառի մի մաս հայաբնակ շէն գիւղերը, որպիսիքն են *)
Գործոթ մեծ աւան. Պատիկ գիւղ և Բերկրի աւանը ուր
նստում է գաւառապետ իշխելով նաև Աբաղու (հին Աբե-
ղեանք) դաշտի գաւառակին: Բերկրի աւանի արևմտեան
կողմ, գետի աջափին շուրջ պատած ծաղկանց լեռան
արեւելեան միոյն լանջով թէք ընկած առապարովն կա-
կառուցվել է Տէր Յուսական որդւոյ Ստեփաննոսի վանք,
սրբատաշ քարերից բարձրացրած երկնաբէրձ գմբէթն,
տաճարն ու եկեղեցին, որոյ մէջն է և սրբոյն գերեզմանը
մարմարեայ կափարիչով: Գա բերկրի գաւառում եղած մի-
ակ և նշանաւոր վանքն է. բաւականին հնութեան ապա-
ցոյցներով. նայելով իւր հաստահիմն որմերին և մի մաս
արձանագրութեանց և շրջակայքի հին գերեզմաններին:
Ով որ կարդացել է Տէր Յուսական որդւոյ պատմութիւնը
նրա առաքինի վարքադրութիւնն, լրիւ գողափար կ'կազ-

*) Գործոթ աւանին մօտիկ սահմանում 1877-ի պատերազմից
առաջ բնիկ վանեցի Աւաւեղեան Նազարէթի յատուկ խուզարկու-
թեամբ բացուեց նաւթային խկական խոր. դուրս եկած արգիւնքը
խիստ բաւարար էր՝ բայց ընդհակառակն կաւ, հրամանաւ շահագոր-
ծելն արգելուեցաւ:

մէ այդ ճշմարիտ քրիստոնէի, և ապա քահանայի ցոյց տուած առաքինի գործքերի մասին:

Տէր Յուսկան որդւոյ վանքը նոյնքան նշանակութիւն ունի յաշս ուխտաւորաց որքան Տիրամօրն: Խաթուն Տիրամօր ուխտադիր այցելուն, անտարակոյս շտապում է և այս տեղ գալ, իւր փափագն լրացնել, համբուրել Ստեփաննոս ճգնաւորի գերեզանն ու դառնալ: Մի տասնեակ և աւելի հաստարմատ ընկուզենիք և այլ պտղատու և անպտուղ ծառերը պատել են վանքը չորս կողմից, այնպէս որ՝ չ'մօտենան նորա ստորեւի ազարակն՝ ոչինչ չէ տեսնվում բացի բարձրադիր գմբեթիցն: Ունի իւր սեպհական ազարակն ընդիք հանդերով և արգաւանդ հողերով, որոնք ընդամեն միասին տարածվում են *) գետի ուղղութեամբ դէպ հիւսիս տարածուած Բերկրու կիրճի տարածութեան մէջ:

Բերկրու կիրճը գրէ թէ 3—4 ժամի ճանապարհ է կարում մինչ դէպ հիւսիս արևմուտք և հիւսիս արևելք տարածուած Աբաղու (Արեղեանք) դաշտ, մօտիկ պարսկաստանի Սալամաստ, Խոյ և Աւաջուք սահմանների: Այդ լայնածաւալ դաշտում գտնվում են ութսունի մօտ քրդաբնակ գիւղեր և երկու հայաբնակ ազարակները անհաշիւ սահմաններով: Բայց գեռ մի դար յառաջ բնակվում են եղել այդ տեղ չորս հարիւրի մօտ գիւղ թէ արևորդի (Եէզիզի) և թէ ասորի բնիկ ժողովուրդ: Ամեն անբնակ վայրերը լիքն են աւերակ գիւղերով և եկեղեցիներով, տարածուած գերեզամատներով որոց խաչ—արձան քարերը շարունակաբար տարվում են այլ և այլ շինութիւնների համար:

*) Այդ գետը կոչվում է Բէնդի-Մահի (թումր ձկանց) որն սկիզբն է առնում Աբաղու դաշտից և թափվում է վանայ ծով: Գետից դուրս եկած տառեխը անուանի է իւր տեսակին մէջ, որից շատ քանակութեամբ կարուաններով արտահանվում է Պարսկաստան և այլ տեղեր:

Իւր բնիկ ժողովուրդը տարագրուել է մեծ մասը Արարատեան նահանգ, քրդերի հետ երկար ժամանակ կռուելուց ու կոտորելուց յետոյ: 1877-ի ռուս—թուրք, պատերազմին Տիր Ղուկասովի գօրաբանակից մի մասը իշխան—Ջօրավար Ամիրխանովարու առաջնորդութեամբ քրդերին քշելով հասան մինչ յիշեալ կիրճն:

1896-ի կոտորածին՝ Տէր Յուսկան վանքը և Բեկրու գաւառի հայ գիւղերը շնորհիւ ցեղապետ կօփ մականուանեալ Մեհմէդ բէգի՝ բաւականին պահպանուեցան և, այս իրողութիւնը բացառութիւն պէտք է կազմել. գուցէ Մահմէդ բէկը լինելով միևնոյն տարին Բերկրու գաւառին գաւառապետ և սահմանակից բնակվող աշիրաթի պետ, աւելի հեռանկատ է եղել քան իւր միւս ցեղակիցներ:

24. Արջակու Ս. Ասուածածին վանք

Վերին Թիմար—Գնունեաց—գաւառի ուղիղ արևելեան սահմանում, դէպ պարսկաստան տանող մեծ պողոտայի վրայ ընկնում է Արջակ հայաբնակ գիւղ. Վան քաղաքից 6—7 ժամ հեռաւորութեամբ: Գիւղի հարաւային կողմով բարձրացած տափաստանի մի լանջովն է և համանուն Արջակու Վանքը Ս. Աստուածածին անունով որնև պատկանում է Վարազայ թեմին: Վանքն ինչպէս գիւղը մի գեղեցիկ բացառութիւն են կազմում իրանց շրջանում, երկուքն ևս պատկանելով մի թեմի—Վարազայ, որտեղից և նշանակվում է վանահայր—քարոզիչ, շատ մօտիկ են բազաքակրթութեան պայմաններին: Վերջին տարիներում Արջակ գիւղը մի մեծ աւանի նշանակութիւն ունեցաւ թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս: Ճնորհիւ վարազայ վանուց և վերջին վանահայր Գանիէլ վարդապետի ուսումնարանն էլ, երիտասարդութիւն էլ բարւոյուեցան. նոյն յառաջգիմութիւն արին և գիւղատնտեսութեան մէջ:

Որպէս արևելեան վերին Թիմարի կենդրոն, Արշա-
կում նստում է փոխ—գաւառապետ. ձիաւոր զօրքերի
պահապան մի խումբ, և այլ հսկող պաշտօնեայք, որոնք
հսկում են պարսկաստան երթևեկող կարաւանների վրայ:

Արջակու վանքը կառուցված լինելով բարձրագիր
տափաստանի առապարով, իւր առաջնից ունի անար-
գելի գեղեցիկ և ընդարձակ տեսարան: Արջակու լայնա-
ծաւալ հովիտն իւր միջով անց կացած վտակներ, բազ-
մաթիւ գիւղեր և այն փոքրիկ լիճն իւր շրջապատի ը-
լոր մարգագետիններով, և հիւսիս—արևելքից մինչ հա-
րաւ արևելք տարածուած թուրք—պարսկական սահմա-
նադիւսի լեռնաշղթաները մի խիստ հրապուրիչ բնակատեղի
են ներկայացնում, մանաւանդ ընտիր ազարակներովն:

Այդ ազարակներում գործում են նաև ոմանք Վանեցի
գիւղատնտեսներ, բայց միայնցանելով զանազան հացա-
բոյսեր և բանջարեղէններ, ուրիշ ոչինչ: Այս հովտումն է
նաև Խաղակոնիս բազմահայ գիւղը որն և պակաս առա-
ւելութիւն չունէր Արջակից. սակայն ընկճուած էր ծանր
պարտուց տակ: Սկսեալ 1880—82 թուականից՝ հանգու-
ցեալ Մկրտիչ Սանասարեանի բարերարութեամբ «Միա-
ցեալ» ընկերութեան ձեռքով բացուել է այս գիւղում նա-
խակրթարան դպրոց և զգալի արդիւնք է ցոյց տուել
այդ միջավայրի կարօտ ժողովրդեան:

*) Արջակու Ս. Աստուածածնի տօնակատարութիւն
ևս լինում է Վերափոխման տօնի օր. այստեղ ևս հաւաք-
վում է ուխտաւորաց խիտ բազմութիւն:

*) Արջակի հաւանական է Արջակ լինելու, ժողովուրդը չբիւի տեղ ջը
գործածելով:

35. Պախէգկայ Թուխ-Մանուկ *)

Արջակ գիւղից դէպ քաղաք բերող ձանապարհի աջ
թևին վրայ է ընկնում Պախէգկայ Թուխ-Մանուկ անու-
նով մի փոքրիկ մատուռ, մօտիկ Պախէգիկ (գուցէ պար-
տէզիկ) հայաբնակ գիւղի: Մատուռը չունի ոչ նշանաւոր
ծածք և ոչ շրջակայքում աւերակների նշանները միայն
գօրաւոր է նրանով որ՝ հուշակ ունի որդեսէր կանանց մէջ
և որոց մանուկներին՝ թէ պատահի բերանացաւ, կամ
վէրը կամ գալար, իսկոյն ուխտում են և դիմում Թուխ-
Մանուկին, մի քիչ նորա հիւքի հողից բերան գցելով և
եօթն անգամ շուրջն պտտելով, Աստուածով զտնում է
բժշկութիւն: Թուխ-Մանուկայ ուխտաւորը պարբերա-
բար գնում են ամեն կիւրակէ օրերում:

36. Աւերակայ Ծաղիկ աւեսարան

Վանայ այգեստանեայց հիւսիս—արևելեան կողմ մէկ
ժամ հեռաւորութեան վրայ է Աւերակ բազմահայ գիւղ-
որոյ եկեղեցում խիստ զգուշութեամբ պահվում է Ծաղիկ-
աւետարան: Արդար և համանման այդ անուան բոլորո-
վիմբ ծաղկենկարներով զարգարուած է նորա բոլոր լու-
սանցքներ. գրուած նուրբ գրչագրերով և մաքուր մագա-
ղաթի վրայ: Ծաղիկ աւետարանի ուխտաւորք բազմաթիւ
են թէ գաւառացի և թէ քաղաքացի հայերից. ամեն կիւ-
րակէ և տօն օրերին նա բացվում է մի քանի զառների
և հաւերի մատաղազոհութեամբ, զորա հետ մէկ տեղ և
շատ նուէրաբերութեամբ խունկից, մումից և մետաքսեայ
թաշկինակներից:

*) Թուխ-մանուկ կոչվում են այն մատուռները որոնք ընդհան-
րապէս չենուել են աւերակ եկեղեցիների կամ տաճարների տեղերում,
որոց և ժողովուրդը ապրի է իւր յարգանքն:

Աւերակցիք որքան որ ճնշուած էին վաշխառուների ծանր տոկոսիքի տակ և պարտուց ներքև, վերջին տարիներում իրանց հաւաքական ուժովն առանց գրոսի օգնութեան դիմելու՝ փառաւորապէս շինեցին այն հոյակապ եկեղեցին և փոքրիկ նախակրթարան զպրոց, ուր սովորում էին մօտաւորապէս ութսունի շափ աշակերտներ: սակայն 1896-ի հանրային խժոճութեանց ժամանակ, Աւերակ գիւղը որպէս անուանի տեղ, աւելի թշուառ դրութեան հասաւ: Աւերակ գիւղը իսկապէս աւերակաց կոյտ դարձուցին:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՔԱՋՔԵՐՈՒՆԵԱԿ ԳԱՒԵՌՈՒՄ —
ԱՐՃԷՉ—ԵՂԱԾ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Նահանգի հիւսիսակողմն թիմար—հին Գնունեաց—գաւառից անցնելով, Բէնդի Մահիի (թումբ ձկանց) կամրջից՝ մտնում ենք Քաջքերունեաց—Արճէչ—գաւառ: Կապուտակ ծովը ընտ գծում է այդ քաջաց երկրի հարաւային հարաւարեկեան մինչ հիւսիս-արեւմտեան ամբողջ կողմերն, որոնք ամեն էլ իրանց պիւղերովն տափաստաններով գեղածիծաղ, ծովածիծաղ դէմքով, վայելուչ դիրք ու տարածութիւնով շքեղացնում են բնութեան տեսարանն:

Թէև շրջակայութեանս տեղերն ու վայրերում, ինչպէս և ուրիշ գաւառներում. բազմաթիւ էին անդիք աւերակ եկեղեցիների, վանք ու մատուռների, բայց դոցանից և ոչ ամենքն նշանակութիւն ունի ժողովրդի աչքում, որպէս օովորական ուխտատեղիք. այլ միայն նոքա՝ որոնք ներկայումս սովորակտն սրբատեղիք են և ունին հանրային նշանակութիւն իրանց հաստատութեամբ:

37. Ականից Ս. Գէորգ

Ականց աւանը խառն թուրք, քուրդ և հայ բնակիչ-

ներով ներկայումս Քաջքերունեաց-Արճէչ-գաւառի գլխաւոր կենտրոնավայրն է, և Վանայ կուսակալութեան առաջնակարգ գաւառն: Ականց աւանի երկրորդ եկեղեցում կայ գերեզման յանուն Սրբոյն Գէորգայ, նոյնպէս և մասունք. մասունքին համար տարակոյս չունինք որ լինի սուրբ Զօրավարի մասունքներից, սակայն գերեզմանը թէ որ Գէորգին է, գուցէ մեզ յայտնի չէ: Ինչ և իցէ Ականից սուրբ Գէորգը, որպէս հրաշալի սուրբ, ոչ միայն իւր գաւառի մէջ, այլ և հարեան գաւառներում մեծ նշանակութիւն ունի, առաւելապէս այնպիսեաց՝ որոց վրայ կան ականից Ս. Գէորգայ յատկացած վէրքն-ականից եարէնը:—

Պառաների, այդ ազօթոզ մամիկների հետազօտութեամբ և ճանաչելովն. Ականից եարէնը որոշվում է միւս սրբերի, օրինակ Տիրամօր, Պախէզկայ և այլ վէրքերից, ինչպէս հմուտ բժիշկ որոշում է վէրքերի տեսակները:

Մեր աշխարհի մի գասակարգի սրբերը, բոտ հաւտտոյ և կարծեաց միամիտների ունին իրանց պատկանեալ վէրքն, ինչպէս հմուտ բժիշկ իւր մասնագիտութիւնը. թէ առողջանան էլ՝ մնացեալ սպինը էլի կրում է իւր անունը: Ականից Ս. Գէորգայ տօնակատարութիւնը տարուայ ընթացքում երկու անգամ կատարվում է. յունաց և հայոց Ս. Գէորգայ տօներին և հոծ բացմութեամբ: Գոյացած արդիւնքը, միայն վերջի տարիներում, հազիւ թէ մի մասը կարողացան յատկացնել տեղական ծխուսումնարանին:

Քաջքերունեաց գաւառի նշանաւոր և պատմական քաղաքն Արճէչը, վաղուց արդէն խորտակուած լինելով, դարուս սկզբներին՝ գլխաւորապէս պարսիկներից. բոտ ոմանց ատելուն, Հասան-խանից, ի վերջոյ ամբողջապէս ծովակուլ է եղել և դեռ քաղաքի բարձրաւանդակ տեղերը ինչպէս և թուրքաց Մինարէթը ծովում երևում են: Հին Արճէչ քաղաքի բնակիչները տեղափոխուել են մեծ մա-

սամբ ներկայ Ականց աւանը, ուր նստում է առաջին կարգի գաւառապետ, կառավարչական ամեն մասի ստորաբաժանմունքներով: Վերջին մի տասնեակ տարուայ ընթացքում այդ աւանը հասաւ իւր խիստ վայելուչ և ճոխ վիճակին, զգալի փոփոխութիւն կրեց ամենայն կողմից, լիք լիք ապրանքով վաճառատներ, կրպակներ. հասարակաց շէնքեր և մրգաւէտ որթատունկ այգիները կատարելապէս՝ քանի մի առաւելութեամբ, երկրորդական քաղաքի կերպարանք տուին, առաւելապէս այնու՝ որ լինելով բանուկ ճանապարհ դէպ Կարին և Պոնտոս, օրից օր յառաջգիմութեան մէջ էր մտնում:

Աւանում ապրող բնիկ քուրդ և թուրք տարբ անընդունակ լինելով գործելու, ասպարէզ բուրբ մնացել էր Վանեցի, Բաղէշցի հայ վաճառականներին և արհեստաւորներին և նորա կերպարանափոխեցին Ականց:

Ըստ երևոյթին՝ այնպէս ենք հասկանում որ՝ աշխատասէր հայերի այդ շէնարարութիւնն. նիւթական և բարոյական յառաջգիմութիւնը շարժել էր շրջապատող տարրի շար նախանձը որոնք անհամբեր սպասում էին 1896 ի պատեհառիթ պարագաներին...

Քաջբերունեաց երկրի բազմաթիւ հայ գիւղերը աւերակաց կոյտ են մնացել և ոմանց մէջ՝ որպէս արգաւանդ և բերրի հողերի՝ եկել բուն են դրել քրտերը. իւր բնիկ ժողովուրդը տակաւին ցրիւ, վտարանդուած թափառում է դէս ու դէն.

Ականից հիւսիսակողմն է, հազիւ կէս ժամ հեռաւորութեամբ, լեռնադաշտի մի վրայ և գառնվայրումն Իրիշատ, հին Ջարիշա քաղաքի տեղ, որոյ կիսաքանդ և աւերեալ շինքերի, վաճառանոցների աւերակները միայն երևում են. իսկ նորա ստորին հարթավայրումն է վերին և ներքին Իրիշատ գիւղերը:

38. Արժուաբեր վանք

Ականց աւանի հիւսիս-արեւելեան կողմ, Ծաղկանց լեռան հարաւային աջթևին տակ հովանաւորուած կառուցուել է ամենահնագոյնն Արժուաբեր վանք՝ յանուն Ս. Առուածածանի. Սօսկուն հայաբնակ գիւղի վերև.

Ոչ միայն Քաջաբերունեանց գաւառի. կարելի է ասել՝ որ ամբողջ Վասպուրականի նահանգում գտնուած նշանաւոր վանքերի մէջ զարմանալի ճարտարագործութեամբ, հին գեղարուեստական ճաշակով, տասն հինգ դար յառաջ հոյակապ հաստատութեամբ իւր գոյութիւնն սկսուել է Քաջաց երկրին մէջ: Սորա լայնածաւալ ու բոլորածն է գաւիթն խորին ուշադրութեան մի արժանաւոր շէնք է. առանց ինչ ևէ յենարանի-սիւնների, բարձրակատար կամարակապ կաթուղիկէնը իւր բոլոր պարունակութեամբն բարձրանում է միայն չորս անկիւնից հաստատուած որմերի վրայ. միայն ցաւալին այն է՝ կաթուղիկէի վերի ամենաբարձր մասն, կոնաձև գմբէթն, բաւական տարի յառաջ փլելով, կրկին նորոգելն անկարելի է եղել:

Արժուաբեր վանքը խորին տպաւորութիւն է թողնում այցելուին վրայ, առաջին անգամ տեսնելիս մարդս կարծում է որ ինքը մտնում է մի անառիկ դղեակի մէջ, չորս կողմից պաշարուած աշտարակներով: Նա շունի տաճար, միայն կետրոնի սեղանումն է նորա, մեծաշէն պատարագամատոյց խորանն և ներքեւումն՝ աջ ուձախ կողմից՝ նոյնպէս երկու մեծ խորաններ, երկու անյայտ գերեզմաններով:

Եկեղեցւոյ չուրջն պատում է անաղին հաստահիմն պարիսպ չորս անկիւնում շինած չորս աշտարակներով, յատակի խրամներով: Այդ շէ միայն այդ հին աւուրց Սրբավայրի եզական հաստատութիւնն. գաւթի հիմքերի տակից նոյնպէս սրբատաշ քարերից շինուած են

մի քանի ներքնատներ, ներքնաուղինները նրբանցքներով, որոնք ուղիղ յարաբերութիւն ունին դէպ վերև աշտարակներ. դոցա մի կողմումն են և երկու հոյակապ դարբասները, շտեմարանները, ցորենի հորերը բոլոր քար ու կիրեայ և սալայատակ որմերով, որոնք բոլորը վեր առած՝ ինչպէս ասացինք, կազմում են մի անմատչելի ամրոց, զուցէ տասն հինգ դար յառաջ՝ այդ մտքով էլ շինած լինին Քաջբերունցիք, երբեմն պաշտելատեղի և երբեմն պաշտպանուելու ամրոց:

Այդ բոլորին հետ մէկ տեղ Արծուարեր վանքը ունի բնդարձակ հանդ ու հանդաստան, ամենաբնտիր վարելահողերը գիւղատնտիսական ամեն պարագայիք, բայց ցաւալին այն է, որ տասնեակ տարուց առաջ է որ շունեցել մի արժանաւոր Վանահայր:

Ես յիշում եմ նորա վաղեմի՝ Վանահայր՝ հանրածանօթ Տէր Սողոմոն Պապանը Դէլի-քէշիշ Մականուանեալնը՝ մտաբերում եմ նորա այն պարթև հասակն, սպիտակ թաւ միրուքն, մէջքումն և ձիան թամբում խրած երկզոյց ատրճանակները մի կողքին լայնաբերան կարաբինան (ատրճանակի մի այլ տեսակ) և միւսումն սուրն. նստած իւր խրխնջուն սպիտակ ձիան միջքին, որն ամեն տարի, Վանայ հրապարակային ձիարշաւին մէջ (կանանչ կիւրակէին) մեծ անուն էր թողնում և ձիավարժ քրդերի մէջ,

Արծուարեր Վանքին ամենամօտիկ հարևաններ են Պալկանցի, Լրմնցի աշիրէթ քրդերը. դոցա ցեղապետները մի ժամանակ խիստ ակնածութեամբ էին վարվում վանքի բոլոր կալուածոց և Վանահայրերի հետ. բայց 96 ի տխրահոշակ դէպքերին նորա ամենքն էլ մոռացել էին վանքի աղն ու հաց. մօտակոյ հայ գիւղերի հետ կողոպտել էին և վանքի հարուստ ամենայն ինչ մալն ու տուար և ամեն սպասք:

Արծուարերին պատկանում են մօտիկ Կարած-քար և Սօսկուն հայարնակ գիւղեր. որոնք արտադրում են ցորենի և գարւոյ ամենալաւ տեսակն:

Հանգուցեալ Տէր Սողոմոնի Վանահայրութեան ժամանակը վանքը իւր ամենալաւ շրջանումն էր գիւղատնտեսական ամեն պարագայիքն:

39. Մեծոփայ վանք

Քաջբերութեանց գաւառի հիւսիսակողմն. Ծաղկանց լեռան հարաւային ձախ թեին տակ. թագնուած երկու միմեանց մօտ կիրճերում կառուցվեյ է Մեծոփայ վանքը ոչ պակաս հնութեամբ Արծուարերից, փոքրիկ բայց կոկիկ շէնքերով: Մեծոփ անունը առնուած է վանքի վերևում գտնուած փոքրիկ լճակի ու յորջորջումից, այդ լճակը ներկայումս բոլորովին ցամաքել է, միայն տեղն է երևում: Մեծոփայ վանք գտնուելով սրածայր լեռանց և նոցա ստորոտում, եղած կիրճերում շունի ոչ տարածութիւն և ոչ մի ինչ տեսարան. բայց մի քիչ հեռուն իւր շուրջն ունի բնդարձակ դաշտավայրեր, հովիտները դէպ Ծաղկանց լեռան ստորոտումն ուղիղ, դոցա հետ մէկ տեղ, ոչ խարաց արօտատեղ—մակաղատեղիք ճոխ պարագայիք:

Իւր սեպհական ազարակը—վանից տունը—բաղկանում է մօտաւորապէս քառասուն տանից բաղկացած մի գիւղ, որոյ ամբողջ հայ բնակիչք պարապում են վանքապատկան հողերով և այլ գիւղատնտեսական պարապմունքներով: Բացի այդ լայնատարած ազարակից, վանքի վաղեմի և աշխատաւոր վանահայր Գեր. Սահակ Ծ. վարդապետ Բագրևանդացու տասն տարուայ տօկուն աշխատութեամբն և դատավարութեամբ, ձեռք բերուեցան և ուրիշ մի քանի կտոր ընտիր վարելահողեր, արօտատեղիք, լւա-

շանց մակագատեղիք ինչպէս վանքապատկան հին սեպ-
հականութիւնը կրկին վերագարձվեց վանքին:

*) Գեր. Սահակ վարդապետ Բաղրևանդացին թէ վա-
նահայր էր Մեծոփայ վանուց և թէ առաջնորդ Քաջրե-
բունեաց—Արճէշ—գաւառի: Ազգ. պատրիարքարանը ճա-
նաչելով նորա ժողովրդական հեղինակութիւն 1892-ին
նշանակեց Վանայ փոխ—առաջնորդութեան բարձր պաշ-
տօնին, կառավարեց Վան շատ խելացի և վարվող քաղա-
քականութեամբ՝ մանաւանդ 94—95—96-ի այն տխուր և
տարտամթուականներում, որ ժամանակ ամբողջ նահան-
գը տատանվում էր աւշտրկող և սպանող խուժանի ձեռ-
քում. սուրն ու կրակ ընկել էր ամբողջ հայ ազգաբնա-
կութեան մէջ: Նա ականատես եղաւ և վերջի 1896-ի յու-
նիսի 3—11-ի սոսկալի խժոժութեանց, շրջագայեց Վա-
նայ այգեստանեայց ամեն անկիւններում կիտուած փա-
խրստական գաղթականների և վիրաւորեալների մէջ,
մխիթարեց, ոփովեց թէ նիւթապէս թէ բարոյապէս, և
ապա սնտոի պատճառներով՝ նահանգապէտ նաղիւմ փա-
շայի հետ կանչուեցաւ Կ. Պօլիս նոյն կոտորածի շարու-
նակութեան մէջ և պանդխտեցաւ ամբողջ շորս տարի. 'ի
վերջոյ ուրախալին և մխիթարականն այն եղաւ որ Տէր-
ներսէս եպիսկոպոս Արսլանեանի հրաժարումից յետոյ,
անցեալ 1901-ից առաջ ազգ. պատրիարքարան յարմար
տեսաւ, նորին գերապատութիւն նշանակել կրկին Վանայ
նահանգի փոխ—առաջնորդութեան պաշտօնին:

Թէև Մեծոփայ վանքն ևս իւր շրջակայ Յարութիւն.
Ծակ—Ժակ, գիլան և այլ հայաբնակ գիւղերով նոյն աւա-

*) Գեր. Սահակ Վ. ինչպէս յայտնի է ներկայ 1902 մայիսի
12-ին, ի վարձադրութիւն իւր բարի գործունէութեանց Ս. Էջմիած-
նում ընդունել է եպիսկոպոսութեան բարձր աստիճան, որոյ յայտնում
ենք մեր խնդակցութիւն և շնորհաւորումն:

բառութեանց և սպանութեանց ենթարկուեց, սակայն ի
վերջոյ և ներկայումս. ինչպէս լսում ենք, իւր բաղմն-
բախտ վանահայր առաջնորդի խելացի և համոզողական
միջոցներով կրկին վերանորոգուելու յոյսերը յայտնվում
է. յուսալի է իւր բարուք վիճակին հասնի:

40. Գանձակայ Կենարեբ վանք

Քաջրեբունեաց գաւառի Գանձակ գիւղի շրջակայ
այգիների վերև շրջապատուած որթատունկ այգիներով
կառուցուել է համանուն Գանձակայ Կենարեբ վանք: Կե-
նարեբ Կենարեբը—վանքը բաւականին հնութեան հետ-
քեր ունի իւր շուրջն հեռուն ու մօտիկ, ոչ միայն աւե-
րակ գիւղատեղիք այլ և աւերակ փոքր ու մեծ մատու-
ների եկեղեցիների կոյտերը դեռ անկորուստ տեսնվում
են վանքից մի քանի քարընկեց հեռաւորութեան վրայ,
բազիւ երբեմն հետաքրքիր այցելուներ ունենալու 'ի համ-
բոյր այդ տեղեր ընկած ու խոնարհված խաչաքարերին
սրբոց տապաններին:

Ինչ սքանչելի հովիտ և ընդարձակութիւն է այն,
վանքի առաջևից երեցած այն բոլոր բերրի և արգաւանդ
հողերով. ահա մի երկիր՝ որն առաւելապէս բնութեան
բնական հիւթովն է ոռոգվում, որքան մարդոց աշխատու-
թեամբ. մէկ ցանոցն անշուշտ վերցնում է քսան մէկ, հո-
ղերի մեծ մասը անջրդի գոլով մէկ տեղ: Գանձակի վան-
քը երկար ժամանակ կառավարվում էր ընդի Գանձակ
գիւղացի հին տոհմական գերդաստանի անդամոց վերա-
հսկողութեամբ. վերջին վերակացուն էր Վարդան աղա
անունով մի խելացի և ազգեցիկ մարդ, որո երկար ժա-
մանակ գաւառական կենդրոնական վարչութեան անդամ
եղաւ և կառավարութեան ամեն շրջաններում յայտնի ան-
ձնաւորութիւն էր: Վանքը 1896-ի կոտորածի օրերում

Թէև շատ կեանք փրկեց, բայց շատերին էլ գերեզման դարձաւ:

Այդ տխուր և արիւնոտ ժամանակից զրէթէ մինչ ց'ներկայս՝ Թէ Կենարեր վանք և Թէ նրա շրջակայքի հայաբնակ յայտնի գիւղերը ամայացել են իրանց բնիկներից և փոխարինել են նոցա տեղ լեռնային քրդերը:

Ամբողջ Վասպուրական նահանգում Քաջբերունեաց երկրի գլխաւորապէս սորա ղէմ (անջրդի) գիւղերի ղեր կոչուած ցորենը խիստ հոշակ ունի և թանգ է գնահատւում, որից պատրաստուած ալիւրն, համովն ու հոտովն կարող է մրցել ռուսաստանի ընտիր ալուրների հետ եթէ աւելի խնամքով պատրաստուի:

41. Առջեւենից կամ Առաջուց վանք

յանուն Ս. Ասուածածնի

Նոյն և Ծաղկանց լեռան հարաւային շղթաներից միոյն լանջի վրայ, առապարով ընկած ճանապարհի աջ կողմում կառուցվել է Առջեւենից կամ Առաջուց վանք յանուն Սուրբ Աստուածածնի: Գորա հիմնարկութեան մասին լսել ենք որ Քաջբերունեաց երկրում առաջին անգամ հիմնարկեալ վանքն է եղել և դորա ապացոյցն՝ վանքի ամենահնաշէն տաճարն, խուլ ու մթին դարբանն են, որոնք արդար և թէ իւրեանց հնաձև յատակագծովն, տարբեր շինուածքովն տարբերվում են միւս վանքերի շինուած ձևերից, և դարերի ընթացքում այդպէս կանգուն մնացած որպէս յուշարձաններ, հազիւ հազիւ սկսուել են մաշուել ու բեկորներ թողնել թէ տաճարի և թէ գաւթի որմերից:

Առջեւենից վանքն ևս Կենարերի պէս չէ ունեցել իւր նշանակովի վանահայրն: Դեռ հարիւր յիսուն տարիյա-

ռաջ յանձնուած լինելով մի քահանայական տան, որդուց-որդի յաջորդարար կառավարում են մինչև ց'ներկայս, ապրելով վանքում իրանց բոլոր ընդանիքով:

Վանքապատկան հողերն, արօտատեղիք, որոնց սահմանը ընդարձակվում է մինչ ծովին եղերք, զրէթէ բլրնում են մօտ 8—10-ն վերստաշափ քառակուսի տեղ. իսկ գիւղատնտեսական պարագայքն ոչ պակաս հարեան վանքերից. բայց այդ բոլորը մի քանի օրում ոչնչացաւ 96 ի անցքերին:

Վերջապէս Վանայ կուսակալութեան մէջ Քաջբերունեաց գաւառը առաջինն էր իւր նիւթական հարստութեամբ: Յորենի շեղչակուտեալ ամբարներով, դուար ու ոչխարաց առատ խմբերով:

42. Մեանչեղագործ վանք

(Բզնունեաց գաւառում)

Բզնունեաց-Վանայ ծովի արևմտեան ամբողջ եղերքովն ընկած են նոյն գաւառի մօտաւորապէս երեսունի շափ բազմահայ գիւղերը և, այդ ամենքի մէջ, Արծկէ հին քաղաքի այգեոտանեայց վերև մի լեռնագաշտի վրայ՝ կառուցվել է Սքանչելին Սքանչեղագործ վանք իւր ճոխ և հարուստ ազարակովն գիւղատնտեսական հարուստ պարագայիւրն:

Սքանչեղագործ վանքը Բզնունեաց-Առլջավաղ-գաւառի ամենանշանաւոր և կարելի է ասել և ներկայումս մէկ հատիկ վանքն է Բազունի հայոց նուիրական ու պաշտելի սուրբ վայրն և ուխտատեղին:

Դիրքն. օդն ու ջուր և ամեն ինչն սքանչելի, անուան համապատասխան: Արևելեան կողմից իւր առաջև տարա-

ծվում են Արծկէ քաղաքի որթատունկ և մրդաւէտ այդիները զոցա կից և մարգաղետինք մինչև ծովին եղերք, և ծովն իւր երկնագոյն մոյզ, կապուտ վակերեւոյթովն ոչ պակաս հիացնում է այդ գրաւիչ տեսարանը: Հարաւային կողմից ներբովդ (նէմբուտ) և Գրգուռ հրապխային լեւները. հիւսիսից դէմ ու դէմն սպիտակափայլն Սիփան լեռ, գաւառի ամբողջութեան առատաբուղիս ջրամբարն, ամենք միասին առատ հանդ ու հանդաստանով, երեսներն դէմ տուած դէպ արեւը, դէպ Վարագայ լեռան. Վարագայ Սուրբ նշանն՝ պտհպանութիւն են խնդրում Բզնունեաց աշխարհի համար:

Աքանչելագործ վանքի արգաւանդ դաշտերն, հանդն ու հանդաստանն վարելահողերն, մշակական—գիւղատնտեսական ամենայն պարագայիւքն անուանի և եզական են մեր աշխարհի բոլոր Մինաստանաց մէջ. զորա համար էլ վարդապետներից աւելի ձարպիկները ամեն ջանք և աշխատութիւնը գործ էին գնում. գէթ երկու կամ երեք տարի՝ ձեռք բերել նորա վանահայրութեան և գաւառի առաջնորդութեան **) պաշտօնն:

Վանքը բացի իւր պատկանեալ ընդարձակ կալուածներից, Բզնունեաց գաւառի երեսունից աւելի հայաբնակ գիւղերը նորա թէմին են պատկանում. թող զայդ օգտվում է նաևս իւր սահմանակից Խնուս—Բուլանոզ (հին

*) 1885 Ներբովա լեռը երկրորդ անգամ բռնկելով, ներքևում գտնւած Թեղուտ հայաբնակ գիւղն մեծ մասամբ ոչնչացրեց, թշուառներին օգնութեան հասան թէ Վանայ ժողովուրդը թէ անգլիական գօնախուր:

**) Տաճկահայաստանում ոչ միայն նահանգական առաջնորդները այլ և գաւառական վանահայր-առաջնորդներ ևս իրաւունք են ստացել յատուկ ֆերմաններով տեղոյն կառավարչական ատեաններում տեղը և ձայն ունենալ, բայց զանձառութիւնները շատ կան:

Խոռխոռունիք) գաւառի հայաբնակ գիւղերից, թէ ինչ լիառատ պտղատուութեամբ և արդիւնաւորութեամբ արդէն յայտնի է: Այստեղ*) յիշելու արժանի է նորա նախորդ վանահայր-առաջնորդ և յայտնի քարոզիչ Սօլախեան հանգուցեալ Յովսէփ ծ. վարդապետը, որոյ երկարամեայ և օգտակար պաշտօնավարութեամբ վանքը խիստ բարւոք վիճակ ունեցաւ, ամեն առաւելութեանց հետ, ունեցաւ և դպրոց: Սօլախեանը ինչպէս գործող մարդ՝ ընտրուեցաւ Բաղէշի առաջնորդ. բայց կարճատև եղաւ այդ պաշտօնը այնտեղ էլ կնքեց իւր բազմարդիւն կեանք:

Աքանչելագործի վերջի վանահայր, 1895-ին Բզնունեաց գաւառում տեղի ունեցած խառնակութեանց առթիւ տարադրեցաւ Պօլիս, մինչև նորա կրկին վերադարձը՝ 1896-ին արդէն կողոպտուած էր վանք անշուք և անտէր մնացած:

Վանայ հարաւային կողմ

ՀԻՆ ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՔ—ՀԱՅՈՅ-ՉՈՐ ԳԱՒԱՌԱԿՈՒՄ

ԵՂԱԾ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

43. Վարդ-պատրիկի մասունց

Չուրջ գանք այժմ Կապուտակ ծովի հարաւային եզերքով, անցնելով գեղեցիկն Արտամետի, Ս. Վարդան

*) Տաճկահայաստանում ոչ միայն նահանգական առաջնորդները այլ և գաւառական վանահայր-առաջնորդ ևս իրաւունք են ստացել յատուկ ֆերմաններով տեղոյն կառավարչական ատեաններում տեղը և ձայն ունենալ, բայց զանձառութիւնները շատ կան:

գիւղերի մրգառատ այգեստանեաց միջով մտնենք նախ Հայոց-ձորի արևմտեան մասն, ձախ թևի վրայ թողլով լեռնադաշտն Արտամիտու և այ թևին՝ ծովածաւալ ծովն Վանայ:

Ինչո՞ւ չհասած Հիւր-դոմ հայաբնակ գիւղն. նորա սահմանին մէջ դէպ ծովն, դէպ կղզին Աղթամարայ երկարացած հրուանդանի մէջ տեղում, հեռուից բարձրաբերձս երևում է մատուռն կամ գերեզմանն Վարդ-Պատրիկ իշխանի:

Հայոց-ձորի հայ շինականների հայ իշխողի նուիրական վայրն՝ ափսոս և ափսոս որ Վասպուրականի 10 երբ. դարու կիսումն այս նշանաւոր մարդու դամբարան-հանգստավայրն չունի այն շուքն ու պատշաճութիւն՝ որոց արժանի իսկ էր. ժողովուրդն է միայն պահող նորա սուրբ յիշատակն, պատվում ու մեծարում է և խիստ ակնածութեամբ բոլորում է նորա գերեզմանի շուքն և, տարին քանի մի անգամ այցելում է. պտուղ մի խունկ կամ աման մի ձէթ և քանի մի հատ մոմերով պատուելով հայ իշխանի յիշատակն՝ կատարում է իւր Ս. ուխտն:

Վարդ-պատրիկի գլխաւոր տօնակատարութիւնը լինում է աւելի Վարդավառի կիւրակէին. այդտեղն են խրովում ու հաւաքվում Հայոց ձորեցի աւելի երիտասարդ և երիտասարդուհի երկսեռ բազմութիւն, այն բոլորած պարերգներումն էլ կապում են իրանց սիրտն ու միտք միմեանց հետ...:

44. Անգղայ Ս. Աստուածածին վանք

Ստորին Հայոց-ձորի Անգղ գիւղի պարտէզների վերև, արևելեան կողմն, Համանուն գետի ձախ ափին կառուցվել է համանուն Անգղայ վանք, յանուն Ս. Ատուածածնի. փոքրիկ եկեղեցով մի և ամրաշէն տաճարով:

Հարաւային կողմից ահաւոր զգրեւիւնով, որոտընդոստ սահում է *) Խօշապայ կամ Անգղայ գետ. իսկ երեք կողմից հարթ տարածութեան վրայ են վանքապատկան ազարակն ընդիր վարելահողերով, փոքրիկ պարտէզներով և մարգերով:

Անգղայ վանքը հնուց ժամանակաւ յանձնուած է նոյն գիւղացի Տէր Գէորգեան բարեպաշտ մի գերդաստանի վերահսկողութեան, որոց որդիքը յաջորդաբար կառավարում են մինչ ց'ներկայս և խիստ հաւատարմութեամբ:

Վանքի-տաճարի շահկողմեան անկիւնի քարի միջից՝ անընդհատ ծնծնում է կաթիլ-կաթիլ ինչ որ մի ձիթանիւթ հեղուկ, որին ժողովուրդը կոչում է Ս, Ատուածածնի արտասուք, թէ՛ որմաքարն և թէ՛ ձիթանիւթը հրաշալիաց կարգն է անցել. ուխտաւորք այդ իւզը բամբակի վրայ աւած ամենայն ջերմեռանդութեամբ քսում են աչքերնին. խրում են ականջներ և ոմանք՝ տուփերի մէջ դրած հետները տանում են և հարեաններին էլ տալով: Անգղայ վանուց տօնակատարութիւնը լինում է վերափութման տօնին. գաւառի ամբողջ գիւղերից լեցվում են այդ տեղ երկսեռ ստուար բազմութիւնը. հայ. թուրք, քուրդ տեղական ազգաբնակութիւն, որոնք մի ժամանակ ապ-

*) Խօշապայ (քաղցր ջուր) կամ Անգղայ գետը որ բղխում է Անձաւացեաց արևելեան լեռներից, Հայոց-ձոր բաժանում է հարաւային և հիւսիսային մասերի, արևելքից արևմուտք ուղղելով իւր գնացք՝ թափվում է Վանայ ծով: Հայոց-ձոր գաւառի Բրժնկերտ գիւղի մօտակայ լեռան բազմաթիւ ակունքներից բղխում է Շամիրամայ պատմական առու. որն անցնելով նոյն Անգղայ գետի վերևից, ջրելով ըստորին հայոց բազմաթիւ հանգեր և այգիները թեքվում է դէպ հիւսիս Արտամիտ, Ս. Վարդան և Մվստան գիւղերի ամբողջ դաշտավայրք, այգեստանք ուղբելով մէկտեղ, առատ ջուր է տալիս նաև Վանայ հարաւային կողմ գտնուած Շամիրամայ այգեստանեայց և ընդարձակ դաշտերին:

րում էին միմեանց հետ սիրով և մասնակցում էին միմեանց ուրախութիւններին:

1890 թ. ի մեծ զարմանս և ի ցաւ ժողովրդեան, վանքում մուտ գործեց մի ոճրագործ քուրդ, Թէֆիւրի անունով, որպէս վանքին պահապան (նօբագար) պաշտպանելու պատահական աւագակներէց. բայց առաջինը ինքը եղաւ որ մեծ շարիք հասցուց շրջակայ հայ գիւղացուց. աղէկ որ Աղթամարու խաչատուր կաթողիկոսը շուտով ժած եկաւ և յաջողեց այդ գողօն և գողադարան մարդը դուրս խուկել վանքից:

Տասնութ տարուց առաջ 1882-ից այստեղ բացուել է «Միացեալ» ընկ. դպրոց. բայց թէ դպրոց և թէ այն փառաւոր եկեղեցին նոյն (96 թ.) դէպքում միքանի ժամում հրոյ ճարակ դարձրին:

45, Էրէմէրու Ս. Ասուածածին վանք

Վերին Հայոց-ձորի՝ համանուն Էրէմէրու գիւղի արևելեան կողմն է Էրէմէրու Ս. Աստուածածնի վանք, փառաւոր տեսարանով, ծառատունկերով, բերրի և արգաւանդ հողերով: Նայելով գիւղին և վանքին, որոնք հազիւ թէ տասն վայրկենաչափ հեռաւորութիւն ունին միմեանցից. մարդս ինքն իւր հետաքրքրվում է այդ շինական գասակարգի բարեպաշտութեան և ջերմեռանդութեան ցոյց տուած բարի օրինակին. թէ ո՞ր աստիճանի ակնածութեամբ են վերաբերում դէպ իրանց յատուկ պատկանեալ սրբատեղին: Ամեն որ գիւղացի՝ կին թէ մարդ, առաւօտեան՝ աղօթարանը բացուելուն պէս, նախ դիմում վանքի քարն ու խաչ համբուրում, ծնրադնում ապա դառնում դէպ գիւղական եկեղեցին: Հօտաղն ու մշակն, հերկավարն ու սայլորդը անցնելով այդ սրբավայրի կողմից՝ անարգել խաչակնքում է, մի համբոյր պիտի դը-

րօշմէ վանքի դռներին և մրմնջելով աղօթքն՝ շարունակէ իւր գործը:

Էրէմէրու վանքը արդէն 1895 ի աշնան վերջերումն էր կողոպտուել այդ յայտնի շարագործ Զաքրից, որի Վանահայր Տէր Մարտիրոս երիտասարդ քահանանը այդ ոճարագործի սպառնալիքից խոյս տուած՝ գիշերով փախել էր Վան: Մնաց այնտեղ մինչ 96 ի հանրային կոտորածն. և այդ շարաբաստիկ օրում, ի թիւս դժբաղտ Վորդարցուց նա ևս սպանուեցաւ Սէմէրջեաննեց տան:

46. Խէֆայ (Հայկայ) Ս. Աբրահամի վանք

Հայոց-ձորը ինչպէս հայոց բնագաւառ՝ լիքն է մեծ փոքր, նշանաւոր, աննշան վանք ու մատուռներով. շէն ու անշէն տւերակ, կիսաքանդ սրբատեղիքով, բայց ամենից նշանաւորներն են մեր տեղագրածները:

Խէֆայ (Հայկայ) Ս. Աբրահամի վանքը գտնվում է հայոց-ձորի արևելեան կողմ, գետի աջ կեղքով ընկած կոնաձև բլրակի մի վրայ, ունի իւր մասնաւոր Վանական կառավարութիւն, ագարակ գիւղատնտեսական պարագայիւր:

Ըստ Եղիշէի պատմութեանն, այս Աբրահամն էր Ս. Ղևոնդեանց աշակերտներից, որ նոցա հետ Խուժաստան տարուած կապեալներից մինն էր, որոյ ընկեր երանելին Խորէնը աքսորավայրի դժնդակ օդից ու տապից կնքից իւր կեանքն և. Աբրահամը որպէս լրարեր հրեշտակ՝ դառնալով հայոց աշխարհ, ոչ սակաւ մխիթարութիւն է պատճառում փտարանդի կապուածների ընտանեաց: Աբրահամը արժանանալով հայրենիքին և նա բարի մահով կնքում է իւր բազմաշարշար կեանք, և թաղվում այդ սրբավայրում, որոյ վրայ է և վանքն Հայոց ձորի Հայոց միշտ խնկելի վայրն:

Ս. Արրահամ վանքի հարաւ-արեւելքումն է հին Ձե-
նիս կամ Ձենակ գիւղ, որտեղից եղել է ինքն Խոստովա-
նոզ վկայն Արրահամ, Վանքից մէկ ժամ հեռաւորութեան
վրայ:

Խէք (Հայկ) գիւղին հանդէպ է Հայկայ բերդ. պատ-
մական այդ յուշարար Գղեակ, որոյ շուրջն վեր ու վարն
դեռ մինչ ց'ներկայս չեն դատարում պեղումները գոր-
ծելուց, գուրս բերելով հնութեան վերաբերեալ շատ թան-
գազին իրեղէնները նետեր նետասլաքներ, մեծ ու փոքր
դրամագծով օղեր, Վահաններ և այլն, որոնցից շատերը
Եւրոպացի ճանապարհորդաց ուշադրութիւնն զրաւելով
զնել են և ուղարկել են ուր որ տեղնէ:

Վերին և ստորին Հայոց-ձորի գիւղերի անունները
ընդհանրապէս հին ժամանակից զրուած պատմական ա-
նունները պահվում են տակաւին նոյն իսկ կառավարու-
թեան շրջաններում օրինակ Աստուածաշէն, Խէք. Անգղ,
Անգշտանց, Հարատնց, Բժնկերտ, Մաշտակ և այլն բո-
լորը հայ անուններով:

47. Ս. Ասովմեանց գօրավարաց վանք

Արտօս լեռան արեւելեան ստորոտի բորձր սարահար-
թի վրայ կառուցվել է փոքրիկ Վանքն յանուն Աղովմեանց
գօրավարաց, այն նահատակների՝ որոնք կռապաշտու-
թեան երեսից խոյս տուած դէպ Հայաստան, հասնելով
այդ վայր՝ այլ ևս չեն կարող ազատուել կրակապաշտ
պարսիկների հալածանքից. իսէք հայրենի կրօնին նահա-
տակվում են առետեղն և որոց նշխարքն թաղուելով այդ
տեղ՝ իվերջոյ հաստատվում է վանքն:

Էրէմէրու Ս. Աստուածածին, Խէքայ և Աղովմեանց
վանքերը միմեանց մօտիկ, հագիւ մէկ մէկ ժամ հեռաւո-
րութեամբ, կազմում են եռանկիւնի մի շրջանազիծ պա-

տուար Հայոց-ձորի վերի մասումն, որպէս սահմանի պարիս-
պաները պաշտպան ու սահապան են հայ գիւղացիների:

Այդ երեք վանքերի ուխտագնացութեան օրը լինում
է գլխաւորապէս Համբարձման տօնին, ուր խոնվում են
թէ դաւառեցի հայեր և թէ Հոգւոց Վանից վերագարձող
ուխտաւորք, իրանց վերջին հոգեկան մխիթարութիւնն
այստեղ առնելով և մնացեալ խունկն ու մոմ, աջ համ-
բոյրն սոցա Գանձանակում են ձգում կատարելով ուրախ
և զուարդ պարերգները:

Որքան ինձ յայտնի է՝ Հայոց-ձոր գաւառակը իւր
ամբողջութեամբն օղով, ջրով, բերրի և արգաւանդ հողե-
րով, հանդ ու հանգստտանով, ծաղկաւէտ բլուր ու բլր-
րակներով մի դրախտավայր է ներկայացնում. մանաւանդ
Խօշապ գետն և Զամիրամ առունը, որոնք ոռոգելով եր-
կիրն լիովի վարձադրում են քրտնաջան աշխատաւորն:
Բացի այս առաւելութիւնից՝ վերին մասումն են այն յայտ-
նի և արագաշարժ քառասուն ջրաղացներ (չըլ աշ), ո-
րոնք ամեն մինը մի ժամում կարելի է ասել 50—80 փութ
ցորեն են աղում իւրաքանչիւր ջրաղացն և այնպէս մանր
ու մաքուր, որոյ տեսակին Հայաստանում ո՛չ մի տեղ չեմ
տեսել: Բայց ափսոս՝ այդ բոլոր առաւելութեամբ յղփա-
ցած գաւառակը մի երկու օրում զիւղերովն, սրբավայ-
րերովն և հարուստ ազարակներովը ոչինչացաւ այն յայտ-
նի աւաղակ Զաքրրի և իւր արբանեակների աւարառու-
թեամբ հրկիզութեամբ և սպանութեամբ: *)

*) Երբ 96 ի յունիսի 3-ին Վանը վտանգի մէջ էր. Հայոց-ձորը
աւելի սատոխին էր տանջվում Եաքրրի հրտակ խմբի ձեռումն: Այդ
աւազակաց յառաջացումն արգելելու համար Վանեցի նշանաւոր պաշ-
տօնական-թուրքերից մինը Համաի բէկը ուղարկուեցաւ նոցա առաջին
առնելու, բայց Եաքրը պատահաւորիթ գտաւ իւր հին վրէժն լուծելու,
հէնց առաջին բանակցութիւնն եղել էր մի կարմիր գնդակ, որով Համ-
աի բէկը սպանուելով իւրայինքն փախչում են դէպի Վան:

48. Հ Ո Գ Ի Ո Յ Վ Ա Ն Ք

Յանուն սուրբ Աստուածածնի

(Անձաւացեաց գաւառում)

Անցնելով Հայոց-ձորից դէպ հարաւ, բարձրանալով 2ըլ-ճապ (քառասուն պտոյտ՝ մանուածք) կոչւած Արտօսի շղթաներից միոյն վրայով մտնում ենք Անձաւացեաց գաւառի առաջին հանդիպած ընդարձակ հովիտն և անտի Կասրիկ գետի ընթացքին հետ դէպ արևմուտք դառնալով, ոլորապտոյտ ձորերով, նեղ, վեր ի վայր շաւիղներով, անտառի թարմ տեսարանով զբաղած՝ հասնում ենք Անձաւացեաց գաւառի միակ Մենաստանն, Հոգեաց վանք՝ յանուն սուրբ Աստուածածնի, ամուր, ամրակառոյց որմերով և լայնանիստ պարիսպներով:

Այդ անջրդի հովիտն որտեղից անցանք, լիքն է գերեզմանաքարերով, խաչ-արձաններով արջի և զանազան գաղանների նկարաքարերով, որոնց բոլորին մէկտեղ քրքրեբըր դաշտայ դէմ են կոչում, անջրդի դաշտ և միւս գերեզմանամասին՝ Գապրիստանը Գաֆըրան-հեթանոսաց գերեզմաններ:

Թէ դաշտի և թէ այդ ընդարձակ գերեզմանատան վերաբերեալ պատմական մի ինչ գրուածք գէթ ինձ՝ չէ պատահել, բայց ժողովրդի աւանդութիւնը շատ հերոսական և ժամանակակից պատմութիւններ ունի Գաշտայ դէմը և Գապրեստանը Գաֆըրանի վրայ, որպէս թէ այդ տեղերում տեղի է ունեցել ասեղ ճակատամարտ հայերի և պարսիկների մէջ. թէ երբ և ո՞ր ժամանակ, զարձեալ մնում է խուլ և անյայտ: Մենք կարող ենք եզրակացնել և հաւանականութեան բերել որ՝ հինգերբ. դարու սկզբից կրակապաշտութեան և քրիստոնէութեան կրօնների կոխ-

ները պակաս չեն եղել սահմանազլխի հայերի և պարսիկների մէջ և, Անձաւացեաց գաւառը որպէս սահմանազլուխ արևմտեան Պարսկաստանի և Մարաց՝ անտարակոյս պակաս չեն եղել և անընդհատ ընդհարումները և դաշտայ դէմը և թէ նորա շրջակայք անշուշտ այդ կռիւներից միոյն նշանաւոր տեղն է եղել:

Երբք բարձրակատար լեռներին հովանաւորուած, անդընդախոր ձորերի և շրջապատուած խիտ անտառների միջում, Տիգրիսի արևելեան գլխաւոր ճիւղի և Կասրիկ գետի եզերքովն փառահեղ և ամրակառոյց մնում է Սրբբավայրն, որոյ հիմնարկութիւնն գեռ տասն և ինն գար յառաջ արել են Հայաստանի առաջին Լուսաւորիչները նախ Թողէոս և ապա Բարդուղիմէոս առաքեալները, երբ եղեսիայում կատարելով իրենց երկնային առաքելութիւնը, մեծաւ նահատակութեամբ մտնում են Մեծն Հայաստան և կատարելով հին աստուածների արձանները նախ այդտեղ անկում են փրկչական Խաչն և ըստ պատմութեան՝ ամփոփում են այդ սրբավայրումն իրենց հետ բերած կենդանակերպ պատկերն սուրբ կուսին Մաթիամու, և ապա անցնում են Արտազ՝ Սանատրուկի մօտ: Այդ սրբբավայրի շրջակայքից գեռ անցեացած չեն հին կռապաշտական ծիսարանները, զոհարաններ, որոնք ժողովրդի բերանում տակաւին ունին իրանց որոշ անունները և զոցա մօտովն էլ քրիստոնեայ նահատակների հրնուց ունեցած ճգնարաններ, քարայր-խցիկներ և մատուռները:

Այդ երկու գետերը—Տիգրիս և Կասրիկ—վանքի առաջև միանալով այդտեղ թողնում են մի փոքրիկ դէլթա, կանաչազարդ և ծառատունկ մակերևոյթով, որոյ վերի մասումն անշուք և անզարդ կառուցուած է մատուռն կամ հանգստարանն հայոց անպարտելի քաջին Տրդատայ պարթևազն հասակի սուրբ նշխարքն. հասակն սւ մատուռն

անհաւասար շափով, միայն Կասրիկի և մունջ Տիգրիսի երբեմն անհզողորդ սահանքն են որ կենդանութիւն են տալիս մատուռի խուլ շրջակայքին: Այս մատուռը անխրտրաբար ուխտատեղի է հային էլ, ասորիին և քրդին էլ, որոնք որոշեալ տօնին համախմբում են դորա շուրջն և կատարում են հանդիսաւոր թափօրն, այդտեղ բազմացրնելով և ս. Գեղարդ մասունքն, զոհաբերելով, մատաղներ կտրելով բազմաթիւ դառներ և ոչխարներ: Քրդերի կանայքը աւելի հաւատք ունին Տրդատայ շիրիմի վրայ. նոցանից չ'բերները, ամուլները եօթն անգամ պտոյտ են գալիս մատուռի շուրջն ապա խրում են պատերին մի ինչ մեխ և երկաթեայ շիշ, և այդ յոյսով յաջորդ տարին հասնում են իրանց *սրտի մուրազին*...

Մի տասնեակ տարուց առաջ՝ Հոգուց վանքը խիստ բարւոք անտեսագիտութիւնը և հարստութիւն ունէր զիւզատնտեսական պարագայիւքն: Նորա մասնաւոր պարակում կ'թվում էին մօտ հինգ հարիւրի շափ ոչխարներ, քառասունի մօտ կովեր ու մատակներ, նորա հորերն ու ամբարները միշտ լիքն էին պահեստի ցորենով և այլն. հացահատիկներով, նորա մառանը լիքն էր միշտ մի տասնեակ տկերով իւր և աւելին պանիր ու տօմաստ (սերով պահած պանիր) և, որ մէկն թուեմ, ամենայն ինչ առատ էր վանքում: Նորա երեսուն տարուայ աշխատաւոր վանահայրը ծերունագարդ Մատթէոս ծ. վարդապետը հալածուեցաւ շատ անգամ Գյրաւցի քրտերից, նրա մահովն էլ քայքայեցաւ այդ հնաշէն վանքի տնտեսական ամեն մի գրութիւնն:

Ես յիշում եմ մի քանի անցեալ տխուր դէպքերը, որոց ենթարկվել է վանքը: 1869 — 70 թուականներում նոյն Գյրաւցի քրդերից կողոպտուեցաւ չարաչար, իթիւս այլ սրբութիւնների և անօթների աւարի տարան Ս. Գեղարդ մասունք. յետ երկար խուզար-

կութիւններից՝ շնորհիւ հանգուցեալ Պօղոս եպիսկոպոսի Մէլիքեանց՝ շատ գժուարութեամբ ետ բերուեցաւ, զբէթէ հանգուցելուն հնդինակաւոր ուժովն և խելամտութեամբն: 1877-ի պատերազմի խառն ժամանակ, դարձեալ մեծ յարձակում կրեց վանքը, որոյ քշեցին ագարակի ամբողջ դուարն ու ոչխար և երկրագործական պարագաքն ամեն: 1894-ին երբ սկսուել էր հայերի կրետիկական վիճակի և թշուառութեանց նախերգանքն, այդ մեծ ոճրագործ Ջէքըրի առաջնորդութեամբն աւելի անպուժ կերպով կողոպտեցին, ի թիւս բազմաթիւ դուար ու ոչխարաց, տարան շատ սրբութիւններ, թանգագին զգեստներ, հարիւրից աւելի խաչերը, միայն Ս. Գեղարդ մասունքն էր որ ազատուելով. վանահայր Տիմէթէոս վարդապետը շլինքից կախ տուած փախցնելով Վան՝ տանից տուն էր փոխադրում: 1896-ի դարնան սկզբներին վանքի պարսպաց ներքե չարաչար սատակեցան այդ աւազակներից ոմանք, որոնք եկել էին վանքը կրկին կողոպտելու և կամ ձեռքակալելու մի խումբ զբօսաշրջիկ հայ երիտասարդներին... Իսկ 1896 թ. Յունիսի 3—11-ի հանրային կոտորածին՝ թէ վանքի և թէ իւր շրջակայ սակաւաթիւ հայ և ասորի զիւղերը հասան իրանց թշուառութեան աստիճանին նոյն իրանց մօտիկ հարեան Գյրաւցի քրդերի ձեռքով: Այդ հոշակաւոր վանքը որքան հարուստ էր նիւթապէս՝ այնքան աւելի անմխիթար էր բարոյապէս իւր թեմականների վիճակը: Իբաւ էր, որ վանքը և թեմականք հարուստ էին զիւզատնտեսական միջոցներով. բայց խորին տղիտութեան մէջ: Անձաւացեաց վիճակում, վանքին պատկանեալ քսանհինգի մօտ թեմական հայ զիւղերը զուրկ էին բարոյական մխիթարութիւնից, ոչ մի շէնքում չըկար մի տեղ մի տուն, ուր գեջուկ մանուկը սովոր էր. մայրենի այլն ու Բէնն:

Անձաւացեաց գաւառի հայ զիւղերից նշանաւորները Կողան, Փիր-պէտէլան, Կանկուառ, Զիվաշ, Մաքօշկը այդ

աւագակների հարստահարութեաց երեսից դադարկացան շէն շէն գերդաստաններից, փախստական զնացին օտար աշխարհ, մեծ մասը պարսկաստան և ներկայիս մէջ իսկ, չ'կայ այդ դաւառում մի ինչ մխիթարական երևոյթ որ ապահովէր հայերից աւելի թշուառ ասորիների վիճակը:

Ասորիներ ևս դադապարտուած են հայերի կրած ամեն թշուառութեանց, քանի քանի ասորի ազգիկներ և մանկամարդ կանայք բռնարարուել են, և առեանդուել, և տարուել * Օրամարայ կենտրոնավայրը բռնի կրոնափոխելու և չ'սիրածինն վրայ ամուսնացնելու...: Հոգւոց վանից տօնակատարութիւնը կատարվում է Համբարձման տօնին, ուր խոնավում է տասն հազարից աւելի ուխտաւորք, հայն քուրդն ու ասորիներ այդ օր ի միասին տօնում են և կատարում իրանց զոհաբերութիւնն: Թէ լինի տնտեսական բարւոք մատակարարութիւն, և դորա հետ ապահովութիւն կայրի և կեանքի. միայն այդ գլխաւոր տօնի օրն եկած եկամուտով կարելի էր պահել կանոնաւոր մի նախակրթարան-դպրոց. բայց ցաւօք սրտի կա. սենք որ, երկուքն ևս միշտ պակաս են եղել մեր վանքերի շրջանից:

ՎԱՆԱՅ ՀԱՐԱԻ—ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿՈՂՄ ՌՁՏՈՒՆԵԱՅ ԳԱՒԱԶ ԳԱՒԱՌՈՒՄ ԵՂԱԾ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Ստորին Հայոց—ձորից անցնելով դէպ հարաւ—արևմուտք, կտրելով Վանայ ծովի հարաւային եզերագիծն մտնում ենք Ռշտունեաց—Գաւաշ դաւառի դուռն՝ Աթանանց գիւղ, Արտօս սարի բուն ստորոտում հովանաւորուած

*) Օրամարը Անձաւացեաց (Խօշալ) դաւառի կենտրոնական տեղն է ասորաց Գիւղաւանը՝ ուր նստում է դաւառապետը ստորագաս պաշտօնեաներով:

մի կողմ ծաղկաւէտ լեռան ստուերով և մրգառատ ծառատունկերով պատուած: Անախ դեռ չ'մտած Ագառների մայրաքաղաքն—Ոստան և իւր մեծատարած այգեստանեայց մէջ, այդ ճանապարհի ձախ թեկն վրայ դարձեալ Արտօսին կռթնած հովանաւորուել է մի փոքրիկ վանք, դա է Սիվտիու—Սպիտակ—վանք:

49. Սիվտիու Սպիտակ վանք

Սիվտիու—Սպիտակ վանքը Աթանացւոց մէկ հատիկ սրբատեղին է:

Հոգն սպիտակ, քարն սպիտակ, դմբէթն ու կաթողիկէնը սպիտակ, եկեղեցին և շուրջն գտնուած բոլոր շէնքերն էլ սպիտակ, սրբատաշ քարերից շինուած: Թէև փոքրիկ և սահմանափակ է Սիվտիու վանք, բայց քաղցրիկ ու վայելչապէս շինուածքով լռիկ ու մնջիկ կծկտել է մի կողմ, ճամբից ու բանաւոր անբան ճամբորդներից մեկուսի՝ փոքրիկ միաբանութիւնով աւրել է երկար տարիներով, շուրջն ամեն հաստարմատ ընկուզի ծառերով, որոնք բարձրաբերձ պարիսպների նման՝ իսկապէս ցանք և մեծ պատուար են ամբողջ վանքի շրջանակում: Ինչ հանդ ու հանդաստան, վարելահող որ ունի վանքը բոլորը ընկած են Արտօսի հարաւային երկու լանջով և, մի փոքր մասը երկարացած դարձվում է դէպ Ոստանայ այգեստանք: Սիվտիու վանքը գոյութիւն ունեցել է Արժրունի թագաւորաց և իշխանաց ժամանակից. այդ տեղ թագուած են այն տոհմի նշանաւոր իշխաններից ոմանք, նոյնպէս և հոգևորականները:

50. Չաղար կամ Չարահան Ս. Նեանի վանք

Աթանանց գիւղի բարձրավանդակից սկսեալ ուշի ուշով գիտելով Ռատանայ լայնատարած մրգաւէտ այգեստանեայց գեղեցիկ տեսարաններ, հաղիւ մէկ ժամ ճանապարհորդելով՝ հասնում ենք այգիներից դուրս մի շարք հաստարմատ ընկուղիներից: Այդ ճանապարհի ոլորապտոյտ շաւիղների հետ, այգեստանք և բուրաստանքն երբեմն լայնանում և ահագին տարածութիւն են բռնում և, երբեմն նեղվում տարածվում են հսկա լեռան—Արտօսի հարաւային լանջերով, խողոջացող ջրերի և ջրվէժների, հարիւրաւոր առուակների՝ զրոգումներով:

Ահա այդպէս խիտ ծառոց ու բուրաստանեայց ներքև հովանաւորուած, երկար դարերի և տարիների ընթացքում անվթար կացել ու մնացել է Արծրունեաց աշխարհի, մայրաքաղաքին Ռատանայ Սրբավայրն, Չաղար կամ Չարահան Ս. Նշանի վանք, յորում, ըստ աւանդութեան, պահուած մնում է և, որպէս սրբազան Մասունք՝ Վարդանայ դպիր Մեղրածորան Եղիշէի կրծքից վեր առած այն լանջախաչն կամ մասն խաչափայտից, որին դիմում է հայ Էոզովուրդ համրոյրները դրոշմելով: Մի միայն այդ չէ շարահանի Սրբութիւնն ու մասունք, դորանից յետոյ մենք ունենք այդ Սրբավայրում և մի թանգագին աւանդ պահ տուած, դա նոյն աբու ազունեակի. Աւարայի սոխակի սրբազան նշխարքն են: Մի նայիք անշուք և անգարդ, պատատակովն ընկած դամբարանին, յարգելին և ինկելին նորանումն ամփոփած պատուական գլուխն ու ձեռներն են. որոնցով յղացաւ ու գրեց իւր ոսկեզրոյկն—Եղիշէն, անմահացրեց իւր Վարդանն և իւրայինքն, անմահացրեց անմուաց նահատակութիւնն հայոց աշխարհի, անմահացրեց հինգերը. դարու հայն ու Հայաստանը:

Անշուք է սոսայինք՝ վանքն ու վանաստանը Չարահան սուրբ Նշանի, նոյնչափ և անշուք է տապանն աղու աղանեակ Եղիշէի, բայց շուրջն ու շրջապատն կարծես թէ դրախտի շորս գետամիջումն ես. Արտօսի բուն ստորոտում, որի բոլորգիքից անընդհատ կըլկլում. կշկշում. խողոջում են լեռան զառի վայրից բլխող վտակներ, աղբերք և աղբերաց ակունքը կազմելով արագավազ առու և առուակներ:

Արեւմուտքից և հարաւից լեռան դուրս տուած սըրտին վրայ և ստորոտովն ասարածվում են ճոխ մրգաստանք և ծիրանատունկ այգեստանք Ռատանայ, հիւսիսից՝ լայնածաւալ հարթ գաշտավայրը ու մարգագետինք և անտի մինչ Կապուտակ ծովի երկնագոյն մակերևոյթն մինչ հեռու հօրիզոնն, անարգել մինչ Քաջբերունեաց, Գնունեաց գաւառներ:

Գերեզմանն Եղիշէի, որն մինչ 1899 թուականներին, արտաքոյ գաւթին գտնվում էր եկեղեցւոյ որ մի տակ. Ընորհիւ ափենապատիւ Խաչատուր կաթուղեկոսի ներս առնուեցաւ եկեղեցւոյ մէջ, և հանգուցեալ Գարեգին եպիսկոպոսի Սրուանձտեանցի արած ու կտակած մի որոշ գումարով կառուցուելու է ընտիր շիրիմ և գմբէթ մի մարմարեոնից, արժանաւոր և վայելուչ կացուցանելու անմահ հայ դպրի Ս. Ըիրիմն:

Ռատանայ այգեստանեաց մէջ՝ զանազան թագամասերում կան մի տասնից աւելի աւերակ սրբավայրերի և եկեղեցիների հետքերը և փլատակներ, երկու լայնանիստ հին ամրոցի և աշտարակների մնացորդներ, որոց քրտերն Խանէ միրան են կոչում—իշխանաց տուն-այդ բոլորը տեսնելու ինձ յաջողվել է 90—91 թ. մի պաշտօնէի հետ: Հին մայրաքաղաքի աւերակները, բերդն ու պարիսպներից մի մասը ծովի եզերքի կապաններով տակաւին մընում են անցեալ գործունէութեանց նմուշներ. երկարատև

դարերի անողոք և աւերիչ քայքայումն և թէ արտաքին թշնամեաց խորտակումն զեռ այնչափս չեն ազդել նոցա խազառ ոչնչացնելու. իւրաքանչիւրն ունի տակաւին իւր նշանակութիւնն և շինութեանց աւերակ տեղերն, հին փշրանք Արժրունիների գործոց:

Ոչ թէ միայն հայ, այլ ամեն նորա, զգայուն սիրտը. ինչ ազգից էլ որ լինին, տեսնելով ազատների-Մայր քաղաքի-այդ կիսակործան և կուտակուած աւերակներ, փրլաքանդ շէնքերը, պարիսպներ և ի խոր կործանուած դարբաները որոնք մի ծանր և սրտաճմլիկ տեսք ու տրպաւորութիւն են թողնում, չէ կարող անտարբեր մնալ և չ'իշել նորա անցեալն, անցեալը որը լի է պատմութիւնով... ու չ'թափել մի պուտ արտասուներ:

Աւերակ բերդի ստորոտումն են և այլ մի մաս մրգաստանք զէպի ծովն տարածուած, որոց բոլորին մէկ տեղ քրտերը կոչում են Ռագ-Միրան այգիք իշլեանաց և, արդարև իրանց զբից վայելչութեամբ և թարմութեան արժանի են այդ իշխանական անուան, ճիշտ դա է եղել պայազատների դրօսավայրն:

Չարահան Ս. նշանի վանքը երկար ժամանակաւ կառավարվում էր մի աշխատասէր ուն Տէր-Սարգիս քահանայի և որդւոց վերահսկողութեամբ, քահանան իւր որդիք թէ Վանահայր էին թէ պահապաններ և թէ լաւ հողագործներ:

Վերջին տարիներում Աղթամարու վարչութիւնը հետզհետէ վարդապետ-Վանահայր նշանակեց, բայց Վեղարաւոր հայրերը քահանայի չափ ազդեցութիւն չունէին շրջակայ քուրդ տարրի վրայ և ոչ էլ վանքը իւր առաջին շուքն ունէր:

1896-ի հանրային ղէսքերին, վանքը շարաշար կողպտուեցաւ բնիկ Ոստանայ քրդերից և վանահայր Մամբէ վարդապետը ազատուած սպանութիւնից. օրերով ա-

նօթի ու ծարաւ ապաստանեցաւ Արտօսի ծակ ու ծմակներին, հազիւ ազատելով իւր կեանքը ծպտեալ և զիշերով փախաւ Վան և Չարահանի վանքը երկար ժամանակ ամայացաւ:

Այդ երբեմն շէն և ազատների վայրերը, այդ բնակութեան սուրբ տեղիք, ներկայումս ներկայացնում են ֆանատիկ ֆախագիների մի աշխարհ, լիքն են զանազան կարգի քուրդ շէյխերով, մօնլաներով, միւրիաներով և զէրվիշներով, ամբողջ Ոստանի շրջակայքում չկայ մի տուն հայ. եղածներն էլ զեռ քսան տարի առաջ դոցա անիրաւութեանց երեսից խոյս տուած՝ գաղթել են Վան և ումանք Հայոց Չոր:

Ոստանը այժմս էլ գաւառի կենտրոնավայրն է և արևմտեան Ռշտունիքն էլ նորա իշխանութեանն է ենթարկուած և միայն վեց ժամ հեռաւորութեամբ Վանից, բայց և ոչ մի օգուտ նոյն գաւառներում եղած բազմաթիւ Հայիքի:

Չարահան Ս. նշան վանքի տօնակատարութիւնը լինում է աւելին աշունքուայ Խաչի տօներին. թէ քաղաքացի թէ գիւղացի Հայերը հոծ բազմութեամբ գիմում են այգտեղ, նախ այդ սրբավայրին տալով իրանց համբոյրն և անտի ապա զէս նարեկայ և Աղթամարու վանքեր:

51. Իլու Բառասուն խորան վանք

Ոստանայ այգեստանեայց հարաւ-արևմտեան վերջի ծայրումն, Արտօսի հիւսիսային ստորոտի մի հարթավայրի վրայ՝ գտնվում է մի երկրորդ մեծագործութիւն Արժրունի Գագիկ թագաւորին. դա է Իլու քառասուն խորան վանք: Ի՞նչ զարմանալի հոյակապ շինուածք, հին, հայկական-արևելեան ճարտարապետութեամբ շինուած ու

կերտուած մի այլ շէնք, որպէս վիթխարի դղեակ մի, բռնում է որոշ տեղ և տարածութիւն, բարձրաբերձ կամարներով և շուրջն ու խորանների մէջտեղերումն միբանի ոլորապտոյտ նրբանցքներով և թաղստեան պահարաններով: Բնականաբար և մարդս՝ գործակից լինելով բնութիւնից իրան պարզեաժ ձրից և շնորհաց, ստեղծում է հիանալի տիպ և կերպարանք, այդպէս և Իլու վանք, որն ի հնումն ունեցել է մեղ անյայտ և աննկարագրելի, հիանալի ճարտարապետ, ճարտարագործութիւն ու հին ձևի յատակագիծ:

Քառասուն խորանից այժմ դեռ կանգուն մնում են միքանիսը միայն, մեծ մասի ոմանց կամարներն են փուլ եկել. ոմանց որմերն և ոմանց բոլորովին շէնքն խոնարհել է և, այդ ամենը փոքր նրբանցքներով ուղիներ ունին միմեանց մէջ, սկսեալ մեծ դարպասից, որն տակաւին կանգուն մնում է, ուր շատ անգամ անպատկառ քրքրդերը ձմեռ եղանակում ոչխարաց մակաղատեղի են անում:

Բնիկ Իլու վանքիցի հայերը սրանից քսան-երեսուն տարի յառաջ հարստահարուած Ոստանայ քրդերից, թողած իրենց տուն ու տեղն, արտն ու այգին, ցրուեցան դէս ու դէն, ոմանք Վան և ոմանք մօտակայ հայ գիւղեր, իսկ Իլու վանքի պատկանեալ հողն ու հանդ նոյնպէս և նոցա բոլորը կայքն մնացին այդ քրդերի շարաշար կամայականութեան և այժմ էլ որպէս սեպհականատէր՝ շահագոծում են:

Ձրջներ ապա Ոստանայ սարն ի վեր և ի վայր. բարձրանանք նախ աջ կողմով, գգուշութեամբ անցնենք կապաններ նեղ ու ոլորապտոյտ քարքարոտ շախիղներովը դաւնանք դէպի ձախ Զօմարայ *) կապանն. անտի մրտ-

*) Զօմար՝ յայտնի ապակապետ և երբեմն տիրող Անձաւացեաց գաւառի՝ ազգաւ քուրդ, մօտ երկու դար յառաջ շատ շարիք է

նենք բուն Ռշտունիք կամ Գաւաշ գաւառ, յորում լիքն են սրբավայրերն և պատմական տեղիք և վերջին՝ այն տխուր անցքերը որոնք քիչ թէ շատ տեղեկութեամբ զբաղեցրնելու են մեզ իրանց նշանակութեամբն:

Այդ նեղու ոլորապտոյտ կապանները իրանց հետ կապել են և շատ եղբրական անցեալներ: Զատերը այդտեղից գահավիժուել, վայր են ձգուել անդնդախոր ծովին տակ, կամ բռնաւորաց ձեռքով կամ խուսափելիս թշնամու ձեռքից: Այդպէս եղաւ և անցեալ 1896-ի կոտորածի թունդ ժամանակին, երբ Ոստանայ անգութ քրդերը առևանդելով Պատանկանց գիւղի յայտնի Սախօյի թոռն, գեղեցիկն Ռհոնը, անցկացնելով կապաններից ուզում էին հասցնել իրանց որջ, թշուառ որսը իր ազատութիւնն գտնում է միայն ծովի յատակում...այդպէս և շատերն:

Ի վայր իջնելով կապաններից, բացվում է հիանալի տեսարանն Ռշտունեաց կամ Աղթամարու ծովակին. ջինջ երկնագոյն մակերևոյթն և առաջին նկատելի երևոյթները են ապարանաց աւերակք և դղեակն Ռշտունի նախարար Մանաճիհի: Փլատակաց կոյտերն, կիսաւեր պարիսպն դղեկին, որոնք մի մասը որպէս հրուանդան, և մի մասն որպէս կղզի, լռիկ ու մնջիկ վկաներ են արձանացել ու մնացել ձիգ դարերի ընթացքում:

Մանաճիհը Ռշտունին ասորի եօթն սարկաւազները գերելովն և նոցա ի ծով խորաձուզուելով, անիծուեցաւ, նզովեցաւ Մծբնայ հայրապետից և շար անուն ժառանգեց, դեռ մինչ ց՛ներկայս էլ Ռշտունի Հայոց աչքին շար է և շար է թվում, առանց մտաբերելու այդ քաջ զօրավարի անպարտելի արշաւանքները յասորիս:

հասցրել Վանայ գաւառներին և ապա անցել է Ռշտունիք, որն իշեալ կապանից ձիովն քշելով ծովում, դիմացի Հիւր-Գոմ գիւղի մօտ անվնաս դուրս է պրծել ետևիցն ընկնող թշնամիներից. այդպէս են պատմում:

Սորա հանդէպն է ճանապարհի ձախ թեի լեռնա-
 դաշտի վրայ Քարադաշտ հայ գիւղն սքանչելի տեսարա-
 նով ու դիրքով: Աստի անցելով ուղիղ պողոտայի վրայ,
 երբեմն ձախ դէպ Արտօսն, երբեմն յաջ դէպ ծովն դար-
 ձընելով մեր հայեայքն, հասնում ենք Ախափանք՝ մեծ ա-
 գարակն կամ ջրհան-տուն Աղթամարու աթոռին: Ախա-
 փանք թէ որպէս նաւահանգիստ կղզուն և թէ որպէս հիւ-
 րանոց վանքին, հիւրասիրել է և հիւրասիրում է շատ
 բազմաթիւ ուխտաւորք և այցելու ճանապարհորդք: Ճշմա-
 րիտն ասած՝ արժէ մի երկու օր զիշերել այստեղ, վաչե-
 լել հիւրասէր Աղթամարցւոց փափկանկատ քաղաքավա-
 րութիւնն, անուշ անել նոցա մաքրապէս պատրաստած
 սերն ու կարագ ծագուց մեղրով համեմած, և ապա մըտ-
 նել կղզին երկրպագել սուրբ նշանին:

52. Աղթամար կղզին Ս. խաչի վանք *)

Գեռ չ'մտած Աղթամար կղզին, կրկին մի հայայք
 ձգենք Ախափանս տան վրայ, որն թէ մեծ ագարակն է
 կաթուղիկոսական տանն և թէ նորա ամենայն ինչ, շտե-
 մարանք: Ախափանս իւր շուրջն ունի մեծատարած սահ
 մանները ընտիր վարելահողերով հանդ ու հովիտներով,
 պրակներով մրգաւէտ այգիներով և միշտ թարմ պարտէզ-
 ներով: Երկու մեծ առունները որոնք անընդատ սահում են
 և գողգոռալով անցնում Արտօսի և Առնօսի լանջերից,
 համեկով ագարակի վերեն՝ ոռոգում են այդ բոլոր հանդն
 ու այգեստանք, պտտացնում, բանեցնում են վանքապատ-
 կան այն երկու ջրադաշներն ևս: Երեսուն տարուց սքա-
 նից յառաջ 'ի բացակայութեան Խաչատուր կաթուղիկոսի
 որ 'ի Կ. Պօլիս, հիզանցի բազմաշխատ Յակոբ եպիսկո-

*) Աղթամարու Ս. խաչ վանքը հիմնարկուել է 922 թ. կղզու
 հարաւային կողմ:

պոսի ջանիւք և աշխատութեամբ՝ Ախափանս բարենորո-
 գումների լաւ շրջան մի ունեցաւ, բացի զիւղատնտեսա-
 կան բարեք վիճակից, շինուեցան բաւականի յարմար
 շէնքեր, կաթուղիկոսարան, հիւրանոց սենեակներ, բոլորն
 էլ պէտքական և անհրաժիշտ, այնպէս որ՝ իհարկին պա-
 տուաւոր մի հիւր ընդունելու այլ ևս չէին ամաշում Աղ-
 թամարցիք:

Մտնենք ապա կղզին, եթէ օրը պարզ և ծովը հան-
 դարտ է, մէկ և կէս ժամից, իսկ ընդ հակառակն եթէ
 փոթորիկ և ալեկործեալ է հապիւ երկու և կէս ժամում
 նաւով կտրելու ենք այդ ծովային ուղինը: Մտնենք և
 տեսնենք ինչ որ է: Աղթամար կղզինը ևս անկիւնաւոր և
 մեծ մասը լեռնային վայր է, որոյ մի մասի հարթ տա-
 րածութեան վրայ կառուցվել է Ս. խաչի վանք, հողին
 ու մարմին, միտքն ու սիրտ իւր գաւառցի հիզանցի,
 Մոկացի Չաաախեցի, Սպակերացի բազմաթիւ հայոց: Եւ
 ինչ կ'տեսնենք, ահա վիթխարի մեծագործութիւնն Ար-
 ծրունի Գաղիկ թագաւորի, հրաքանչ ու հիանալի, հոյ-
 ալկապ տաճարն Ս. խաչի. սօսասարաս, մեծածաւալ կա-
 կաթուղիկէն ու գմբէթն հայկական հին ճարտարագործու-
 թեան Սրբավայրին, որն յամառ գրութեամբ դիմացել է
 երկար դարերի անցքերին և յետս է ընկրկել իւր ստիւն:
 Գուրս գանք նաւից. մեր առաջին տեսանելի առարկան-
 ներ են հին Աղթամարու խորտակուած աւերակներ, տնե-
 րը որոնք սգաւորի պէս մի կողմ ընկած տարածված են
 կղզուն աջակողմեանեղբրովն: Նայելով այդ մեծագործ
 աւերակների կոյտերին, ակամայից պգացվում է մարդս
 տխուր յիշողութեամբ, ինչպէս գրում է պատմութիւն,
 որ զա հին Աղթամար քաղաքն է, կուլ գնացած ծովի
 մակընթացութեանն:

Հոյակապ և վիթխարի եկեղեցին — տաճարն ու եր-
 կնարերձ կաթուղիկէնը, որոնք բռնում են ընդարձակ բա-

րունակում է, բազմաթիւ ոչխար ու գուար, լծկան գոմէշներ ու եզները զիւղատնտեսական—մշակական ամենայն պարագայինը բազմաթիւ երկրագործ ծառաներով: Մխիթարական այն եղաւ, որ 1896 ի հանրային կոտորածում և աւարառութեանց ժամանակ, կղզում, Ս. տաճարում եղած այդ թանգազին սպասք և ամեն սրբութիւնները ապահովուած էին և անձեռնմխելի: Այդ հանրային ղէպքին մէջ, երբ ամբողջ Ռշտունիք, Մոզք, Ճատախ, Հիզան, Սպակերտ, Կարկառ, Հայոց-ձոր, Անձաւացեաց, աթոռին թեմական գաւառները կրակին և աւարառութեանց մէջ ծփում ու տատանվում էին, կղզում մնացած փոքրաթիւ միաբանութիւնն էլ ցրիւ ընկած այս այն կողմ և փոխանորդ Արսէն վարդապետ Մարգարեանց, ծովի ճանապարհով Վան ապաստանեցաւ, և ի վերջոյ ի բացակայութեան Գեր. Սահակ վարդապետի՝ առժամանակեայ փոխ-առաջնորդ նշանակուեցաւ Վանայ վիճակին: Իսկ թէ 1886—87թ. ինչ կերպ և եղանակով գողցուած են, վանքի սրբութիւններից մի մաս հնութեան վերաբերեալ իրեղէնները և թանգազին սպասք՝ դա մեզ յայտնի չէ՝ միայն լսել ենք որ, ոմանք նախօրօք որսալով տղէտ վազապետներից երկուքն կատարել են այդ սրբապղծութիւնն, ապա թէ գողեր և թէ գողակիցք գտել են իրանց օրինական պատիժն:

Ամենապատիւ Խաչատուր կաթողիկոսը որքան փափկանկատ էր իւր անցեալումն և պահպանողական, քաղաքական և ազգային խնդիրներում միշտ շեղօք դիրք պահելով, այնքան աւելի խիստ եղաւ իւր կեանքի վերջին երկու երեք տարուայ ընթացքում ընդ միշտ բողոքելով, հեռազրկելով թէ Բարձրագոյն գուռն թէ պալատ և թէ ազգ. պատրիարքարան իւր հարստահարեալ հօգի վերաբերութեամբ, բայց ապարդիւն...: Նորին ամենապատուութիւնն վախճանուեց Վան բերդաքաղաքում Ղարասէֆէրեանց տան 1895 զեկտ. վերջերում. թողլով միայն իւր

սեպհական արկղում հազիւ՝ հազար հինգ հարիւր օսմ. լիրայ՝ կտակած իւր թեմի գաստիարակութեան գործին. բայց երբ իրագործելու է. յայտնի չէ...: Այժմ և անցելում, թող ներուի ինձ ասել, որ Աղթամարցիք բարոյապէս մի զգայի օգուտ չեն տուել իրանց թեմականներին, ոչ մի տեղ կանոնաւոր դպրոց կայ:

Ս. Խաչ վանքի ուխտագնացութիւնն և հանդիսաւոր տօնակատարութիւնը լինում է Խաչ վերացի տօնին, ուր հաւաքվում է խիտ բազմութիւն ամեն կողմերից:

53. Առտէր Կղզին

Հանդէպ Աղթամարու հիւսիս-արևմտեան կողմ, միմեանցից հազիւ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնվում է Առտէր կղզին, բոլորովին լեռնադաշտի հարթ տարածութիւն և մէկ ու կէս անգամ մեծութեամբ Աղթամարից: Ինչպէս յայտնի է՝ այժմ Առտէր կղզինը անբնակելի է, նորա բնիկները են այն ազգի ազգի թուշուներ և վայրենի հաւեր, բողերը ու սագերը, որոնք իրենց ձայնաւոր ու անձայն կերպ կերպ ծլվլումներով, զեղզեղանքներով ու կարկաչիւններով կղզու մեռելային գրութեանն ինչ որ կենդանութիւն են տալիս: Ամեն մի քայլափոխումների պատահում են դոյցա անհաստատ, զետի երեսով խոտ ու թփերում շինած բուն ու բնակարաններին, այն ես տեսնում որ անակնկալս առաջևիցդ, կողքերիցդ սուլելով ծղրկտելով, ծվալով, ճախրելով՝ հուշա վեր թռան: Գորա, հաւն ու ճիւն այդ համարձակ ու ազատ վայրերումն ուտում, խմում, ձու ածում, ձագուկներ հանում ու թուցնում, ապահով զազաններից և մարդկանց ճնշումն:

րից: Առտէր կղզինը նշանաւոր է առաւելապէս այնու, որ այդ պատմական սրբավայրումն է պատահել Ս. Գրիգորի, Նարեկայ հռետորի, երկնային ու հրաշալի տեսիլն, Յիսուս Միածինն Մարիամ Մօր գրկումն տեսնել և ընդունել և «Այն գոր ետես աշօքն իւրովք և լսեց «Արի սո՛ճէրն» փափագելի ձայնն: Այստեղ կան երկու կիսաքանդ տաճարներ դեռ հաստատ սեղանի վէմքարերովն, որոց շուրջն ու մօտիկ սփռուած են մամուսպատ գերեզմանաքարեր, մեծ մասը իւր հին միաբան վարդապետների. թէ ո՞ր թուականից սկսուել է կղզոցն աւերում և անբնակելութիւնն մեզ յայտնի չէ. միայն լսել ենք շատերից որ դեռ երկու դար յառաջ Տիգրանակերտ (հին Համիդ քաղաք) և Սղէրդ քաղաքները իրանց բոլոր վիճակովն Առտէր կղզու վանքի թեմականներ են եղել:

Գարնան և ամրան եղանակներում հիանալի տեսարան և զուարճութիւն է լինում այդ կղզումն ևս. մի կողմից թարմ բուսականութիւն, ծառ ու ծաղիկների անուշահոտ բուրումն, մի կողմից բազմերամ թռչնոց * կուտակումն, միւս կողմից թարմ մարդագետնոց վրայ ոչխարների որոճող հօտն ու մայրումն, որոնք առժամանակեայ փոխադրվում են այստեղ առատ ճարակելու. ամեն մի զբօսասէր այցելուին վրայ թողնում են սքանչելի տպաւորութիւն:

Առտէր կղզու յայտնի և առատ բերքն են *) սպիտակ բանջար և բուսը, որոնք իրանց ժամանակին Աղ-

*) Միմտու կամ սպիտակ բանջարը իրանում մածուցիկ նիւթ պարունակող մի բոյս է որպէս օղին, (չրեշ) որն կորկոտով եփելիս՝ կռչվում է մարխամայ ձաշ. դա եփում են աւելի ջրօրհնեայ գիշերը, իսկ բուզը ծառատունկի բոյս է՝ մանր հատիկներով, չօրեն դնում, ավարժելի է պասուց օրերին:

թամարցիներից ուղարկվում են Վան՝ իրանց ծանօթներին որպէս ընծայ և շատ յարգելի են:

54. Լուսապտուղ ս. Սահակայ վանք

Աւելի հեշտ է ուխտաւորին Առտէր կղզուց նաւը ուղղել դէպ արեւմուտք, ծովին եզերքով, Կապուտ-կողի և Ընծաքասարի լեռների տեսարանները դիտելով՝ դուրս գալ ցամաք, ոլորապտոյտ ձորերով, լեռանց միջով հասնել Լուսապտուղ ս. Սահակայ վանք, որն այդ անտառապատ լեռների և Կարկառու-ձորի միակ սուրբն է, զարդն ու զարդարանքն է: Ս. Սահակ պարթև հայրապետը ինչպէս հինգերորդ դարու սկզբներից լուսատու ճրագ և բարոյական լոյս տուող է եղել հայաստանցիներին, այս երկրումն էլ չէ խնայել իւր զօրութիւնն ու լոյսն տալ աչքացաւոտներին, որոնք հաւատով ու յուսով կանչելով «Ո՛վ լուսապտուղ ս. Սահակ»՝ դիմում են նորա զուռն և ըստ հաւատոյ՝ գտնում են լոյս և բժշկութիւն: Անշուք և անզարդ են նորա բոլոր շինութիւններն, անշուք և խարխուլ իւր եկեղեցին զուրկ ամեն տեսակ անհրաժեշտութիւնից, սակայն զուարճալի են վայրերն: Մօտիկ ընդարձակ անտառից մի մասն որն վանքի սեպհականութիւնն է՝ պակաս արդիւնաւոր չէ, նմանապէս իւր ընտիր սևահոգերն:

Վանքին թեմական հայ գիւղերը արդէն էլ ճնշուած էին հարեան քնդերի պարբերական հարստահարութեանց տակ, ներկայումս աւելի վատ դրութեան, պատճառները յայտնի են, սկսեալ 96-ի տխուր անցքերից նորա տառապում են ու աւելի է վատթարանում իրանց վիճակ. մեծ մասը ցրուած են իրանց ընավայրից:

55. **Վապուտ կողայ Ս. Յակոբայ վանք**

Համանուն լեռան անտառապատ զառիվայրի վրայ՝ բարձրահայեաց գիրքով ու տեսարանով կառուցվել է վանքը յանուն Մծրնայ մեծ Հայրապետին, աղքատ և անշուք վիճակով ինչպէս և իւր թեմական հայ գիւղացիքն. բայց ունի ընտիր վարելահողեր և անտառամասն որից օգտվում է վանք և շրջակայի գիւղացիք, մեծ մասը քըր-դերը. ի հարկէ այս վերջինս աւելի բռնութեամբ քան թէ իրաւունքով: Այստեղ է այն պատմական բլուրն, ըստ ականգութեան, որտեղից Սքանչելագործ հայրապետը անիծել է Մանաճիհր Ռշտունուն և իւր երկիրն անբերրիութեան դատապարտելով, Ռշտունեաց գաւառն. ի վրէժ ասորի հօթն սարկաւազաց որոց գերելով ծովասոյզ էր արել հայ նախարարն: Աւագ, միշտ անէծքն ու նգովն են եղել մեր հողերականների զէնքն՝ փոխանակ օրհնութեան, անիծելով և նգովելով են լուծել իրանց վրէժն ու սրտմտութեան ձայն...:

Ընծաքասարի և Վապուտ-կող լեռանց շղթաները ամբողջ պատում են Վանայ կամ Ռշտունեաց ծովի հարաւարեմտեան եզերքն. այդ լեռնաշղթաների՝ միջում ընկած այս և այն ձորում, կամ աափաստաններում կամ առաւարներում կան բազմաթիւ աւերակներ անանուն և անյայտ սրբատեղեաց, մատուռների և տաճարների, որոց ոմանք կիսաքանդ, ոմանց գմբէթները փուլ եկած և ոմանք ծաւայում են քրդերին որպէս դոմ. այդ ամենքի մէջ շէն ու ընակելին են Ս. Սահակայ և Ս. Յակոբայ վանքերը, որոց տօնակատրութիւն լինում է աւելի վարդափառին՝ ծովի ճանապարհով և անտի նարեկայ վանք:

Այդ մասը կոչվում է նաև Փէտ-աշխարհ, փայտի աշխարհ, որտեղերից առատ փայտ է արտահանվում նա-

հանդի ամեն գաւառներ թէ շինութեան և թէ վառելու համար. նաւերը միշտ պակաս չեն այդ տեղերից:

56. **ՆԱՐԵԿԱՅ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔ**

Չրջվներ Ընծաքասար, Վապուտ-կող լեռանց զառիվայրի տափաստաններով և առաւարներով, ձոր ու հովիտներով, անցնենք դէպ Հարաւ-Ռշտունեաց վերին մասն, դէպ նարեկայ, Փշավանից հովիտն ուղղենք մեր ուղինը և ահա երկնակատար կաթուղիկէն ու զանգակատան վե՛նակառոյց գմբէթն հեռուից հեռու մեզ առաջնորդում են դէպ յինքեանս, դէպ հոշակաւոր մենաստան նարեկայ-նարեկացու Վանուց, որն սխրալի տեսարանով՝ խիտ ծառատնկոց մէջ Համանուն գիւղին կենտրոնում բարձրանում է այդ Հոյակապ վանքը Հոյակապ գաւթովն, տաճարովն և զանգակատնով:

Այդ Վիթխարի զանգակատունը նմանների մէջ նշանաւոր է ճաշակաւոր յարմարութեամբ շինուած. 60 ական թուականներին, ճարտարապետութեամբ բաղիշեցի հանգուցեալ Տէր Մովսէս քահանայի Սահրաղեանց:

Նարեկայ վանքի արտաքինը բաւորովին անջատ գիւղից՝ լայնանիստ բարձրաբերձ պարիսպներով և աշտարակներով շրջապատուած է: Ներքնապարիսպի հարաւային կողմում շինուած են, բաւականին յարմարութեամբ, առաջնորդարանը, ուսումնարան և ուխտաւորաց սենեակները վերնայարկ և օդաւէտ. աշխատութեամբ նախկին Վանահայր հանգուցեալ Յովսէփ Ծ. վարդապետի, որն այնքան տանջուեցաւ ու հալածուեցաւ ապաշնորհ և հացամոռ նարեկցիներից, այդ վանքային պնակալէզներից:

Սրբազան տաճարում բացի մեծ հռետորի՝ Գրիգորի նարեկացւոյ խնկուած ու օրհնուած գերեզմանից, պահվում են նաև նշխարքն Անանիայի-մօրեղբօրն մեծ իմաստ

վարդապետին. և եղբորն Գրիգորի, Յովհաննու՝ Նարեկայ մեծափառ ուխտի Վանականին. խորանին յետ կոյս՝ նըշխարք Սանդխտոյ Ս. Կուսին, որոց բոլորին էլ ջերմեռանդ ուխտաւորն խնկածխում, ծնրաղնում և ջերմագինս համբոյրներ է դրօշմում այդ սառն տապանաքարերին: Ահա այս Սրբավայրումն է ապրել, կենցաղավարել, գրել ու ճառել «Հրեշտակն իմարմնի» Սրանշեխախօսն Նարեկցին, այն որ՝ իւր Աստուածախօսութեամբն հայ աշխարհն, հայ ազգն լցրեց երկնային, հոգևոր ու մտաւոր սնունդով: Տասներկու երբ. դարու հայ ճշմարիտ կրօնաւոր. ճշմարիտ վարդապետ, հոգևոր վարդապետութեամբ քարոզիչ, խորախորհուրդ հոգևոր, ներշնչեալ ամենայնիւ Աստուածապարզ և շնորհօք հովուելու Քրիստոսի հօղն:

Նարեկայ վանքը առաջին հարուստ վանքն է Ռշտունեաց գաւառում: Աղթամարից յետոյ նա ունի միայն այնքան հարստութիւն ու կալուած որքան չունին մի տասնեակ վանքերը նոյն շրջանակում: Նորա բազմագումար արդիւնքը փճացվել է այս և այն՝ այնպիսի անհաւատարիմ վանահայրերի, տնտեսների և մեծ մասը այդ ձրիակեր գիւղացիների ձեռքում, որոնք աւելի վատն են եղել քան մի աւագակ քուրդ: Այնքան բերրի և արագաւանդ են իւր հողերն ընդհանրապէս, արտերն ու հանդերն, որոնք բացառութիւն են կազմում այլ գաւառի արդիւնաբերութեանց մէջ, մէկինը գրէթէ քսան և մէկ արտադրելով թէ հացարոյսն թէ այլ և այլ հնդեղէնները: Նոյն է և արտաքին եկամուտն. թէ Թիֆլիզում և թէ Վանայ հրապարակներում վանքն ունի լաւ արդիւնաբեր կրպակներ, միայն ցաւալին այն է որ տակաւին իւր միջում գոյութիւն չէ ունեցել մի ինչ որ կրթութեան վայր, գէթ նարեկցի մանկանց համար՝ սովոր էին և ապագայում օգտակար լինէին թէ իրանց թէ այդ մեծ հաստատութեան: Նոյն նախորդ վանահայր Յովսէփ վարդապետի օրով էլի

լաւ էր, ունէին դպրոցի պէս մի բան-հաղիւ փոխ ասածներ պատրաստելու, վերջին տարիներում այդ վարժատան նամ ու նմուշ խալառ վերջացաւ...:

Նարեկայ այդ հռչակաւոր մենաստանը երկար ժամանակաւ գտնվում էր Վանայ առաջնորդարանի իրաւասութեան տակ, բայց Աղթամարու Խաչատուր կաթողիկոսը, յետ երկար ու բարակ ձգձգումից, մերժելով իսկ պատրիարքարանի հրամանները, վերջապէս միացրեց Աղթամարայ աթոռին հետ, բայց էլի բարոյական ոչ բարւոք տնտեսադիտութիւն:

Նարեկայ վանուց տօնախմբութիւնը կատարվում է տարին մի քանի անգամ, առաւելապէս վարդավառին և աշնան ժամանակ, ուր հաւաքվում է ուխտաւորաց ստուար բազմութիւն Հիզանից, Չատախից, Մոզսից և Վանից, ոմանք ծովի և ոմանք ցամաքային ճանապարհով:

57 Աղօթավայր Գրիգորի Նարեկացոյ

Նարեկայ վանից դէպ հիւսիս—արեւմուտք ուղղենք մեր ուղինը, բաւական էր, որքան համբուրեցինք և ծնրագրեցինք որմն ու գերեզմանն մշտանու էր աղօթօղին, գնանք այժմ նորա աղօթավայր—սրբատեղին, որտեղից այդ մաքրակենցաղ ճղնաւորը իւր բոլորանուէր աղօթքն ու պաղատանք, մաղթանքն ու օրհնութիւնն վեր է առաքել առ բարձրեալ Հայր ի հաշտութիւն: Անցնենք ծառոց պրակներից, երանաւէա վայրերից, կարկաշահոս աղբիւրների եզերքն իվեր բարձրանամք, անուշաբոյր ծաղիկների բուրմունքից դմայլած, և ահա տեսնում ենք Փայխներ—գոմեր գիւղի վերեն՝ ապառած լեռան լանջովն ընկած Սրբատեղոյն՝ հարիւրաւոր ուխտաւորք մագլցելով, սահելով երբեմն ի վայր գլորվելով և կրկնելով վերելքն, ջերմեռանդութեամբ ուխտի են գնում: Գա ուխտեալ մի-

այնակեցւոյն, ի մարմնի Հրեշտակին՝ քարայր—աղօթատեղին է, վերնայարկ քարասենեակներ, թուով վեց, ուր կան նոյնպէս քարասեղաններ, և դոցա վրայ մէկ մէկ խաչ և մոմակալները, բոլոր զարդն են քարայրին: Թէև խիստ զժուարին է վերելքն, սակայն ջերմեռանդ ցանկացողին համար դիւրանում է թէ տասն անգամ էլ նա վայր գլորվի, սահի ու զայթէ և ահա վերջին ճիգն թափում է հասնելու փափագին:

Դեռ չմտած քարայր—աղօթատունն՝ անուշահոտ բուրումն խնկոց առնում է մարդս, և ծուխն պատուհաններից սփռվում է շուրջն: Այդ է բոլորը նարեկայ սուրբ վարդապետի և իսկապէս սրբակրօն կրօնաւորի բազմամեայ կացարանն ու ճգնարանն, որտեղից հոգեբույլիս երգարանն, տատրակն Ռշտունեաց թափել է իւր սրտի դեղուն ու թաթախուն հոգեկան բուռն զգացմունքները, ուր երգել ու մրմնջել է իւր «ձայն հառաջանաց», իւր «ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյն», իւր «բարեբանեալն» մշտամուռնջ մաղթանքն ու աղերսանքն հայցել ի քաւութիւն մեզ ապագայ ապաշխարողացս:

Սրբոյն աղօթատեղոյն հանդէպ դէպ արևելք տարածվում է ծովի թունդ երկնագոյն մակերեւոյթն. դորա վրայ կղզիները Աղթամարն և նորա — մկրտեալն Առ տէր, դէմ ու դէմ: Առ տէրն ու Աղթամարն անարդել և ուղիղ մի ակնթարթով տեսնվում են քարայրի պատուհաններից: Այդ կղզուն վրայ է լուսափայլել երկնային լոյսն, միջումն ամփոփուած Միածինն մօր գրկում, որն տեսնելով մարմնաւոր հրշետակին, աղօթավայրից, գմայլած ու արրած տենչալոյն սիրով, հոգեպարար խնդութեամբ, դիմում և ծովագնաց դէպ կղզին, առնում և ընդունում է անմատչելին ի հրեղինաց և լսում «Գրիգորէ, արի՛ սո գանձկալիդ Առ տէր «և յայնժամ երգում» և այն գոր տեսի իսկ աչօք ի մովք». նոյն անձկարեօք սրտիւ հասնելով փափագին, գառ-

նում է աղօթավայրն, անցնում կտրում է ծովն՝ կրկին երգելով և այն մեղրածորան մեղեդինը «Աչքն ի ծով... ի ծով... ծիծաղախիտ ծաւալանայր յառաւօտուն, երկու փայլակնաձև արեղական նման»:

Նարեկացւոյ ուրախութեանը շափ ու սահմանը չկար անշուշտ՝ այդ Աստուածասրբաշ տեսլեան տպաւորութեան տակ:

Ուխտաւորք միքանի անգամ ևս նոյն ջերմեռանդութեամբ խնկով ու մոմով կրկնում են իրանց ուխտն, աղօթում և ծնրաղնում են, կրկնակի համբոյրները դրօշմելով մաշուած ծնրատեղոյն և մատանց կոճղատեղոյն, դարձեալ անյագ և կարօտ վերագառնում վանքն և անտի իւրաքանչիւրն իւր տեղ, միշտ կրկնելով՝ ո՞վ դու ս. նարեկացի և այն... խնդրուածք:

58. Պախլանից ս. Յովհաննու վանք.

Նարեկայ վանից դէպ Մոզաց աշխարհ տանող ճանապարհի աջակողմն՝ բարձրաւանդակ, արձակ տափաստանի վրայ, համանուն գիւղին վերև գտնվում է Պախլանից ս. Յովհաննու վանք, չորս կողմն հաստարմատ ուռենիներով շրջապատված բարձրահայեաց տեսարանով: Դա Ռշտունեաց դաւառի հարաւ-արեւմտեան ծայրումն ընկած շէն ու հաստատ վանքն էր, տաւար ու ոչխարով գիւղատնտեսական ամեն պարագայիւք և փոքրաթիւ միաբանութեամբ: Սակայն երբ սկսվեց 96-ի տխուր անցքերն, գիւղացւոց հետ մէկ տեղ վանքն ու վանականք ևս նոցա հետ կողոպտուեցան ու կոտորվեցան և ամեն ինչ մնաց իրանց հարևան քրդերին, որոց գլխաւորն էր ու պարագլուխն՝ ոմն Կուլիխան-բէկ, որին հայերը մըր տխուրսով էին վերապատվում և գրեթէ նորա ամեն մի կամայականութիւնն շոյում...:

Պաղպանց գիւղից միքանի վայրկեան հեռաւորութեան վրայ է համանուն բերդն, ուր 1830—45 թուականներում ամրացել են եղել Օսմ. կառավարութեան դէմ ապստամբող բուրգ ցեղապետները յայտնի Խան-Մահմուտ, Խան-Ապտուլ իւրեանց եօթն եղբայրներով: Այդ բերդի աւերակաց ներքև է ներկայումս յիշեալ Կուլիխան-բէկի բնակարանը:

59. Գանձակայ ս. Կարապետի վանք.

Գաւառ գաւառի հիւսիս-արեւմտեան վերջի ծայրումս, դէպ Բաղէշ տանող ճանապարհի աջ կողմին, ընդարձակ կառուցվել է Գանձակի վանքը յանուն ս. Կարապետի: Գորան կարելի է անուանել մարդասիրական պանդոկ, ուր ապաստանում են սարսափելի բուք ու բորանից ազատուած ճամբորդք, դէպ Բաղէշ գնացող կարաւանները օրերով հիւրասիրվելով վանքից:

Բարձրացած՝ սպիտակաշէն գմբէթն որպէս ուղեցոյց, հեռուից մի ինչ որ նշանակէտ է նեղ ընկած ճանապարհորդին, որի ուղղութեամբ էլ ազատվում է վտանգից: Գանձակի ս. Կարապետի վանքն ևս մինչ 96-ի հանրային անցքերին շէն էր իւր փոքրիկ շրջանի մէջ, ամուր ու հոյակապ շէնքերով, տաւար ու ոչխարով գիւղատնտեսական ամեն պարագայիւքն, սակայն նա ևս նոյն շար կրելութեանց ենթարկուեցաւ. կողոպտեցին վանքի թէ ներքին սրբութիւններն և թէ արտաքին ամեն ինչ, գրեթէ ամայի վիճակի թողուցին: Նորա մօտիկ և թէմական հայ գիւղերը նոր-գիւղն, Հաբեբրտ, Բէլու, (ճիշտ Բէլի անունով) Մոխրաբերդ գիւղերն ևս տուժեցին ու կրեցին ինչ որ տեսան իրանց գաւառացի հայերն:

Մոխրաբերդ գիւղի շրջակայքումս տակաւին գտնվում են ու երևում պարսից ատրուշանների աւերակաց

կոյտերը և ճիշտ մոխրից բարձրացած բերդն՝ որտեղերից Ռշտունի Սահակ եպիկոպոսը ծովն է թափել կրակն ու մոխիր:

Վերին Ռշտունիք գաւառում ապրում են զարոյս սկզբներից Օսմ. կառավարութեան դէմ ապստամբող Խան-Մահմուդի, Խան-Ապտալի, Դէրվիշ-բէկի, եօթն եղբայրք բուրգ ցեղապետների որդիք, թոռները և ծոռները, որոց մէջ նշանաւորն է մեր արդէն յիշած Կուլիխան-բէկ, սորա մասին խօսում են որ՝ մեծ գեր է ունեցել Աղթամարի քիւլքիւլ մականունեալ Պետրոս կաթողիկոսի սպանութեան գործում: Դեռ մօտիկ անցեալումս՝ սորա որդինը առևանգեց և կրօնափոխեց Խաչատուր կաթողիկոսի եղբօր հարսն... և անպատիժ մնաց. կասկած չկար որ 96-ի անցքերին աւելի գեր պիտի խաղային:

ՄՈԳԱՅ ԳԱՒԱՌՈՒՄ ԵՂԱԾ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

60. Փուրկու-փոքորկի ս. Գէորգայ վանք

Անցնելով վերին Ռշտունեաց Գաւառ-գաւառի հարաւ-արեւմտեան ճանապարհով, բարձրանալով Եղերով լեռան գագաթն ի վեր. որն Արտօսի գլխաւար շղթան է, իջնում ենք Մոգաց աշխարհ, զրախտի աշխարհ, որն արգարև իւր թարմ և կանաչագարդ տարածութեամբն դեռ հեռուից գեղեցիկ տեսարան է ներկայացնում: Այդ լեռան կենդրոնի երկու կողմից կան մէկ մէկ փոքրիկ իջևաններ ի անդուռ անքթիկ կայարանները ցրտատար ճամբորդների համար. իսկ հարաւային զառիվայրի ճանապարհի կէս տեղումս՝ հոյակապ վանքն յանուն ս. Գէորգայ-փութկու: Եթէ չլինէին եկեղեցին, տաճարն ու փոքրիկ գմբէթըն, դա ևս խակապէս մարդասիրական մի հիւրանոց էր:

իւր միջումն ունեցած կարգ ու սարքովն, ընդարձակ խոհանոցովն ու կերակրի մեծ մեծ կաթսաներովն, որոնք անցորդների բաժինն են պատրաստում:

Եւ արդարեւ. Եղերով լեռան բքարեր սառնամանիքը այն յայտնի վնասարեւութեամբն, դէպ Մոզս և Վան երթեկեկող ճամբորդներին շատ անգամ օրերով ու շաբաթներով կաշկանդում են անդ: Վանքը անխտրաբար մեծ իջևան է հայի, թուրքի, քուրտի և ամեն ազգի համար. երեկոյ, առաւօտ և ճաշին անպակաս պատրաստ է նորա լիառատ սեղանը ու բաժինն. նոյնպէս և անամուտ համար առատ կեր: Տարակուսած ճամբորդը յուսակտուր սպասում է, թէ երբ պիտի մեղմի օդը, պարզուի երկինք, դադարեն սառնամանիքը և Եղերովն իւր ձիւնաթաթախ գլուխն ցոյց տայ պարզ եթերում:

Փութկու վանքը վարելահողեր չունի. չունի և գիւղատնտեսական-մշակական պարապմունք. նորա գլխաւոր եկամուտն կայանում է միայն այն շրջուն կապալառուների աշխատութիւնից գոյացած արդիւնքի վրայ, որոնք նախօրօք սակարկում են Աղթամարու վարչութեան հետ մի որոշ գումար տալով:

Այդ կապալառուները վերցնելով վանքից մի ինչ մասունք կամ խաշ, շրջագայում են երկրէ երկիր և հաւարում են նպաստներ, ոգորմութիւն ամեն տեսակ արմտիքից, գառ ու ոչխարից, և այլն. պատահում է որ քրդերն էլ շատ անգամ մասնակցում են՝ տալով իրանց աննշան զարաթն (նուէր), որի փոխարէն նոքա կրկնապատիկն անշուշտ վայելում են Փութկու հացն ու ջուր. ահա այդ կերպի նուիրատութեամբ հոգացվում է վանքի ընդհանուր ծախսն:

Չատ անգամ պատահել է որ՝ Եղերովի վրայ ճամբորդները, փոթորկից, բուք ու սառնամանիքից շըշկըլված և շնչասպառ մնացել են և շատերը չկարողանալով

այդ սարսափելի բուք ու բոքաններին դիմանալ՝ տեղն ու տեղ կենաղբաւ են եղել և շատ անգամ էլ ազատված են եղել Փութկից հասած անմիջական օգնութեան շնորհիւ. Փութկու Ս. Գէորգայ վանքից դէպ Մոզս գնալու միակ բռնուկ ճանապարհ դա է և, այդ էլ այսպէս շատ անգամ շաբաթներով ու ամսով փակված է լինում: Գուցէ ընթերցողներին ոմանց պատահած լինի ինչ որ գրուած է Փութկու արաղաղի մասին կամ նորա շար ու բարի գուշակութեանց. բայց դա սնոտիապաշտութիւն է, հաստատն այն է որ ճամբորդները սպասում են այդ վանքում մինչ երկրնքի և երկրի հանդարտութեան. պարզ օրուայ և տաք արեղակի, որոց փտահելով հազիւ կարելի կ'լինի շարունակել ուղին, եթէ ոչ անկարելի է:

Վերջապէս Փոթորկի ս. Գէորգը Վասպուրականի ճամբորդների և գլխաւորապէս նաւաւարների մեծ Պալլանն է, նեղ ընկածները 'ի ծովու 'ի ցամաքի լինին, ապաւինում են, դիմում են նորա օգնութեան:

61. ՄՈԳԱՅ ԵՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ

Եղերով լեռան հարաւային զառիվայրից իջնելիս, տեսնում ենք աւելի հետաքրքիր տեսարանները, լեռնային, դաշտային ձորային և դոցա հետ անտառային՝ իրանց միջում արաղահաս, արագահոս բազմաթիւ վտակներով ու առուակներով: Մոզաց աշխարհ ընդհանրապէս լեռնադաշտ է, միշտ թարմ ու զրախտանման ծաղկաւէտ վայրերով, մրգաւէտ ու որթատունկ այգիներով ընտիր սեահողերով, հանդ ու հանգաստանով: Մենք անցնելու ենք մի կարդ ոլորապտոյտ ձորերով, առատարուղի ազրիւրների, առու առուակների եզերքներով և դեռ այստեղ առանց մի բան խօսելու Մոզաց քաղաքի վերաբերութեամբ, իւր միջից,

այդ զգոգուն գետակի զնացքին հետ՝ զէս հարաւ, յայնկոյս Արտօսի շղթայից միոյն վրայ դարձնենք մեր ուշագրութիւնն:

Ահա այդ շղթայից-լեռան լանջերից միոյն խիտ ծառատնկոց մէջ գտնվում է Ամենափրկիչ վանքն. Մոզաց աշխարհի հայոց պահապանն, յանուն Յիսուսին երկրպագող երեք Մոզերին. որն բովանդակ երկրի մէջ մէկ հատիկ սրբատեղին է. և ունի իւր յատուկ ազարակն բերրի և արգաւանդ դաշտերով, անտառ և այգի բոլորը իւր շուրջն ու մօտիկ, կառավարվում է հին տոհմական մի քահանայի և իւր անդամոց վերահակողութեամբ թէև խիստ անձուկ վիճակով:

Նայելով Ամենափրկիչ վանուց դրութեանն և շուրջն գտնուած այն բազմաթիւ աւերակ շէնքերին, հաստատապէս կարելի է ասել որ՝ դա նշանաւոր մի վանք է եղել Մոզաց աշխարհում և շատ հին հաստատութիւն:

Իսկ ներկայումս զրէթէ հասարակ և աղքատ վանքերի կարգումն է շնորհիւ գինք շրջապատող քուրդ տարրին. Կարծես թէ մի մեծ դժբաղտութիւն է բոլոր հայ գաւառեցիների համար, որոց մէջ անտարակոյս ապրում են թէ ուժով և թէ խորագիտութեամբ քուրդ ցեղապետների սերունդները, որոնք ի հարկէ աւելի իշխող են քան տիրող կառավարութիւն և ճնշել են հայն և այլ քրիստոնեաների. այդպէս է և Մոզաց աշխարհում:

Մոզք քաղաք, որն ներկայիս գաւառին կենտրոնն է, անջրացած է, բոլորովին իւր քաղաքային նմանութիւններից, հնոյն հակապատկերն է. պատմական այդ քաղաքը բնաւ յարմարութիւն չունի այժմոյս՝ աւան անգամ կոչուելու: Մի քաղցրահամ և խիստ սառնաջուր գետակը անցնելով քաղաքի մէջ տեղից, երկու է բաժանում: Բազմա-

թիւ քարուկիրեայ աւերակ, կամարակապ կրպակներ, պանտոկները իւր հրապարակի անցեալ ճոխ դրութեան վիաներ են, թողունք գաղթող հայերից մնացած բազմաթիւ տների աւերակ շէնքերն:

Մոզաց քաղաքի այգեստանները բոլորն գտնվում են բրդերի ձեւքում. իսկ հայերը կուճ են եկել իրարու վրայ կենտրոնի այս և այն կողմերում անշուք բնակարաններով. թաղերի մէջ անուանի է Աբրահամենց թաղ, որտեղից, դարոյս սկզբից շատ նշանաւոր Մոզացիք գաղթել են *) Հատախ աւան:

Թէև կառավարութեան կողմից նստում է գաւառապետը իւր ստորագաս պաշտօնեաններով, բայց զարձակ ազդեցիք տարը քուրդ բէկերն են:

Անուանի է Մոզաց քաղաքի՝ հինգշարթի օրեայ բազուն, որտեղ կուտակվում ու շեղջվում են ամեն տեսակ վաճառելի ապրանք, մանաւանդ ամենայն առատութեամբ չոր թէ թաց պատուական մրգեղէնք:

1896-ի հանրային անցքերին, Մոզաց գաւառը համեմատաբար միւս հարեան գաւառների, աւելին չ'տեսաւ այն գառն և անողոր բարբարոսութիւնները շնորհիւ Ապտալ բէկի որդի Մէյթուլլահ Բէկի: Այս երիտասարդ քուրդ բէկը բնակուելով Հաղին բազմահայ գիւղն, իւր բնդարձակ բընակարանումն ընդունում է բազմաթիւ հայ ընտանիք և պաշտպանում վերահաս վտանգներից. նմանապէս և շատ գիւղերը նորա ձեռք առած միջոցներով քիչ են վրնասվում:

Մէյթուլլահ Բէկը արտաքին տարազով, ձևերովն ու

*) Այդ գաղթականութեան չարժառիթ պատճառները և այդ հայ գերտատանների տոհմական անունները ընդարձակ տեղագրութեամբ՝ մենք զրել ենք մեր «Մոռացում գաւառներ-Մոզք և Ծատախ» անունով մի այլ աշխատասիրութեան մէջ:

քաղակրթութեամբ էլ տարրերվում է իւր ցեղակիցներից, երեկայեցէք մի բարեկիրթ անձնաւորութիւն, խօսում է բաւականին հայերէն և գրում է հայ լեզուով, հիւրասէր և, շատ անգամ էլ Աղթամարու կաթուղիկոսութեան ներկայացուցիչն է եղել և պաշտպանել հայերի դասն Մոզայ իշխանութեան առաջ: Նորա տան ամբողջ ելքն ու մուտքն յանձնուած է Հագենայ Մէլիքի որդւոց տնտեսագիտութեան:

Մէլթուլլան Բէկը կոտորածից վերջ, ՚ի փոխարէն իւր արած բարեխաւութեանց, շնորհակալութեան գիր ստացաւ Վանայ առաջնորդարանից և միշտ էլ յարգելի եղել Վանայ բոլոր հայերի մէջ:

62 Ապարանից կամ Մամուսանից Ս. Խաչ

Մոզայ աշխարհի հարաւային կողմ՝ սահմանակից Բաղիշու նահանգին, իւր պատմական հնութեամբ յայտնի է Ապարանից Ս. Խաչ, որոյ գովասանական ներբողն արել է Ս. Գրիգոր Նարեկացին, գտնվում է Մամուտանց գաւառակի Ոգիմ հայաբնակ գիւղից 10—15 վերստ հեռաւորութեան վրայ մի բոլորածև դաշտավայրի մէջ, մէն ու մենակ, անտէր ու սգաւոր այրիի պէս:

Աւաղ. ամեն ոք հայ մարդ, անցնելով այդ դաշտավայրից, երբ պատահում է այդ հոյակապ Ս. հաստատութեանն, գննում է շուրջն ու շրջակայքն տեսնելու, չէ կարող չ'զգալ մի ինչ խուլ ու մունջ, լռիկ մտատանջութիւն. չ'փղձկալ և խորոց սրտէ շրջառաջել: Տեսնելով այդպէս՝ դեռ կանգուն ու հաստատ մնացած տաճարն օտար տարրի սրբապղծութեանց ենթակայ, ուր անպատկառ քրդերը, ինչպէս շատ տեղ, նոյն և այստեղ անասնոց բնակավայր են դարձրել. անշուշտ պիտի գգայ և մի հոգեկան գայրոյթ....

Չորս կողմ քուրդ գիւղերով շրջապատուած է, բնավայրի բնիկ հայերը վաղուց արդէն գաղթել են, ցրիւ ընկած ամեն գաւառներում. վանքապատական ընդարձակ հողերն, հովիտն ու այգիք, ոմանք խոպանացած անմշակութեան երեսից՝ քրտերի ձեռքում, իսկ անուանին Ոգիմ դիւղաւան՝ թէ և մինչ 1980—96 ի հանրային կոտորածին և այլ և այլ պատահական յարձակմունքներին զիմազրել էր ամեն կերպ շարքաշուծիւնների, բայց նա էլ այլ ևս չ'կարողանալով անհաւասար ուժի գէմ մարտել՝ քայքայվեց, հալածվեց, Հիգանի, Բօհտանի Փանիտիկ քրդերը նոցա էլ ենթարկեցին խիստ ճնշումների և Ոգիմը ունայնացաւ իւր կտրիճ հայերից:

Ապարանից Ս. խաչի բոլորդիքն ևս զուրկ չ'են հնութիւններից և յիշատակարաններից, ամեն մի քայլափոխումը պատահում են աւերակ մատուռների, տաճարների, անանուն անթիւ և անյիշատակ խաչ-արձանների-գերեզմանաքարերի, որոց երեսն պատել է դարաւոր մամուլն կորսնցնելով եղած տեղեկութիւնին: Քրտերը շատ անգամ օգտավում են այդտեղեր պեղումներ գործելուց, դուրս բերով զանազան նիւթեր, թէ եկեղեցական և թէ տնական զգեստներ և անօթներ:

Հիւն հիգան գաւառում եղած Սըրափայրեր

63. Հիգանու Ս. խաչ վանք

Մոզայ հիւսիս-արևմտեան կողմից աւելի հեշտ կարելի է մտնել հին Հիգան պատմական գաւառն: Բայց թէ ի՞նչ

գեղեցիկ և գուարճալի վայրերից, պաղորակ ու սառնասույր աղբիւրների եզերքից. ծառախիտ անտառ ու պրակների միջից անցնելով, տեսնելու ենք վայրի ընտիր վագները, նունենիք և այլ պտղատու և անպտղատու թառատունիկերը միայն ճարտարաբան գրողի գործ է նկարագրել: Անցնում ենք ձորեր ու կիրճերը և ահա Հիզանի Ս. խաչ վանքն իւր խոնարհ գմբէթովն մեզ նշմարելի է դառնում հեռուից հեռուն բլրազաշտի վրայ:

Գա Հիզան գաւառի բազմահայ գիւղերի մէջ միակ շէն վանքն էր, լի գուար ու ոչխարով բերրի և արգաւանդ հողերով, գիւղատնտեսական ամեն պարագայիւք և փոքրիկ միաբանութեամբ: Վանքը բազմամեայ վանահայր տէր Սահակ վարդապետի համբերատար և տոկուն աշխատութեան շնորհիւ՝ բարւոք անտեսագիտութիւն մի ունէր. իհարկէ իւր շրջանակի մէջ, և որն միակ բարոյական մխիթարանք էր այդ մասում ընկած, անտէր և անպաշտպան հայերին: Հիզան գաւառը դժբախտաբար ասեմ, ներկայումս գտնվում է Բաղէշի-Բիթլիզի-Կուտակալութեան տակ. դեռ չսկսած 1895—96-ի հանրային խառնաշփոթութիւնք, մօտկանցի, խօրօզցի անուանեալ դայիսայ քրտերը խմբակներով վխտում էին Հիզանի հայ գիւղերում և վանքի շուրջն: Նորա միացած Հիզանի քրտերի հետ, շատ անգամ համախմբվում էին Չէյխ Չէլլալէզլինի օջաղի շուրջն, միայն այն պատրուակա՝ որպէս թէ Չէյխի որդուն գիւարէթ են գնում (այցելութիւն), և դա լինում է փորձնական գործ իրանց կանխամտածութեանն...: Ձինուած քրտերի այդ մնասակար դրամագրութիւնն լաւ բնակելով և հասկանալով վանահայր Սահակ վարդապետը յայտնեց Բաղիշի առաջնորդին, և, ազգ. պատրիարքաբանի, բայց գործնական հետեանքը ոչինչ էին... Չէյխի որդիներ պատասխանեց, որ նորա իմ վաղեմի միւրիաներ

(հետեորդներ) են և պարտաւոր են ինձ այցելելու ամեն անգամ և այլն...:

Ներկայումս, մեր առած վերջի տեղեկութեանց նայելով Հիզանու հայերը աւելի անմխիթար և ճնշեալ վիճակում են և կարօտ ամեն անհրաժեշտ պէտքերի և Ս. խաչի վանք գրէթէ անվանահայր և լքեալ վիճակի:

64. Հիզանու հիւնգ խորան վանք

Հիզան գաւառի հարաւ-արեւելեան կողմ՝ բարձր լեռնազաշտի սարահարթի վրայ կառուցվել է «Հինգ» խորան վանք, յանուն հինգ նաւակատեաց. և արդարև կենտրոնի խորանից իզատ, եկեղեցւոյ պատակից, աջ ու ձախ կողմից կան նաև շորս փոքրիկ խորանները սրբատաշ սպիտակ քարերից կերտուած: Ըստ տեղական հայերի մէջ եղած աւանդութեանն, այդ խորաններում թաղուած են եղել ոմանք հայ անյայտ նահատակներից, որոց յիշատակին և նոյն նաւակատեաց օրերում լինում է Ս. սլատարազ, կտրվում են մատաղացու բազմաթիւ գառներ, գաւառի ամեն կողմից կիտվում են այդտեղ բազմաթիւ ուխտաւորք, և զոցա հետ հարեան քրտերը օգտվելու հայերի արած գոհարեւութիւններից և շատ անգամ էլ յափշտակելու ձեռքն ընկածը...:

65. Հիզանու Հէգուայ կամ Հայկայ վանք

Հինգ վերստից ոչ հեռու Հիզանու Հինգ խորան վանքից դէպ արևմուտք՝ գտնվում է Հէգուայ կամ Հայկայ վանք, բայց անշուք և խառխուլ շէնքերով: Մօտիկ հայաբնակ գիւղը շատ վաղուց արդէն ենթարկվելով քրդերի աւարառութեանց ցրվել և մնացողները վերջին չքաւորութեան մէջ և այդ պատճառով էլ վանքին ոչ սով կայ պահպանութիւն արողը: Հէգուայ վանքը խիստ առատ է ըն-

ու քարուքանդ էր եղել. ցրուել էր այդ մեծ գերդասանի բոլոր շուքն ու շքեղութիւնն, կողոպտուել էր հարստութիւնն, աւարել էին լծկան եզներն ու զօմէշները, դուարն ու ոչխարն, դոշա հետ և տնական կահ ու կարասիքն:

Ձէյխ Տէլալէղղինը ամենայնիւ տիրելով Բէյթամին, քանդել տուեց թէ Հիզանի և թէ նրա շրջակայքի բազմաթիւ հնութիւնները, եկեղեցիք, մատուռները, աւերակ տաճարներ և այլն. շարաշար վարվեցաւ քրիստոնեայ սրբութիւնների հետ. պեղումներից դուրս բերեց շատ սպասք և այլ հնութիւնները որոց մէջ ամենից թանկագինն էր ընտիր մագաղաթի վերայ գրուած աւետարանը: Այդ բոլոր հարստութիւնից, որին տիրեց Ձէյխը, ազատուեցաւ միայն յիշեալ աւետարանը, որն գնեցին Լի գիւղացիք առատ ընծաներով շահելով Ձէյխի սիրտը...:

Այդ բոլոր անզգամութիւնները ծածկելու համար և կոյր ամբոխի աչքին թող փշելու, Տէլալէղղինը ընտրել էր իւր հեշտ միջոցն. զանազան արահետներում շինել տալով *Թէքթէ* (որպէս մարգասիրական պանդոկ) երթևեկողներին երևելոյ առաւօտ մէկ մէկ աման բաժին կերակուր — շորբայ — տալով. և որ այդու իւր Միւրիտները աւելի հեշտ էին հարստահարում ժողովրդին յանուն այդ *Թէքթէի* պտղի. զաքաթ-ոգորմութիւն հաւաքելիս իրանք աւելին էին օգտվում:

Սրանից քսան տարի յառաջ Կ. Պօլիսում եղած «Հիզանի» ուսումնարսիրաց» ընկերութիւնը մեծ փոյթ տարաւ այդ գաւառում կրթութիւն տարածելու, բայց անելով մի քանի նախակրթարաններ, սակայն վերջին տարիներում տիրող աննպաստ գէպքերի շնորհիւ, ուսուցիչները ցրուեցան և զպրոցները փակուեցան. և Հիզանցիք մնացին նոյն ամենաթշուառ վիճակում:

Ծերունի Գրիգորը զրկուած իւր բոլոր կայք ու կեանքից՝

քից՝ միայն ցուպ ի ձեռին թափառեց գիւղից գիւղ. նորա որդիք-Պարապետն ու Գասպարը տարագրվեցին Կ. Պօլիս, յետ երկար տատանումներից և նորա թաղուեցան այնտեղ...:

Այստեղ այլ ևս զրիշը տատանվում է, լեզունը կարկամում, նոյնպէս և ամեն զգացմունքները չկարողանալով տեսածն ու լսածն ըստ կարելոյն գրել ու պատմել, ինչ որ բարբարոս ձեռքը արել ու աղարտել է Հիզանի բոլոր սրբութիւններն...:

* Շատախ գաւառում եղած ՍրբաՎայրեր

67. Շատախու Ս. Մսեփաննոս

Թողնենք Հիզանը և ՍրբաՎայրերն իրանց անմխիթար զրութեանն. Մոզաց գաւառի արևելեան սահմանից. Առինջայ ոլորապտոյտ ձորերից. Ծրծանս գիւղի ճանապարհով. Աննօսի հարաւային լանջերի առապարքերով մտնենք Չատախ գաւառ. բնակավայրն մի բուն հայ կորիճ-լաների:

Ահա Եղեմական գետն-Տիգրիս իւր օձապտոյտ շրջանը մեզ ցոյց է տալիս երբեմն լայնացած թևերով, երբեմն կուճ եկած երկու ձորակի միջում և, երբեմն փոքր ու մեծ ջրվէժներից գոռգոռալով, ֆըշալով վայր թափուելով, Սահում է. յառաջ է գնում գէպ ուղիղ հարաւ, գէպ Պասարատն ու Պագոտատ-Բաբելաստան:

Տիգրիսի հոսանքն ի վեր. եզերքներով և անտառախիտ

*) Շատախ անունով մի գաւառ ևս՝ կայ Սասնոյ վիճակում՝ Բաղէշի Վիլայէթին մէջ:

տափաստաններով է և մեր ճանապարհ, ուշ թէ շուտ հասնում ու մտնում ենք գաւառի կենտրոնն Չատախ աւանը:

Հին Չատախ աւանի և բերդի ստորոտումն Տիգրիսի ձախ ափին, դաշտավայրի կենտրոնում կառուցվել է հռչակապ գաւթի մեծ ու տաճարն յանուն Ս. Ստեփաննոսի, որոյ գոյութեան, հիմնարկութեան մասին ստոյգն է որ՝ սկսուել է երրորդ դարու վերջերից: Տաճարի կամարակապ առաստաղը պարունակում է իւր մէջ մի քանի նըրբանցքներ, պահարանները, թագստեան տեղերը որոյ մէջ բնկնող անփորձն հեշտիւ շէ կարող դուրս գալ առանց կրկին առաջնորդի և խիստ դժուարութիւնների:

Ս. Ստեփաննոսը Չատախ գաւառի հայ քրիստոնեաների և ասորիների ամենանուիրական սրբավայրն է, նոցա նշանաւոր երգումն Ս. Ստեփաննոսի անունովն է, նոցա խնդրակատարն և բարեխօսն Ս: Ստեփաննոսն է:

Բարձրակատար տաճարի աջ ու ձախ կողմերով փրոււած են բազմաթիւ գերեզմաններ. ոմանք քարեայ կախարիչներով և մեծ մասը հողակոյտերով ծածկուած, այդ փրուած գերեզմանների համար տեղական ժողովրդի աւանդութիւնն հետեւեալ պատմութիւնն ունի. «Չար Յուլիանոսի պարսից վրայ արած արշաւանքի ժամանակը նորա բանակից մի զօրաբաժին-լէգէոնը մտնում է Չատախ գաւառ, և այդ տեղ ուր պատահում են քրիստոնեաների դիմադրութեանն: Այդ բնդհարումն երկու կողմից էլ ունենում է իւր բազմաթիւ կոտորածն, որոնցից քրիստոնեայ նահանատակները թազվել են տաճարի աջ կողմով, իսկ հեթանոսները-կռապաշտները, ձախ կողմով, դորա նշանն այն է որ քրիստոնէից գերեզմանների վրայ քարեր ձգուած են, որոց շուրջն էլ բուսնում է սպանդ-բոյս. իսկ հեթանոսաց՝ գերեզմանները ծածկվում են հողով: որոյ վրայ բուսնում է շար-փուշ». և ճշմարիտն էլ այդպէս է

մի կողմ ամբողջ դասակ շար-փշերով է ծածկուած, իսկ միւս կողմ՝ սպանդ անունով հոտաւէտ բոյսով:

Ս, Ստեփաննոսի տօնն, բացի իւր յատուկ տօնակատարութիւնից, Չատախեցիք տօնում են նաև Կանանշ կիւրակէին, ուր համախմբում է գաւառի և աւանի ժողովուրդը երգելով ու պարելով տաճարի շուրջն ամբողջ երկու օր:

68. Սօզվանից Ս. խաչ վանք

Չատախ թաղի արևմտեան բարձրակատար լեռան փոքրիկ սարահարթի վրայ կառուցվել է սրբատաշ քարերից երկու փոքրիկ խորաններից և մի տաճարից բազկացած Սօզվանից Ս. խաչ վանք. մօտիկ համանուն Սօզվան գիւղի, որոյ հին հայ բնակիչք զաղթելով հեռու օտարութեան մէջ, այժմ Կյւրաքի քրտերն են յաջորդել դոցա, տիրելով ըստ ամենայնի և վանքապատկան ամբողջ հողերին: Թէ տաճարի և թէ խորանների մէջ թաղուած են մի քանի անյայտ կրօնաւորներից, միայն անդիր տապանաքարերով, նմանապէս վանքի շուրջն բազմաթիւ են գերեզմանները: Այդ բոլոր աւերմունքների մէջ, զարմանալին այն է որ՝ թէ ինչպէս տակաւին կանգուն է մնացել սրբավայրն և դեռ ևս Չատախեցի հայք, տարին երկու անգամ, Կանանշ կիւրակէին և Հոգեգալստեան՝ կատարում են նորա տօնակատարութիւն, բոլոր ժողովրդով դիմում են այդ տեղ և կտրում են մատաղները:

69. Օ ս ո ղ կ ա վ ա ն ք

Չատախ-աւանի Սօզվան գիւղից դէպ հիւսիս-արևմտեան կողմ, ծագկաւէտ լեռանց երկու լանջաց վրայ գրտ-

են իրանց վաղեմի ոխերիմ գրչուացի քրդերի ղէմ...:

1850—55 թուականներին՝ քրտաստան նուաճող հռչակաւոր Օսման վաշանը իսպառ խորտակելով գրչուացիների զօրութիւնն, խորտակել և քարուքանդ է արել նաև այդ բերդը, այդ թուականից և Չատախ գաւառն էլ հաստատապէս մտել է օսմ-իշխանութեան տակ:

Չատախ աւանը բացի իւր միջուան սենցած մրգաւէտ այգիներից, շրջակայ արուարձանները շրջապատուած են աւելի ճոխ այգիներով, խիտ պրակներով, ճոխ ագարակներով, որոնք ընդհանրապէս Մազրայ կ'կոչվեն: Այդ Մազրաները (ցանկու վայր-) դեռ հոգարացուց տիրապետութեան ժամանակից, որպէս նուէր—փէշքաշ—շնորհուել են շատախեցի այն հին գերդաստաններից ու մանց՝ որոնք գաղթել են Մոզայ Արրահամենց թաղից իրանց անուններով յայտնի հին տոհմականներին: Արուարձանների մէջ նշանաւոր են Ծառնոց, Թլորան, Գեթօվանք մաազրաները և յայտնի իրանց արտադրած մէրնեկ, սպասի և այլ տեսակ տանձ ու խնձորներով և այլ մրգերով:

Գեռ օսմ. իշխանութիւնը չ'հաստատուած հարաւային Հայաստանում, հազարացիների ժամանակ. Արասեան տոհմի, այդ գաւառը, Չատախը, աւելի բարւոք վիճակ է ունեցել ինչպէս պատմում են ծերունիները: Բնիկ շատախեցի հայեր և կանայք իրանց ուշիմ և նրբին արուեստագիտութեան հետ ունին շատ խելացի կողմեր, որով նորա կարողացել են շրջապատ տարրում սրահել իրանց գոյութիւնն երբեմն դիմաւորութեամբ, երբեմն խելքով: Նոցա չարքաշ կեանքը, տոկուն և յամառ դիմադրութիւնը մեզ ներկայացնում են մի երկրորդ Սասուն, որք ամեն վշտակցութեանց դիմանալով, չ'թողին ընավայրն, չ'թողին իրանց պաշտելին Ս. Ստեփաննոս ու Ս. Գարապետ:

Այստեղ էլ երկրի բնական դիրքը, սրածայր, ատամնաւոր անմատչելի լեռները անդնդախոր ձորեր, անդունդ-

ները, ծմակները, խիտ անտառները նպաստել են ժողովրդին իրանց պապերի քաջազնական ոգինը պահպանելու: Լեռնային բնութիւնը ներշնչել է դոցա մէջ, արիութիւն, քաջութիւն, անձնապաշտպանութիւնը, պատուի—նամուսի—ընտանեկան օջախի մարուր և անեղծ պահպանութեան համար:

Պատահել է որ նորա շատ տնգամ որպէս Մաալին (օգնականներ) մասնակցել են քուրդ ցեղապետների արշաւանքներին և այդպիսի երևույթ մենք շատ անգամ տեսել ենք միրանցի, գուտէրցի, առնօսցի քրդերի մէջ և զանուած հայերը իրանց կողմնապահ քրդերին օգնելիս և կռուելիս:

Գեռ մանուկ հասակումս ես տեսնում էի շատախեցի հայ կօջաքաշիները (մարդպետները) որոնք Վան գալիս, ինչ դիրք և վեհանձնութիւն ունէին կուսակալների և մի կարգ թուրք բէկերի ներկայնութեան, իրանք միշտ դիւնուած և զինուած մարդերով—քուրդ սպասաւորներով շրջում էին:

Ո՛վ չէ տեսել շատախեցի հայ կանանց առտնին աշխատութիւնն, նուրբ մանուածքն. բրդից և թիֆթիկից գործած նրբին կտորները, որոնք հակերով արտահանվում են ոչ միայն Վան և շրջակայքն, այլ մինչ Կ. Պօլիս և այլ հեռաբնակ քաղաքները յատկապէս վերարկուի և շրջագրեստի համար:

1896-ի հանրային ղէպքերին՝ երբ Վանայ այգեստանեայք վտանգի մէջ էին, շատախեցի հայերն էլ մի փոքրախումբ պաշտպաններով, երիտասարդների օգնութեամբ ամբացած Տիգրիսի ափին Գլիկանց տներում, քաջութեամբ դիմադրում և յետս էին բնկրկում այն մեծ ոճրագործը Չէքըրն իւր ասպատակիչ խմբով: Չէքըր վիրաւորուեցաւ... և խուժանը ցրուեց, բայց կրկին արշաւեց ղէս Չատախ, նա անցնելով կանոնաւոր զօրաց առաջից, զօ-

բանոցից ոչ հեռու, խորտակեց կոտորեց ու կրակեց տներ ու կրպակները բայց դարձեալ չկարողացաւ պաշտպան երիտասարդների յամառ դիմադրութեանն զիմանալլ: Գորա համար էր որ՝ ստիպուած Վանից ուղարկուեցան մի վաշտ զօրք երկու հրօտանիններով պատժելու պաշտպան երիտասարդներին. բայց շատախեցիք աւելի խելօք կանխեցին, ընդ առաջեցին զօրաց, յայտնելով իրանց հաւատարմութիւնն, խնդրելով պաշտպանութիւն աւագակ քրդերի դէմ... բայց ընդ հակառակն՝ նշանաւորներից ոմանք ձեռքակալուեցան, բանդարկուեցան Վանում և վերջը ազգեցիկ միջոցաւ կըրկին ազատուեցան անպարտ: Զատախ թաղի հիւսիսակողմն է ծառաստաններով զաքզարուած այն ընդարձակ գերեզմանատունը, երեկայեցէք մի ճոխ բուրաստան, ծաղկատան մանուշակների բուրումներով, ոչ թէ մեռելոց աշխարհ: Այդ գերեզմանատան կենտրոնումն. շատ հին ժամանակից կառուցվել են երկու եկեղեցիներ հոյակապ հաստատութեամբ բարձր, կամարակապ առաստաղներով, Ս. Աստուածածին և Երբորգութիւն անունով: Ամեն հինգ նաւակատեաց միուելոցքի երկուշարթին, ան պայման կատարուելու է այդ տեղ սրբազան պատարագ. իներկայութեան բազմաթիւ ժողովրդոց, կատարվում է մատաղ և վերջ հողիհանգիստ:

Նոր—Զատախ աւանի կենտրոնումն է Ս. Վարապետ եկեղեցին, որոյ կենտրոնի քառանկիւն սիւնների որմոց վրայ արձանադրուած են եկեղեցւոյ շինութեան մասնակցող բոլորի անունները և մի յիշատակարան Զատախի վերջին ամիրայ Աբասեան Ապտուլլահի անուանն, որոյ հրամանաւ և օգնութեամբ շինուել է եկեղեցին բաւականին յարմարութեամբ: Եկեղեցին ու դպրոցը վերանորոգուել են 1880—82 թուականներին հրամանաւ Տէր-Խաչատուր կաթողիկոսին Աղթամարու:

Ներկայումս, ինչպէս լուծւում ենք, Զատախ աւանը

սկսել է փոքր ինչ իւր առաջին զրութեան հասնել և տարազրուածները հեռոյհեռէ դառնում են դէպ իրանց բնակավայրն, առանց մոռանալո այն տխուր անցեալն:

ՍՊԸԿԵՐՏ ԳԵՒԱՌԱԿՈՒՄ ԵՂԱԾ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Մոգս և Զատախ գաւառների սահմանակից կայ մի փոքրիկ գաւառակ, որն մինչ ց'ներկայս էլ կրում է իւր հին պատմական անունը—Սպակերտ—Սպաների շէնք կամ շէնը, տասն կամ աւելի հայաբնակ գիւղերով՝ ընկած դաշտավայրի մէջ: Այդ դաշտավայրի շուրջ պատող փոքրիկ լեռնագօտիների մէջ և բլուրների վրայ պատմական ժամանակից սկսեալ կառուցվել են բազմաթիւ վանքեր, եկեղեցիք, և մատուռները որոնցից յայտնիներն՝ ներկայումս հետեւեալներն են:

71. Սպակերտու Ամենասուրբ Երբորգութեան վանք

Սպակերտ գաւառակի, կենտրոնում, ժաժվանք գիւղի մօտիկ, լայնանիստ պարիսպներով և հաստատուն որմերով կառուցուած է կամարակապ առաստաղով: Նշանաւոր ուխտատեղի է գաւառի հայ ազգաբնակութեան համար:

Վանքի արեւմտեան որմերի տակովն բղխում է մի առատահոս զուարթարար աղբիւր, որն հաւատացողների համար բժշկութեան ջուր է, յորում լողանում են բազմատեսակ հիւանդութիւն ունեցողները և բժշկվում:

Ամենասուրբ Երբորգութեան վանքը, ըստ տեղացւոց պատմութեանն. մի դար սրանից առաջ ունեցել է ճոխ անտեսականութիւն և փոքրիկ միաբանութիւն, նորա պատկանեալ հանդն ու հանդաստանը ներկայումս մնում

են մեծ մասը անմշակ և մնացեալը բաժանուած է մօտիկ գիւղացւոց մէջ: Վանքի գլխաւոր տօնակատարութիւնն լինում է Հոգեգալստեան կիւրակէն, տարուայ ընթացքում հազիւ թէ մի անգամ ժամերգութիւն լինում է այդ Սըրբավայրում և այն էլ այդ նշանաւոր օրն:

Ժածվանցի հայերը վերջի տարիներին աւելի խիստ ճնշուեցան շրջակայքի քուրդ տարրից և նոցանից բազմաթիւ երիտասարդները գաղթեցին Կովկաս և ոմանք Կուբանեան նահանգի գիւղ ու քաղաքներում սկսեցին գործ ունենալ, ոմանք շրջուն առուտուրով և ոմանք հացագործութեամբ. այնպէս որ՝ այդ նշանաւոր գիւղում. բացի անտէր և այրի կնանիքից, և ծերերից երիտասարդ-մարդ սակաւ է դառնվում:

Սպակերտ գաւառակը դառնվում է Բաղէշի կուսակալութեան տակ. բայց գիւղացւոց աւտնին յարաբերութիւնը միշտ Վանայ հետ է:

72. ԿԵՂՍՈՒ Ս, ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔ

73. ԲԱՋՆԻՑ-ԲԱՋԻՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

74. ՍՈՐԲԱՅ ՎԱՆՔ

Այս երեք վանքերն ևս մի կողմի ճանապարհի ուղղութեան, իւրաքանչիւրն միմիանցից հազիւ 5—6 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնվում են. բայց անտէր և անբնակելի, միշտ դռները փակ:

Գեղեցիկ վայրեր. սքանչելի հանդ ու հանդաստաններ բերրի և արգաւանդ հողերով, որոց մեծ մասից օգտվում են աւելի քրտերը քան թէ հայեր: Մինչ հայ ժողովուրդը, Սպակերտցիք, սպասում էին գէթ փոքր ժամանակը մի ևս համբերելով ազատուել տիրող բարբարոսութիւններից՝ ընդ հակառակն վրայ հասաւ 1896 ի ահուկի անցքեր.

աւելի վատթարացան. և այդ վանքերը նմանապէս ներկայումս գտնվում են բոլորովին անտէր և անխնամ վիճակի:

75. ՇԻՐՆԻԿ ՍԿԱՒԱՌԱԿ ՎԱՆԿ

Սպակերտի հարաւ-արեւմտեան կողմ, բարձր լեռնանազաշի վրայ, բաւական արձակ տարածութեամբ կառուցվել է Սկաւառակ վանք՝ մօտիկ Չիրնից հայարեակ գիւղի: Վանքը մինչ անցեալ 1896 ին բաւականի տընտեսական վիճակ մի ունէր, գիւղատնտեսական սակաւ պարագայիք. ունէր փոքրիկ անտառ. որոյ ստորենէր և վանքապատկան բոլոր վարելահողերն. սակայն այն տխուր օրից երբ կողոպտվեց Չիրնից գիւղ, նոյն թշուառութեանց ենթարկվեց և վանք:

Ըստ հաւաստի սլատմութեան և տեղացւոց աւանդութեանն Չիրնից վանքում թաղուած է մի անյայտ նահատակի գլուխն-սկաւառակն, որից մի կտոր մասունքը ամփոփուած արձաթեայ տուփի մէջ՝ պահվում մինչև ցայսօր. շատ անգամ հիւանդների վրայ բազմեցնում են:

Սկաւառակ վանքի վերահսկողութիւնը յանձնուած է մի հաւատարիմ քահանայական տան. որոնք երկար ժամանակաւ ընտանիքով պպրում են վանքում և օգտվում են վանքից:

Չիրնից Սկաւառակ վանքն ևս ունի իւր ընտիր վարելահողեր, հանդ ու հանդաստանը, բայց առի չճոյէ ապահովութեան, հազիւ թէ կարօղանան մշակել մի ամենափոքր մասն: Նորա տօնակատարութիւնը լինում է աւելի Կանանչ կիւրակէին, ուր հաւարվում է Սպակերտու գիւղացւոց ստուար բազմութիւնն:

Վասպուրականի բոլոր հարաւային գաւառները, որ պիտիքն են Հայոց-Չոր, Վերին և Մտորին Ռշաունիք, Մողք, Չատախ, Հիզան, Կարճկան, Սպակերտ, Կարկառ, իրանց միջում եղած բոլոր շէն ու անշէն վանքերը և եկեղեցիքն գտնւելով Աղթամարու կաթողիկոսութեան տակ, ստոյգն ասելով, բարոյապէս ամենայնիւ բարձի թողի եղած են՝ ոչ միայն անցեալումն, այլ և ներկայ ժամանակներում: Ոչ մի վանքում այցելունը չէ տեսնում ոչ օրինաւոր մատակարարութիւն, ոչ տնտեսական կառավարութիւն և ոչ ելից ու մտից հաշւապահութիւնը. չնայելով որ այդ սրբավայրերը բոլորն էլ, քիչ թէ շատ ունեցել են և ունեն իրանց նիւթական ապահովութիւնն հարուստ կայքերով, արգաւանդ ու բերրի վարելահողերով, հանդ ու հանգաստանով և անտառներով, թողունք պարբերական եկամուտները:

Աղթամարու վարչութիւնը բաւականանում է միայն այնու՝ որ տարուց տարի իւր որոշեալ գումարն անպայման գանձում է վանահայրերից, ուրիշ ոչինչ... այնուհետև վանքի ամենայն ինչ մատակարարութիւնն մնում է նոցա՝ վանահայրերի, տնտեսների հաճոյականութեան և, դա ի հարկէ ցաւալի անտարբերութիւն է և վնասակար ակտիւն:

ՀԻՆ ԱՂԲԵՎ ԳՆԻԱՌՈՒՄ ԵՂԱԾ ՍՐԲԱՎԱՅՐՆ

• 76. Բարդուղիմէոս առաքելոյ վանք

Հին-Աղբակ գաւառ գնալու ամենահեշտ ճանապարհ և բանուկ պօռօտան է անցնել Անձաւացեաց գաւառն, որն Վանից ութ ժամի հեռաւորութեան վրայ է, և անտի

Բաշգալէ աւանն, որն և ներկայիս Աղբակու կենտրոնատեղին է թուրք-պարսկական արևելեան սահմանում:

Բաշգալէ աւանից ութն ժամ հեռու, դէպ հիւսիս-արևելք պարսկաց սահմանին խիստ մօտիկ Գիւղէլդէրէյի (գեղեցիկ ձոր) ստորին կողմ, դաշտավայրի կենտրոնում. ահա շքեղապէս և սօսասարաս փառահեղութեամբ կառուցվել է այդ հինաւուրց Սրբավայրն՝ յանուն առաջին Լուսաւորչին Հայոց Բարդուղիմէոսի առաքելոյ ուր և նահատակել է սուրբն, և ուր հանդչել են նորա սրբասնեալ ոսկերքն:

Այդ նշանաւոր Սրբավայրը մեծ հռչակ ունի յամենայն տեղիս, առաւելապէս Պարսկաստանում: Նորա սիրովն ու կարօտիւ հալ ու մաշ են լինում Ատրպատականի հայերը, սկսեալ Խոյից, Սալմաստի բոլոր գիւղերից մինչ Գաւրէժն ու Թէհրան ուխտաւորք պակաս չեն լինում նրա գունից, բերելով լիաբուռն աջ ու խաշ համբոյրն և գանազան նուէրները: Թէ ինչ հիասքանչ շէնք, հոյակապ հաստատութիւն է այդ՝ լեզուն ու զրիչը անկարող կ'լինեն պատշաճապէսն նկարագրելու: Բարձրակատար կաթողիկէն, գմբէժն իրանց վիթխարի մեծազործութեամբն ընդհանուր հիացում են ազդում և, զարմանալի չէ որ այդ առաջին ակտուն, առաջին սրբավայրն՝ տակաւին իւր ամրապինդ հաստատութեամբն աննկուն և անսասան մնացել է մինչև ցարդ՝ այդ շրջապատի օտարակրթօն տարրի մէջ: Սկսեալ իւր դոյութեան օրից, մօտիկ տասն և ինն դարու ժամանակամիջոցում, միշտ յամառ, միշտ անվեհեր, զիմանութեամբ զիմհար տալով, կուելով զարերի, տարիների անընդհատ կործանիչ աւերումներներին և այժմ բարձրիդլուխ տակաւին կանգուն է մնացել:

Բարդուղիմէոսի վանքը նախանձելի վիճակ մի ունէր նիւթական ամեն կերպի պարագայիւրն. լայնատարած

սահմաններում ընտիր վարելահողերը որքան ասես, արօտատեղիք, մակադատեղիք խաշանց, ուր ազատ արածում էր սշ միայն վանքի այլ և վրանարնակ քրդերի անհաշիւ ոչխարաց հօտն. հանդ ու հանդաստանն և շէն ազարակն, ուր բնակւում էին 50—60 տուն հայեր և կիտով չափ քրդեր օգտուելով վանքի գիւղատնտեսական ամեն կողմերից. Թողունք նորա լաւ ու վատ անցեալն, յիշենք միայն մօտիկ անցելումն պատահած անցքերն. 1870—75 թ. խաղաղ ժամանակներում նախորդ վանահայր հանգուցեալ տէր Եղիազար Ժ. վարդապետի վանահայր-առաջնորդութեան ժամանակ խիստ բարւոք վիճակ ունեցաւ. հին շէնքերը բոլորովին նորոգեցան, դուար ու ոչխարն, լծկան եզներն ու զամէշները կրկնապատկուցան. և որը աւելի օգտակարն էր բացուեց այդտեղ ժառանգաւորաց դպրոց, այդ խաւար գաւառի մանկուոց դաստիարակութեան համար. այնպէս որ՝ Բարգուղեմէոս վանքի հռչակն տարածուեց ամեն տեղ և շատերը մեր փառասէր կղերից, ցանկանում էին նորա Վանահայրութիւնն ձեռք բերել թէ Վանայ և թէ Կ. Պօլսոյ ազգ. կենտ. վարչութեանց շնորհիւ, որովհետեւ այդ սրբավայրի յորդառատ եկամուտն, լայնածաւալ գաւառին Վանահայր առաջնորդ դառնալը շատերին էր զբաւում:

1877—78-ի պատերազմի թունդ ժամանակը Բարգուղեմէոսի վանքը որպէս արահետ երթեկուցութեան, ի թիւս իւր գաւառեցի հայոց, ենթարկուեց տխուր հանգամանքների, Զրկակցի, հարթոջի քրդերը մէկ կողմից, Պարսկաստանի հելուզակ քրդերը միւս կողմից, ամեն անգուսպ շարիք դործեցին վանքի և վանքեցւոց հետ: Այդ ամառուայ ամբողջ ընթացքում վանքը դարձեալ էր խուժ-դուժ ազգաց հանգստավայր, պատերազմի դաշտ երթեկուց ամեն մի քուրդ խմբակը, ամեն մի հասարակ շէյխը, ֆախգինը պատահելով սրբավայրն իւր մաս կողուպուտն

վերցնելու էր շտապում, թողունք այն ամեն կեր ու խումն որն տրվում էր նոցա անյաղ սրովայնին: Քրդերը չ'բաւականանալով այդ յափշտակութեամբ, թէ քշած անասուններով, թանգազին սպասներով և զգեստներով, վանքի գաւթի և տաճարի յատակն ու որմերի տակերն, սալայատակները բոլոր տակն ու վրայ, քար ու քանդ արին վանքի երեկայեալ թաղցրած զանձերնգտնելու յուսով: Այդ աւերիչ պեղումների կարգինը, քար ու քանդ էին արել և սեղանի յատակի քարերն և վէմքարն, դոցա հետ մէկ տեղ և սրբոց գերեզմանները բայց իզորը, միայն աւերմանց ու վնասի հետքերն թողնելով:

Այդ խառն դրութիւնից ձանձրացած ու զգուած և կասկածելով իսկ իւր սպանումից (կարող էր պատահել) մազապուրձ անցաւ պարսկաստան ծերունի վանահայրն Եղիազար վարդապետը և չ'կարողանալով այլ ևս վերագառնալ, երկար ժամանակ թափառելուց վերջ՝ այնտեղ էլ կնքեց իւր բազմաշխատ կեանքն, կարօտ մնալով իւր սիրեցեալ վանքին, յորում երկար էր տքնել: Պատերազմից, խաղաղութիւնից վերջ Վանայ ազգ. վարչութիւնը ուղարկեց այդ Վանք որպէս փորձառու կղզեր, Բագունի Օհաննէս վարդապետ թէ որպէս վանահայր և թէ առաջնորդ Աղբակու վիճակին: Վատ չեւ Բագունի վարդապետը իւր պաշտօնի սկիզբն տարիներին, նա իւր ճարտար լեզուովն և բաւականին հմուտ կառավարութեամբն՝ ազդեցիք եղաւ նաև նահանգական կառավարութեան ամեն շրջաններում, բայց երկու վնասաբեր երևույթները նորան ևս ձգեցին իւր ունեցած հեղինակութիւնից. դա Բաշկալեցւոց-հայերի աննպատակ կուսակցութիւններ և վերջին տարիներում երևան եկած թուրք կառավարութեան զանազան կասկածները էին, որով ստիպեալ հրաժարուեց պաշտօնից. որոյ հետզհետէ յաջորդեցին կեսարեցի Օհաննէս: Մոկացեան Մեսրոպը, Դի-

օեան Բարդուղիմէոս վարդապետները բայց սորա ևս չ'կարողացան մեծանուն վանքի քաջքայեալ զրուժիւնն բարւոքել այն յայտնի պատճառներով:

Բաշգալէ աւանը 1881—1890 թուականին դարձաւ նահանգական քաղաք. քաղաքական ինչ ինչ հանգամանքների առթիւ, այդ տեղ լեցուեցան թէ զինուորական և թէ քաղաքական ամեն դասակարգի պաշտօնեայք, բայց երկար չ'տեկց այդ, կրկին ջնջուեցաւ, և որպէս գաւառը մասաւ Վանայ կուսակալութեան տակ: Ազբակու կամ Բաշգալէ գաւառի ընդարձակ տարածութեան մէջ, ամենաշատ մասը անմարդարնակ, ամայի վայրեր են, բազմաթիւ աւերակ գիւղերով և գիւղատանով լիքն, այդ տեղ ազգաբնակչութիւն փոքր թիւ է կազմում քան այլ գաւառս, եղածն էլ մեծ մասը քրդերն են թէ վրանարնակ թէ նստկան, հայ տարր և ասորիները այս գաւառում կազմում են ազգաբնակչութեան երկրորդ մաս. թէև այս վերջիները մի դար առաջ աւելի խիտ են եղել, բայց բոլորն էլ տըխուր հանգամանքների տակ ճնշուած, մեծ մասը թողած հայրենի տուն ու տեղ զաղթելի են պարսկաստան և մեծ մասամբ Կովկասի զանազան քաղաքներ: Բազմաթիւ են աւերակ հայ գիւղեր, նոյնպէս վանքեր եկեղեցիք, մատուռները, որոնց շատեր աւերակ վիճակի, ոմանց զըմբեթները և կաթուղիկէները կիսաքանդ և խորանները դեռ կանգուն, և շատ սրբավայրեր տակաւին պահելով իրանց նշանակութիւնն, շատ անգամ ունենում են այցելուները որոնք որոշեալ օրերինը համախմբելով վանքերի շուրջն կատարում են իրենց ուխտագրութիւնն:

1882—83-ին Կ. Պօլսոյ «Հայոց Միացեալ» ընկերութիւնը առաջին փորձը փորձեց Բարդուղիմէոսի վանքում բանալ բարձրագոյն նախակրթարան դպրոց, ծախսելով բաւականին կտրելի մի գումար պ. Ս. Տէր-Սարգիսեանի վերահսկողութեան տակ: Ընթրը շինուեցաւ, պարագանե-

րը պատրաստեցան. բայց ի դուր... ափսոս դեղին ոսկիներին և Ազբակեցիք մնացին զարձեալ նոյն խաւար միժնուրդում:

Ներկայումս Բարդուղիմէոսի վանքը նոյն չէ ներկայացնում անշուշտ ինչ որ էր անցելում. ոչ բազմառատ հօտք խաշանց, ոչ նախիրն ու երամս հաւուց և ոչ երկրագործական այն ճոխ պարագայքն, այլ անձուկ և անմխիթար զրուժեան: Մխիթարական է միայն որ այդտեղ ևս ձեռնտու բարերարաց շնորհիւ և Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանից ուղարկուած նպաստով բացել է «Որբանոց» դպրոց և գաղթական վանքեցիք, Ազբակեցիք հեազհետէ վերագառնում են իրանց աւերակների վրայ թէև աննախանձելի վիճակով:

Բարդուղիմէոս վանքի հարաւ-արեւմտեան կողմն է պատմական էրէսան գիւղ, սւր նահատակել է սուրբ առաքեալն և որտեղ թաղած են Արծրունի իշխաններից և ազատներից ոմանք: Իսկ Թագէոս առաքելոյ վանքը գտնվում է պարսկահայոց Մակու քաղաքի Արտազու գաշտումն, նոյն հրաշակերտ հոյակապ հաստատութեամբ:

Վերջարան

Վերջացնելով Վասպուրական-Վանայ նահանգի գլխաւոր «Սրբավայրերի» համառօտ տեղագրութիւնն, ներողութիւն եմ խնդրում այն ամեն թերութիւնների համար զորքս ունեցել եմ իմ այս դուրեմաքեայ աշխատութեանս մէջ, խոստովանելով որ ունի իւր պակաս կողմերն, և ես այնքան կարողացայ անել՝ որքան իմ անձուկ միջոցս ներեց:

1893—92 թուականներին և թէ առաջ իսկ՝ պաշտօնապէս շրջագայելով նահանգի ամբողջ գաւառները, գիւղերն ու աւանները, դոցա միջում գտնուած սրբավայրերն, վանքերն ու եկեղեցիք, որոց՝ այն թուականներում

ես տեսայ շէն ու յղիացած ամեն բարիքներով, անշուշտ չի պիտի անմոռաց մնային իմ յիշողութիւնից, ինչպէս և նոցա աւերումս ու խորդակումս անցեալ 1995—96-ի հանրային անցքերին ժամանակ, պիտի դարձեցնէին ինձանում շատ տխուր և ուրախ անցեալ յիշողութիւնները և ես ստիպուած կաստարէի իմ պարտքն...: Գեռ այն թուականից սկսեալ (1891—92), ես տեղագրել էի ոչ միայն այդ սրբատեղեաց տեղագրութիւնն, այլ և իւրաքանչիւր վանքի դոյութեան—հիմնարկութեանց թուականները իրանց յիշատակագրելովն, արձանագրութիւններով, բայց աւանդ, վերջի տխուր անցքերն, ինչպէս ջարդ ու փշուր արին մեր բնավայրի ամեն ինչ, նոյնպէս և իմ այդ թղթի կտորները—սեպարութիւնն—կուլ գնացին վերահաս հրձիգութեանց. և, ինձանում մնային լոկ յիշողութիւնները և տղաւորութիւնք:

Տխուր և քատմանի պարագաների տակ և ստիպուած տարագրուելով մեր բնավայրից, անշուշտ մեր մտքից ու յիշողութիւնից չի պիտի անցնէին մեր հայրենի աշխարհի սրբավայրերն և այս վերջին տարիներում նոցա կրած կրելութիւնքն, որոնք վեր ի վայր վրդովեցին մեր աշխարհի ամեն խաղանքն ու հանգստութիւնն, և դժբախտ ժողովուրդը վտարանդեցին երկրէ երկիր, մերկ ու բոկոտն. ձեռք ձոց, անոք և անտէր թափառական:

Վկայ են երկինք ու երկիր. Աստուած, հրեշտակ և համայն մարդիկ որ՝ այդ սրբավայրերը հազար ու բիւր մարդոց, լինէին դոքա հայ, թուրք, քուրդ, ասորի եւրոպացի, հանապազօրեայ մշտառատ հաց ու ջուր սերով ու կարագովն մէկ տեղ անխտրաբար տուել ու հիւրասիրել էին օրերով ու շաբաթներով: Իսկ այժմ, նոյնպէս վկայ են՝ որ շատերն այդ սրբավայրերից զրկուած ու կողոստուած ամեն կայք ու կեանքից և շատերն խորդակուած իրանց հաստատահիմն շէնքերից աւերակաց կարգն են

դասուել, Վանահայրն ու վանքականք. միաբանութիւնն ցրիւ ընկած և կամ ո՞վ գիտէ, ինչ եղանակաւ կենազրաւ են եղել անյայտ և անլուր:

Չյիշելով այլ ևս շատ տխուր պարագաները բաւականանում ենք միայն այնու, որ իցիւ թէ գայ ժամանակ, երբ այցելութիւն լինի, ամեն Վտարանդի գաղթականին, դաննալ իւր բնակավայրն, կարկատել ու նորոգել աւերակները, ապրել ու մեռնել պապենական յարկի տակ, տանն, հանդ ու հանդաստանի միջում, կրկին պաշտել ու յարգել իւր Սրբավայրերն, ժամըն ու ժամատունն որով այնու մխիթարւած կլինի իւր կրած ու ենթարկւած ամեն կերպի թշուառութիւններից և այն՝ անպայման վշտակրութիւններից որով տառապեցան խիստ:

Վ Ե Ր Ջ

[Faint bleed-through text from the reverse side of the page, including names and dates.]

Յ Ա Ն Կ

Բ ո վ ա ն դ ա կ ո թ Է ա ն

Թիւ Վանօրէից

Երես

Յիշելիք իմ սիրելի հայրենակիցներին և ազգայնոց . . . 3
 Չօն յիշատակաց՝ Վանայ «Ս. Սանդիստեան» օր. ուսում-
 նարանի և օր. Աննա Գապարեան Մուսնտրիկեանցի . . . 4
 Վանայ ընդդարադարում եղած եկեղեցիք և ու-
 սումնարանք

1. Ս. Սրօն եկեղեցի	17
2. Ս. Պօղոս և Պետրոս { եկեղեցիք	19
3. Ս. Առաքեալ	19
4. Ս. Էջմիածին կամ Ս. Նշան	20
5. Ս. Սահակ պարթև	21
6. Ս. Ստեփաննոս	»
7. Ս. Ծիրանաւօր Աստուածածին	22
8. Ս. Տիրամայր	23
9. Ս. Վարդան զօրավար	»

Վանայ ընդդարադարից դուրս եղած եկեղեցիք
 10. Հափափանից Ս. Աստուածածին եկեղեցի 29
 11. Արարուց կամ Այր-յարուց Ս. Աստուածածին 31
 12. Նորաչնու կամ Տիրակառոյց 36
 13. Յայնկոյսների Ս. Աստուածածին 37
 14. Ս. Յակոբայ եկեղեցին 41

Վան քաղաքի շրջակայ արուարձաններում եղած
 Սրբավայրեր

15. Կոռնկ Վանից Ս. Աստուածածին վանք	45
16. Ս. Խաչի վանք	»
17. Շուշանից Ս. Գէորգ	47
18. Կենդանանից Քօչահան Ս. Աստուածածին	48
19. Կարմրվորայ Ս. Աստուածածին վանք	49
20. Ս. Գրիգորի վանք կամ Սալնաձորի անապատ	52
21. Վերին Վարազ	54
22. Ստորին Վարազ կամ մենաստան Ս. Խաչի	59
23. Շահրազու կարմիր աւետարան :	66
24. Ակուբու Ս. Աստուածածին	»
25. Լեզք կամ Լեակայ Ս. Ամենափրկիչ	68

II

Թիւ վանօրէից

Երես

26. Աւանուց Ս. Օհանէս Մկրտիչ 69
 Վանայ հիւսիսակողմն Գնունեաց կամ Թիմար
 զաւառում եղած սրբավայրեր

27. Կոռուց անապատ—Ս. Կարապետի վանք	71
28. Ալիւր գիւղի Ս. Աստուածածին վանք	73
29. Ս. Էջմիածին վանք	74
30. Էրերնայ Ս. Սահակ	75
31. Լիմ անապատ—Ս. Գէորգայ վանք	76
32. Զանկայ Ս. Աստուածածին—Միբաք	78
33. Տէր Յուսկան օրդուց վանք	81
34. Արջակու Ս. Աստուածածին վանք	83
35. Պախեզկայ թուխ-մանուկ	85
36. Աւերակայ ծաղիկ աւետարան	»

Վասպուրականի Քաջերունեաց—Արձէշ—զաւա-
 ռում եղած սրբավայրեր

37. Ականից Ս. Գէորգ	86
38. Արծուարեր վանք	89
39. Մեծօփայ վանք	91
40. Գանձակայ Կենարեր վանք	93
41. Առջինից-Առաջուց վանք	94
42. Աքանչեղազօրծ վանք (Բզնունեաց զաւառում)	95

Վան քաղաքի հարսակողմն—Հին Երրամիղ—
 «ունիք» կամ Հայոց-Չոր զաւառում եղած սրբա-
 վայրեր

43. Վարդ-Պատրիկի մատուռն	97
44. Անգղայ Ս. Աստուածածին վանք	98
45. Էրէմերու Ս. Աստուածածին վանք	100
46. Խէքայ—Հայկայ վանք	101
47. Առովանեց Զօրավարաց վանք	102
48. Հոգւոց վանք (Անձաւացեայ զաւառում)	104

Վանայ հարսու-արեւմտեան կողմ Թշատունեաց (Գա-
 տաշ) զաւառումն եղած սրբավայրեր

49. Սիվակու կամ սպիտակ վանք	109
50. Չաղար կամ Չարահան Ս. Նշանի վանք	110
51. Իլու քառասուն խորան	113
52. Աղթամարու կղզին Ս. Խաչի	116

872

Թիւ վանօրէից

երես

53. Առ-Տէր	121
54. Լուսապատու Ս. Սահակայ վանք	123
55. Կապուտ—Կորայ Ս. Յակոբայ	124
56. Նարեկայ Ս. Գրիգորի վանք	125
57. Աղօթախար Գրիգորի Նարեկացւոյ	127
58. Պարվանից վանք	129
59. Գանձակայ Ս. Կարապետի վանք	130

Վասպուրականի հարասկողմ Մոզայ գաւառումն
եղած Սրբավայրեր

60. Փռթկու կամ Փոթորիկ Ս. Գէորգայ վանք	131
61. Մոզայ Ամէնափրկիչ վանք	133
62. Ապարանից կամ Մամուտանից Ս. Խաչ	139

Հին-Հիզան գաւառում եղած Սրբավայրեր

63. Հիզանու Ս. Խաչ վանք	137
64. Հինգ խորան	139
65. Հէգուայ—Հայկայ—վանք	»
66. Բարակաձորոյ	140

Վանայ Հարասկողմն Շատախ գաւառում եղած
Սրբավայրեր

67. Ստեփաննոս եկեղեցի	143
68. Սօզվանից Ս. Խաչ վանք	145
69. Ծաղկավանք	»
70. Քրմնից Ս. Խաչ վանք	146

Վասպուրականի Հարաւարեւմուտք Սպակերտ
գաւառում եղած Սրբավայրեր

71. Ամինասուրբ երրորդութեան վանք	151
72. Կեղտու Ս. Կիրակոսի	152
73. Բազնից—Բազէից Ս. Աստուածածին	»
74. Սորվայ վանք	»
75. Շիրնից Սիւռառակ վանք	153
76. Բարդուղիմէոս Առաքելոյ վանք—Աղբակ գաւառում	154
76. Վերջաբան	159

872

